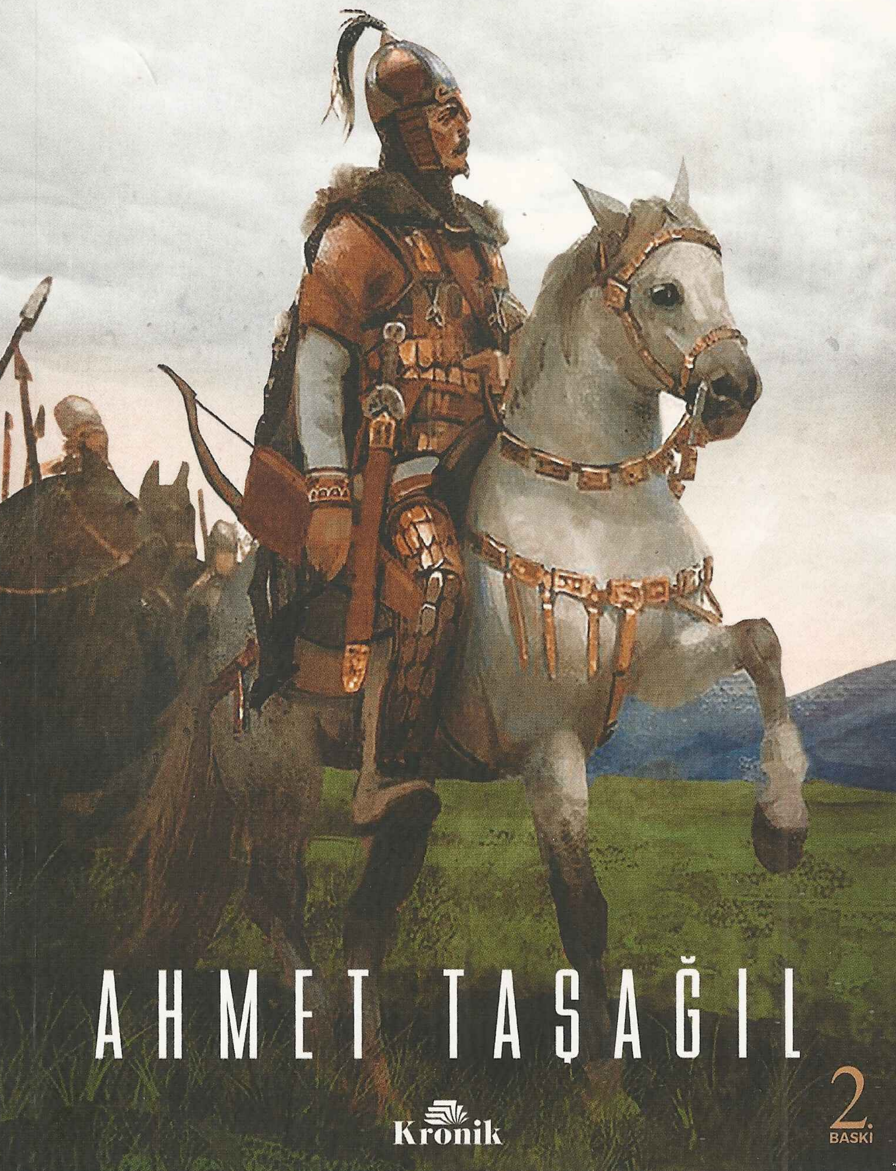
BOZKIRIN KAĞANLIKLARI

HUNLAR, TABGAÇLAR, GÖKTÜRKLER, UYGURLAR

AHMET TAŞAĞIL

2. BASKI

Kronik

Kronik

BOZKIRIN KAĞANLIKLARI
Hunlar, Tabgaçlar, Göktürkler, Uygurlar

—

AHMET TAŞAĞIL

KRONIK KİTAP: 78
Asya Tarihi Dizisi: 9

YAYIN YÖNETMENİ
Adem Koçal

EDİTÖR
Can Uyar

KAPAK TASARIMI
Kutan Ural

MİZANPAJ
Nurel Naycı

1. Baskı, Ekim 2018, İstanbul
2. Baskı, Mart 2019, İstanbul

ISBN
978-975-2430-75-4

KRONİK KİTAP
Balçık Sk. N°6, Gümüşsuyu
İstanbul - 34327 - Türkiye
Telefon: (0212) 243 13 23
Faks: (0212) 243 13 28
kronik@kronikkitap.com

Kültür Bakanlığı Yayıncılık Sertifika No: 34569

www.kronikkitap.com
kronikkitap

BASKI VE CİLT
Optimum Basım
Tevfikbey Mah. Dr. Ali Demir Cad. No: 51/1
34295 K. Çekmece / İstanbul
Telefon: (0212) 463 71 25
Matbaa Sertifika No: 41707

YAYIN HAKLARI
Bu kitabın tüm yayın hakları Kronik Kitap'a aittir. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında yayınevinden izin alınmadan çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

BOZKIRIN KAĞANLIKLARI

HUNLAR, TABGAÇLAR, GÖKTÜRKLER, UYGURLAR

AHMET TAŞAĞIL

Kronik

PROF. DR. AHMET TAŞAĞIL

1964 yılında İlyasköy/Çiftlikköy-Yalova'da doğdu. İlkokulu köyde bitirdikten sonra orta ve lise öğrenimini İzmit Mimar Sinan Lisesi'nde tamamladı. Arkasından 1981-85 tarihleri arasında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde okudu. Mezuniyetini takiben Tayvan'a Çince öğrenmek ve Türk tarihine dair araştırmalar yapmak üzere gitti. Dönüşünde 1987'de Mimar Sinan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde araştırma görevlisi oldu. Yüksek lisans ve doktora çalışmalarını İstanbul Üniversitesi Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı'nda yaptı. 1992'de yardımcı doçent, 1995'te doçent, 2000'de profesörlüğe yükseldi. 1997 yılından başlayarak Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Moğolistan, Güney Sibirya ve Çin'de saha araştırmalarında bulundu. Bilimsel çalışmalarının ağırlığı İslam Öncesi Türk Tarihi olmakla birlikte geçmişten günümüze Orta Asya Türk tarihi üzerinedir. Yayımlanmış beş kitabı ve 200'e yakın ulusal ve uluslararası bilimsel çalışması vardır.

Yayınevimizdeki diğer eserleri:
Gökbörü'nün İzinde-Kadim Türklerin Topraklarında

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

Bozkırlarda yaşayan Türklerin boy sistemi üzerine kurulu bir sosyal hayatları vardı. Yaylalar ve kışlaklar arasında dengeye oturmuş konar-göçer bir hayat tarzını benimsemişlerdi. Böyle bir yaşam biçiminin ortaya çıkardığı dinamik sosyal yapı sayesinde gerektiğinde göç edebiliyorlar, kıtlık ve düşman baskısı gibi tehlikelere karşı direnebiliyorlardı. Bu nedenle Mançurya'dan Macaristan'a kadar uzanan Avrasya bozkırlarında basmadık yer bırakmadılar. Aynı zamanda yine boy sosyal yapısının sağlamlığı ve yaşam tarzı sebebiyle yok olmadan yüzyıllar boyunca tarih sahnesinde kaldılar. Sayısız büyük ve küçük siyasî teşekküller meydana getirdikleri gibi bunlarla yetinmeyip büyük kağanlıklar kurdular ve tarihe damga vurdular.

Bu kitapta İslam öncesi dönemde, Orta Asya bozkırlarında zirveye yükselmiş dört büyük kağanlık siyasî, sosyal ve kültürel yapılarıyla incelenmiştir. Bozkırlarda tarih sahnesine çıkan ilk büyük devlet Asya Hun Kağanlığı'dır. Ardından aynı coğrafyada kurulup kendi modelini Kuzey Çin'e taşıyan Tabgaçlar, orada önce kendi kültürleriyle yaşadılarsa da bir süre sonra asimile olarak Çinlileştiler. Yazıtları okuyarak elde ettiğimiz bilgilerle sosyal ve idarî yapısını öğrenebildiğimiz Gök Türk Kağanlığı, Altaylardan doğuya ilerleyerek Ötüken merkezli olarak yükseldi ve tam bir Türk devlet modeli haline geldi. İki yüzyıl sonra onun devamı olan ve daha sonra yerleşik kültür hayatını seçen Uygur Kağanlığı tarih sahnesine çıktı. Aynı zamanda bu çalışmada adı geçen bu

dört büyük devlet birbiriyle de karşılaştırılarak değerlendirilmeye çalışıldı. Her birinin öne çıkan özellikleri ve tarihte iz bıraktığı noktalar anlatılmaya gayret edildi.

Hunların bıraktığı izler hem Asya hem de Avrupa kıtasında neredeyse iki bin yıl sürmüştür. Atalarının tarihlerini en az M.Ö. 2250'lere götürebildiğimize göre Hunların dünya tarihinde çok büyük yerlerinin olduğunu kabul etmek gerekir. Ama bizim için en önemlisi, uçsuz bucaksız, yaşaması ve hayatta kalması çok zor olan bozkırlarda Hunların ilk devleti, hatta imparatorluğu (hanlığı/kağanlığı) meydana getirmeleridir. Günümüzde hâlâ Avrasya kıtasında Hun tarihinin bıraktığı derin izler hissedilmektedir.

Bozkırlarda ortaya çıkıp Kuzey Çin'de yerleşen ve ilginç bir devlet kuran Tabgaçlar, konar-göçer hayattan yerleşikliğe geçen topluluklar açısından önemli bir modeldir. İlk başlarda Çinliliğe ve yerleşik kültüre karşı direnseler de sonunda Budizm etkisi ve baskısına karşı koyamayarak Çinlileşmişlerdir. Tabgaçların modelinin Batı Türkistan'daki Akhunlar veya Avrupa'daki Bulgarlar ve diğer Türk kökenli topluluklarda da var olduğunu söyleyebiliriz.

Türk adını resmî devlet adı olarak kullanıp yükselen Türk Kağanlığı, yani Gök Türkler ise tam anlamıyla bir model oldular. Günümüzde yaşayan bütün Türk kökenli toplulukların bir şekilde Gök Türklerle bağlantısı bulunmaktadır. Ama bize Türkçe yazılı anıtlar bırakmaları, paha biçilmez önemdedir. Onların sayesinde Eski Türk toplumunun hem sosyal hem de kültürel yönlerinin öğrenebildiğimiz gibi siyasî yönlerden de model devlet sistemini öğreniriz.

Son olarak işlenen kağanlık Uygurlar ise bize Türklerin sanat, şehircilik, mimari ve hukuk gibi alanlarda neler yaptıklarını göstermiştir. Önce bozkırda mücadele ederler, sonra yerleşik hayata geçerek arkalarında eşsiz hazineler bırakırlar. Onların izlerini işte bu yerleşik hayata geçtikten sonraki eserlerinden takip edebilmekteyiz.

Böylece dört ana başlık altında İslam öncesi dönemde Moğolistan ve özellikle Ötüken ağırlık merkezli kurulan dört büyük

kağanlığı inceledik. Birbirlerinde bulunan ortak yönleri vurguladığımız gibi, farklı noktalarına da temas ettik. Bu şekilde Türk tarihinin İslam Öncesi devrede nasıl bir süreklilik arz ettiğini belirtmeye gayret gösterdik.

Amacımız Türklerin bozkır kültürü çerçevesinde kurmuş olduğu ilk dört büyük kağanlığı okuyucunun dikkatine sunmaktır. Bilgileri elde ettiğimiz kaynakların başında Çince yazılı tarihî metinler gelmektedir. Bunun yanında Türkçe yazılı anıtların paha biçilmez bir hazine değerinde bulunduğunu unutmamak gerekir. Arapça, Farsça tarihî eserler, Latince, Grekçe kaynaklar, Rusça arkeolojik kazı çalışmaları ve çıkarılan eserleri konuyu tamamlar niteliktedir. Bunun yanında bu konular üzerine bilindiği gibi 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batı'da, sonra Uzak Doğu'da ve nihayet ülkemizde çok sayıda araştırma yayınlanmıştır. Biz önce Çince, sonra Türkçe yazıtlar ve nihayet diğer dillerde yazılmış eserleri değerlendirdik ve gerekli karşılaştırmaları da yaparak okuyucuya sunduk.

Aynı zamanda her bölümün sonuna da kısa bir kaynakça koyarak hem okuyucuyu bilgilendirmek hem de merak edenlerin farklı okumalar yapabilmesine yardımcı olmak istedik. İncelediğimiz konular için çok fazla yerli ve yabancı literatür olduğu da doğrudur. Zamanımızın teknolojik imkânları söz konusu literatürlere ulaşmayı kolaylaştırmaktadır. Dolayısıyla okuyucular ilgili literatüre kolayca ulaşabilirler.

Sonuçta İslam öncesi dönemde bozkırlarda ortaya çıkan, sonra da geniş sahaları kaplayan büyük Türk devletlerinin tarihi ele alınmış oldu. Türklerin bozkırlarda yüzyıllardır devam eden dünya tarihindeki izlerini sürdük.

Eserin yayına hazırlanma sürecindeki destek ve emeklerinden dolayı Kronik Kitap'tan Adem Koçal ve Can Uyar'a teşekkür ederim.

Ahmet Taşağıl
Ekim 2018

GİRİŞ

HER İNSAN TOPLULUĞU GİBİ Türkler de çevre şartlarına uyarak hayatlarını sürdürmeye çalışmışlardır. Bozkırların sert kara ikliminin onların hayatlarına çok etki yaptığı bilinen bir gerçektir. Ormanlarda (Sibirya/Tayga) yaşayan Türk boyları da kendilerine göre imkânlar aradılar ve ömürlerini oralarda buldukları imkânları değerlererek devam ettirdiler. Çöl ve vaha kuşağına yakın olanlar ise diğerlerine göre biraz daha şanslıydılar. Fazla yiyecek bulabildikleri için nüfusları da daha çok arttı. Bu yaşam şartlarının sonucunu günümüz Avrasya'sındaki nüfusun dağılımına bakarak da anlayabiliriz. Aynı oransal dağılım zamanımızda da fark edilmektedir. Başka bir ifade ile zamanımızdaki Türk Dünyası halklarının nüfus dağılımına bakarak tarihin en eski devirlerinde yaşayan diğerleri için de bir model oluşturabiliriz.

İnsanlık tarihinin gerçek anlamda aydınlanmaya başladığı M.Ö. 3 binlerden itibaren Türk kökenli halkların tarihini de başlatabiliriz. Hem en eski Çin kaynakları hem de arkelolojik veriler buna izin verir. Atın evcilleştirilmesi ve demirin işlenmesi üzerine kurulu bir ömür süren Sibiryalılar ve Orta Asya bozkırlarında yaşayanlar uçsuz bucaksız geniş alanlarda maceralara giriştiler. Bunun sonucunda Avrasya'nın geniş bozkırlarında sayısız devlet ve beylik ortaya çıktı. Kaynakların verdiği bilgilerle ki, bunlar bazen kıt olsa da, yine de izlerini açıkça takip edebiliyoruz.

Bu zor yaşam şartlarının neticesinde söz konusu uçsuz bucaksız geniş alanlarda sayısız siyasî kuruluş ortaya çıktı, yükseldi ve yıkıldı. İşte bu çalışmada bunların içinden dört tanesi seçilerek değerlendirildi. Kısacası İslam öncesi dönemde Orta Asya Türk tarihinde derin izler bırakmış olan Hun, Tabgaç, Gök Türk ve Uygurların kağanlıkları anlatılmaya çalışıldı. Böylece bozkırlarda gerçekleşen Türk tarihini bir tek model içinde incelemeyi hedef olarak belirlendi. Bunun dışındaki irili ufaklı Türk boylarının ve de küçük kağanlıkların tarihleri tarafımızdan daha önce ele alınarak diğer eserlerimizde okuyucuların dikkatine sunulmuştu.

Bozkırlarda her zaman otlak ve sulara göre uyarlanan bir yaşam biçimi söz konusudur. Çünkü ekonominin temeli hayvancılığa dayalıydı. Hayvancılığın yapılabilmesi için de otlak ve su kaynakları gerekliydi. Güney Sibirya kuşağındaki tayga alanlar çok daha fazla suya ve bitki çeşitliliğine sahip olmasına rağmen iklimin aşırı soğukluğundan ve ormanlık alanların fazlalılığından üstelik de sıklığından çok nüfus barındıramadı. Çoğalan nüfus yaşanılan yere sığmadığı için her zaman bozkırlara doğru yayıldı. Bu da Türk göçleri dediğimiz büyük çapta nüfus hareketlerine sebep oldu.

Şu anki bilgilerimize göre en eski Türk yurdu olarak Sibirya'yı işaret etsek de büyük devasa kağanlıklar ve hanlıklar hep bozkırda ortaya çıktı. Bu durumda Moğolistan'ın yüksek rakımlı yaylalarının burada özel bir yeri bulunduğunu vurgulamak gerekir. Timur dönemine (14. yüzyılın 2. yarısı ve 15. yüzyılın sonu) kadar bütün büyük imparatorlukların merkezi Moğolistan oldu. Bu coğrafyada kurulan kağanlıklar sonra hızla Kore'den Azak Denizi'ne kadar çok geniş bir alanı hızla kapladılar. Devamında da bölünerek birbirlerinden farklı adlarla siyasetlerini sürdürdüler. Ancak hepsinin ilk ağırlık merkezinin Moğolistan coğrafyası olduğunu, hatta Moğolistan içinde de Hangay Dağ silsilesinde yoğunluklu olarak bulunduklarını belirtmek gerekmektedir.

Güney Sibirya'da kalabalıklaşan topluluklar Tannu Ola ve Sayan (Kögmen) dağlarını aşıyorlar, Altay sıradağlarını takip ederek Moğolistan yaylalarına geliyorlardı. Günümüz Moğolistan'ında Hovd ve Bayan Ölgiy vilayetlerinde Altaylardan bir kol gibi ayrılan Hangay Dağları Ulanbator'a kadar uzanır; ülkeyi kuzey ve güney olmak üzere ikiye böler. Kuzey tarafı bol otlaklara ve su kaynaklarına sahip yaylalardan oluşur. Zaten Ötüken dediğimiz alan da bu sıradağların ortasında konuşlanmış gibidir. Çok sayıda kola sahip Tamır, Orhun, Selenga ve Tola ırmakları Hangay Dağları'nın kuzey zirvelerinden doğar. Birbirlerine kavuşarak Baykal'a doğru akarlar. Güneyde ise önce bozkırlık alan daha sonra dünyaca meşhur Gobi Çölü doğu batı istikametinde yer alır. Bu kitapta ele alacağımız dört büyük kağanlığın merkezinin Hangay Dağları'nın orta alanları ve adı geçen ırmakların boylarında bulunduğunu belirtebiliriz. Bahsettiğimiz husus söz ettiğimiz yaylaların tarihsel değerini de ortaya koymaktadır.

Güney Sibirya'da yaşayan Türkler sadece Moğolistan'a göç etmemişlerdir. Çin'in Kansu-Ordos Bölgesi'ne, yine Altayları aşarak Tarbagatay bozkırlarına, oradan Tanrı Dağları'na, Güney Kazakistan'a oradan Maveraünnehir'e, Harezm'e, Mangışlak'a nihayet batı yönünde Batı Kazakistan bozkırlarına ve Ural Dağları'na göç etmişlerdir. Arkeolojik kaynakların yanında Türkçe'nin tarihî-coğrafi gelişimi de bu söylediklerimizi doğrular niteliktedir. Sonuçta İslam öncesi devrede Türk göç modeli bu şekilde meydana gelmiştir.

Nitekim ilk izleri tarihin en eski dönemlerine kadar giden Doğu Avrupa Türk tarihi böyle bir cepheyi meydana getirir. Bilindiği gibi 16. yüzyılda gerçekleşmeye başlayan Rus istilasına kadar çok sayıda Türk kökenli devlet Doğu Avrupa tarihinde yerini almıştır.

Bozkırdaki büyük kağanlıkların merkezinin neden Moğolistan olduğu her yönüyle hem daha fazla araştırılmalı hem de tartışılmalıdır.

Her ne kadar atalarının tarihleri M.Ö. 2250'lere kadar gitse de somut olarak Hun Devleti'nin ortaya çıkışını M.Ö. 221'e bağlarız. Aslında Mo-tu ile M.Ö. 209'dan itibaren bir bozkır imparatorluğunun teşkilatlanma biçimini görürüz. Söz konusu teşkilatlanma kendisinden sonra gelecek bütün bozkır siyasî kuruluşlarına örnek olmuştur. Kısacası Asya Büyük Hun İmparatorluğu bozkırların ilk modelidir. Maalesef yazılı tarihî kaynakların neredeyse tamamının Çince olmasından dolayı bu siyasî yapıyı bütün Türkler için tam bir model olarak alamıyoruz. Bu modeli yazıtların verdiği eşsiz değerdeki Türkçe bilgilerden dolayı hiç şüphesiz Gök Türk dönemi vermektedir.

Hun adının Çince yazılışı Hsiung-nu M.Ö. 315'e kadar gitse de M.Ö. 221'den itibaren tarihlerini yoğun bir şekilde takip etme imkânı buluyoruz. Buna rağmen M.S. 439'a kadar çok uzun bir süreçte Hun siyasî kuruluşları bir şekilde devam edebildi. Uzun sürece sahip olmak tarihî değeri ve etkisini göstermesi açısından çok önemli bir özelliktir. Dolayısıyla Hunların Asya ve dünya tarihi ölçeğinde etkisi kimsenin inkâr edemeyeceği bir gerçektir.

Türkçe karşılığının Bagatur (Bahadır) olduğunu anladığımız Mo-tu (Türkçe okunuşu Modu), planlayıp uyguladığı bir ihtilalle M.Ö. 209'da devletin yönetimini ele geçirdi. Yaklaşık 10 yıl içinde önce yakın rakipleri Tung-hu ve Yüe-chih'ları mağlup etti. Daha sonra Çin imparatorunu kuşatarak ağır bir baskı altına aldı. M.Ö. 198'e kadar Orta Asya'daki 26 boy ve devletçik kendine bağlanmıştı. Onun dünya imparatorluğu seviyesine getirdiği Hun Devleti 80 yıl kadar bu konumunu sürdürdü. Ancak Çinlilerin Hunların askerî yapılarını taklit etmeleri, Hunların iç siyasetlerindeki karışıklık vs. sebepler yüzünden önce Çin'deki Han hanedanı ile denge sağlandı. Daha sonra üstünlük kaybedildi. Bunlara ağır kış şartlarının getirdiği ekonomik sıkıntılar ve nüfus kaybı da eklenince güç kaybettiler. İç siyaset bir türlü istikrara kavuşamadı. Ortaya çıkan tartışmalarda Çin taraftarları

başarılı olsalar da Hunlar yıkılmadı. Sonuçta bağımsızlık taraftarları hem Çinlilerle mücadeleyi hem de ağır kış şartlarına karşı dirençlerini kaybettiler. Ama Hun topluluğu her zor durumun altından kalkmayı başarıyordu. Bir şekilde toparlanıyorlar, ayağa kalkıyorlardı. Çinlilerin entrikaları kısa süre içinde bölünmelerine yol açıyordu. Buna ağır kış şartlarının yol açtığı kıtlık da eklenince yeniden dağılıyorlardı. Çaresiz kalan Hun nüfusunun bir kısmı Kuzey Çin'e, Doğu Türkistan'a, Güney Kazakistan'a hareket ediyor; buralarda yoğunlaşıyordu. Güney Kazakistan ve Batı Kazakistan'da yoğunlaşma Avrupa kapılarını Türklere açacak olaylara sahne olacaktı.

Geride kalan Hun kitleleri her zaman yeniden güçlenmeyi başarabildiler. M.S. 48'deki bölünme sonrası bozkırlarda kalmayı tercih eden Kuzey Hunları maruz kaldıkları ağır kıtlıklar yüzünden ayağa kalkamadılar. Kalktılarsa da bu durum kısa sürdü. Onların zor şartlar altında yaşadığını yakından bilen Çinliler kendileri uğraşmadı. Daha önce Bahadır (Mo-tu)'dan ağır darbe yiyen Tung-hu'ların torunları Wu-huan ve Hsien-pi'leri Hunların üzerine saldırttılar. Neticede M.S. 1. yüzyılın sonuna doğru tamamen dağıldılar. Çin'deki Han hanedanının siyasî üstünlüğünü kabul ederek onlardan ekonomik yardım alan Güney Hunları Çin Seddi'ne yakın yerlerde yaşıyorlar ve böylece hayatlarını sürdürüyorlardı. M.S. 220'lerde Çin'deki Han hanedanı yıkılınca ortaya çıkan boşlukta çok sayıda Hun beyliği kuruldu. Hatta bunlardan bazıları devlet haline dönüştü. Son Hun devleti M.S. 439'da yine bir Türk kökenli devlet olan Tabgaçlar tarafından yıkılarak ortadan kaldırıldı.

Tabgaçlar kendi topraklarını terkederek başka ülke içindeki siyasî boşluğu değerlendirebilen tarihteki en iyi örneklerden biridir. Çin topraklarında yükselmesine rağmen kendi geleneklerine sıkı sıkıya bağlı kalmış, bağlılık sürdükçe istikrar içinde varlığını koruyabilmiştir. Bu dönemde bozkırlı tebaası için kendi

geleneklerine uygun bir sistemi uygulamıştır. Yönettiği Çinli halk için ise farklı yerleşiklere müsait bir idari biçim devam ettirerek, onlardan da faydalanmasını bilmiştir. Böylece Kuzey Çin'e hakim olmuş; hatta 220 yılından sonra birleştirmeyi başarmıştır. Kuzeyli komşuları Juan-juan'lar ile çok kolay baş edebilmiştir. Çünkü kendileri de oradan gelmişlerdi ve usullerini çok iyi biliyorlardı. Onların taarruzlarını vaktinde sezerek önleyebiliyorlardı. Zaman içinde kendi halkının Budizm tesirine girmeye başlamasını fark eden en meşhur hükümdarları T'ai-wu aldığı tedbirlerle bunu engelleyebildi. Fakat onun torunu zamanında Çin asıllı imparatoriçenin etkisi Budizm'in devlette tamamen yerleşmesini sağladı. Sonuçta bozkır usulleri tamamen terk edildi. Halk ve ordu savaşçı özelliklerini kaybedince en büyük dış düşmanları Juan-juan'lara karşı kurdukları üstünlükleri koruyamadılar. Diğer taraftan iç siyasette de zayıfladılar. 534 yılında Doğu ve Batı Wei olmak üzere ikiye ayrıldılar. Doğu 550'de yıkılarak Ch'i adını aldı. Batı ise 557'de yerini Chou hanedanına bırakarak tarih sahnesinden çekildiler.

Bu gelişmeler yaşanırken yeni bir güç ortaya çıkıyordu. Altay Dağları'nın kuzeyinden güneye ve doğuya doğru ilerleyen bu topluluk Türk adıyla anılıyordu. Önce Moğolistan'ın hakim gücü Juan-juan'lara vassal olsalar da onlarla çok kısa süre içinde baş edebildiler. Bunun öncesinde Batı Wei hanedanıyla ilk uluslararası ilişkilerini kurmuşlar, sınırlarda ticarete başlamışlardı. Ayrıca Töles adı verilen bütün diğer Türk kökenli toplulukların önemli kısmını kendilerine bağlamışlardı. Ani bir baskınla bağlı oldukları Juan-juan Devleti'ni dağıtan Bumın, İl Kağan unvanını aldı. Bu durum aynı zamanda bağımsız Türk devletinin ilanıydı. Tarihte Türk adıyla kurulan ilk devletin doğuşuydu. Bu devlet hakim olduğu iki yüzyıllık süre içinde her açıdan Türkçe açıklayabildiğimiz, unvan, makam, sosyo-kültürel hayat, yönetim sistemi, hukuk gibi modelleri meydana getirdi. Bu yüzden Gök Türkleri, Türk Dünyası tarihinin tam ortasına koyarız. Onların

sayesinde Türk kökenli toplulukların tarihini bütüncül bir yaklaşımla anlamamız mümkün olur.

Gök Türkler bağımsızlıklarını ilan ettikten sonra Bumın'ın İl Kağan unvanını almasının yanında kardeşi İstemi de yabgu unvanıyla batı kanadının idaresini üstlendi. Tanrı Dağları'na giderek Ak Tağ adlı yerde otağını kurdu ve doğuya bağlı olarak batıda uçsuz bucaksız yeni topraklar ele geçirdi. Neticede sınırları Karadeniz'e kadar dayandı. Kağanlığını uzun süre yaşayamayan Bumın, kısa süre ölünce yerine önce oğlu Kara geçti. O da tam devleti büyütme işine girişmişti ki hastalıktan hayatını kaybetti. Tahta oturan Mukan ise yaklaşık 19 sene içinde Gök Türk Kağanlığı'nı Karadeniz'den Kore'ye kadar genişletme başarısını gösterdi. Kuzey Çin'deki her iki devlet de yıllık ağır vergilere bağlanmıştı. Her yönüyle yükselen Gök Türk Devleti Mukan'ın yerine geçen Taspar zamanında da kuvvetli durumunu korudu. Ancak Budizm'e meyletmek, kendisine sığınan Çinli prensi haksız yere teslim etmek, kendi yerine tahta layık olmayan birini vasiyet etmek gibi devleti içten zayıflatan politikalar izledi.

Onun 581 yılında ölümünden sonra patlak veren taht kavgaları, Çinlilerin entrikaları, kuraklık yüzünden çıkan kıtlık 15 milyon km^2 olarak yaklaşık yüzölçümünü verdiğimiz devletin zayıflamasına ve ikiye bölünmesine sebep oldu. Önce Çinlilerden Türk bağımsızlık sembolü kurt başlı sancağı alan Batı kanadının idarecisi Tardu bağımsızlığını ilan etti. Ardından Işbara Kağan 585'te Çin'in üsütünlüğünü kabul etmek zorunda kaldı. Buna rağmen Doğu Gök Türk Devleti kendini toparladı. Ama her toparlayışında Çin'in entrika siyaseti devreye giriyor, devleti içeriden zayıflatıyordu. Ancak Shih-pi Kağan (609-619) devrinde entrika faaliyetleri işe yaramadığı gibi ters tepti. Adı geçen kağanın yerinde hamleleri sonucunda Çin'deki Suei hanedanı yıkıldı. Yine Türklerin yardımıyla Çin tarihinin en parlak devleti sayılan T'ang hanedanı kuruldu (618-907). Dünyadaki

iklim değişiklikleri en çok Orta Asya'nın doğusunu vuruyordu. Buna İl Kağan'ın başarısız yönetimi de eklenince Doğu Gök Türk Devleti 630 yılında yıkıldı. Gök Türk halkının bir kısmı Çin'e esir olurken, bir kısmı Moğolistan'da yükselen Sir Tarduş Kağanlığı'na bağlandı; üçüncü kısım ise güney batıya doğru göç etti. Önce Tarbagatay bozkırlarına dağılan bu kitle sonra Tanrı Dağları'na yerleşti. Çin'e giden Türkler 639'a kadar hızla çoğaldılar. Ancak Chie-shih-shuai'ın bu yılda isyanı sonucu Çinlilerin gözü korktu. Kuzey Çin'de eyaletlere dağıtılarak yerleştirildiler. 648 yılı Doğu Gök Türk ülkesinin tam hakimiyet altına alınma yılıdır. Ancak 679'da Çin idaresine karşı patlak veren bağımsızlık isyanları 682'de hedefe ulaştı ve II. Gök Türk Devleti kuruldu.

Bağımsızlığı kazanmayı başaran İlteriş Kutlug Kağan, Tonyukuk'un da kendisine katılımı ile esir Türkleri kurtarma işine girişti. Yaklaşık 10 yıl içinde birbiri ardına düzenlediği akınlarla Kuzey Çin'deki esir Türkler geri alındı. Onun yerine geçen Kapgan'ın 24 yıllık kağanlığı çok farklı olaylara sahne oldu. 706 yılına kadar Çin baskı altında tutulduğu gibi Güney Sibirya'ya hatta Batı Türkistan'a kadar uzanan seferler düzenlendi. Çin'deki T'ang hanedanın içişlerine müdahale edildi. Kağan'ın yaşlandıktan sonra halkına kötü davranmaya başlaması, iyi giden her şeyi tersine çevirdi. Onun baskısına dayanamayan boylar birbiri ardına isyan ettiler. Orhun ve Tonyukuk yazıtlarına da acı bir anlatım ifadesi ile yansıyan olaylarda devlet çok yıprandı. Çinliler de bu fırsatı kaçırmadılar. Entrika faaliyeti yürüterek devletin sarsılmasına katkı sağladılar. Kapgan Kağan'ın Bayırku'lar tarafından pusuya düşürülerek öldürülmesi bir dönüm noktası oldu. Yerine geçen oğlu İnel'in hükümdarlığını tanımayan Kül Tegin, bir ihtilal yaparak ağabeyi Bilge'yi tahta oturttu. Kutlug Kağan'ın oğlu olan iki kardeş küçük yaştan itibaren devlet görevlerinde bulundukları için tecrübelilerdi. 70 yaşını geçmiş olan Tonyukuk'un bilgeliği de onlara katılınca devlet 7 sene içinde toparlandı. İç ve

dış düşmanlarını sindirilmişti. Bilge'nin ülkesini kalkındırmak için meclise sunduğu surlu şehirler inşa etmek ve Budizm'i ülkeye getirmek teklifi Tonyukuk'un karşı çıkmasıyla reddedildi.

Bu arada Türk tarihinin âdeta hazinelerinden olan Tonyukuk, Bilge ve Kül Tegin anıtları dikildi. 725 yılı dolaylarında Tonyukuk Yazıtı dikilirken, 731'de ölen Kül Tegin adına ağabeyi tarafından 732'de, bir bakanı tarafından zehirlenerek 734'te hayatını kaybeden Bilge adına oğlu tarafından 735'de söz konusu anıtlar dikildi. Üzerlerine Türk milletinin ve yöneticilerinin ders alması gereken sözler, oyma yazı harfleriyle yazıldı.

Bilge Kağan'ın ölümünden sonra iç siyasetteki başarısız tutum kendini bir kez daha gösterdi kağanın yaşının küçük olmasından dolayı annesinin devlet işlerine müdahalesi, devlet adamların aralarının açılması kağanlığı öyle bir sarstı ki bir daha asla toparlanamadı. Üst yönetimin bozulmaya yüz tutması, devlete bağlı boyların kıpırdanmalarına yol açmıştı. O devrin güçlü boyları Uygur, Karluk ve Basmıllar ittifak yaparak ayaklandılar. Nihayet, 745'te Gök Türk hakimiyetine tamamen son verdiler.

Gök Türklere karşı kurulan Üçlü İttifak başarıya ulaşmıştı. Ama üç boy kendi aralarında anlaşamadılar. Liderlik önce Basmıllara geçtiyse de Uygurlar onları mağlup ederek kontrolü ele aldılar. Böylece 745 yılında Büyük Uygur Kağanlığı kuruldu. Devletin 2. Kağanı Mo-yen Çor 10 yıl içinde en geniş sınırlarına ulaştırdı. Uygur Kağanlığı tamamen Gök Türk modeli üzerinde kurularak yükseliyordu. Yazıt geleneği, boyların idare yöntemi vs. hep aynıydı. Ancak onun yerine geçen Bögü Kağan'ın Mani dinine meyl etmesi durumu değiştirdi. Mani tapınakları dolayısıyla Uygur döneminde mimari yapı gelişti. Birçok şehir inşa edilirken hayat tarzı en azından devletin merkezinde değişiyordu. Karabalasagun şehir kalıntıları bunun en iyi örneğidir.

Yeni girilen Mani dininin Uygur Kağanlığı'na tam hakim olduğu söylenemez. Çünkü bu dinî taraftarlarına karşı tepki doğmuştu.

Nitekim 778'deki Tun Baga Tarkan'ın düzenlediği bir ihtilalle devlete hakim olma sebebi budur. Her şeye rağmen Uygurlar arasındaki istikrar devam etti. Onlar Orta Asya ticaretinde etkili oluyorlardı. Aynı zamanda Güney Sibirya'daki demir yataklarınından da faydalanıyorlardı. Orta Doğu'dan doğuya doğru yayılan Müslüman tüccarlar da onları tanımışlar ve ilişkiye girmişlerdi. 820'lerde iç siyaset dengesinin zayıflaması Uygurları sarstı. Kendi aralarındaki anlaşmazlık bir türlü sona ermedi. Yönetimleri altında bulunan ve birkaç defa mağlup edilmiş olan Kırgızlar da kuvvetleniyorlardı. Bir Uygur hanedan üyesinin Kırgızlara sığınması ve onun rehberliğinde Uygur başkentinin basılması kağanlığın sonu oldu. Aslında söz konusu baskın Moğolistan'daki Uygurların sadece siyasî hakimiyetinin değil, varlıklarının da sonunu getirmişti.

Mağlup Uygurlar iki ana kitleye ayrıldılar. Birinci kısım Doğu Türkistan'daki Turfan'a doğru ilerleyerek oldukça uzun süreli bir devlet kurdular. Buna Beşbalık ya da Turfan Uygurları diyoruz. İkinci kısım Kansu-Ordos bozkırlarına yayıldılar ve orada bir devlet kurdular. O da Sarı Uygurlar adıyla tanındı. Tamamen Budist olup günümüze kadar varlıklarını sürdürdüler. Turfan Uygurları da Cengiz Han dönemine kadar varlığını korudu. Sonra kendiliklerinden Moğol hakimiyetine girdiler. Bu arada Müslüman olma sürecine de girmişlerdi. Batı tarafında İslamiyet Karahanlılar zamanında yayıldı. Doğu kısmında ise Çağatay Hanlığı devrinde İslamlaşma tamamlanacaktı.

Göçlerinden sonra Uygurlar her ne kadar büyük siyasî kuruluşlar ortaya koyamasalar da Türk kültür tarihinin maddi kalıntıları açısından muhteşem ürünler verdiler. Girdikleri Maniheizm, Budizm, Hıristiyanlık, nihayet Müslümanlık dinlerinin etkisi altında şehirler kurdular. Mimari abideler meydana getirdiler. Yazılı edebiyat gelişti. Sayısı 10 binlere varan yazma eserler ortaya konuldu. Hukuk vesikaları ve dinî metinler oluşturuldu. Kısacası maddi Türk kültürü unsurları birbiri ardına açığa çıkmaya başladı.

Bu konularda çok ileriye gittikleri için Cengiz Han liderliğinde yükselen Moğolların danışmanlığını yaptılar. Uygur kültürü Orta Asya tarihinde her zaman hissedildi. Onlar bozkır modeli üzerinde yükselmişler, din değiştirerek farklı kültür dairelerine girmişler çok sayıda maddi kültür abidesi meydana getirmişler; fakat asla yok olmamışlardır.

Yukarıdaki satırlarda kısaca önemini açıklamaya çalıştığımız İslam Öncesi Türk tarihinde Orta Asya'nın doğusunda Moğolistan yaylalarında ağırlık olarak Ötüken bölgesinde yükselen dört büyük kağanlığın maceraları anlatılmıştır. Bozkırların derinliklerinde birbirinin devamı gibi aynı model üzerinde yükselmişlerdir. Buna rağmen aralarında bazı farklılıklar görülür ki, bunlara değindik. Mesela Tabgaçlar bozkır karakterinde kurulup yükselmelerine rağmen sonradan Kuzey Çin'e giderek din değiştirip farklı hayat tarzına geçtiler. Uygurlar ise Mani dinini benimsedikten sonra tapınaklar inşa etmeye başladılar. Özellikle Uygur dönemine ait çok sayıda şehir kalıntısına rastlanılması ilginç bir durumdur. 840'ta yıkıldıktan sonra Kansu-Ordos'a ve Turfan'a göç eden Uygur kitleleri farklı kültürel özellikle kazandılar. Dolayısıyla Hunlar ve Gök Türkler devlet modeli ve uygulamaları açısından birbirinin tam devamı gibidirler. Zaten Çin kaynakları bu konuya daha ilk başında açıklık getirir.

HUNLAR

Hun Kağanlığı

HUNLAR

ORTA ASYA sahasında başka bir ifadeyle Türklerin derin tarihinde Asya Hun İmparatorluğu diğer adıyla Büyük Hun İmparatorluğu ilk devlettir.[1] Çin kaynaklarında kayıtlı adı *Hsiung-nu*'nun aslının *Hun* olduğunu ve bu adla tanındığını ve ülkemizde kabul böyle gördüğünü biliyoruz. M.S. 311 yılında Çin'in başkentlerinden Lo-yang'a giden Soğd ticaret heyetinden bahsedilmesi dolayısıyla söz konusu bir Soğdça mektupta Hun ismi Hsiung-nu'ların karşılığı olarak geçmektedir. Bu da Hun isminin orijinalini açığa çıkaran bir bilgi olmuştur.

Aslına bakılırsa Çin kaynakları Hunların atalarını çok eski devirlere götürürler. Zaman içerisinde onları sadece Hsiung-nu değil *Hu-chu*, *Hsien-yün*, *Yen-yün*, *Jung-ti* gibi çeşitli isimlerle kaydetmişlerdir.[2] Belki de tam açık olmamakla birlikte yazıldığı devrin Çincesine göre farklı okunuşlar da söz konusu olabilir. Hatta Shang devrinde *Kuei-fang* adı da bunlara ilave edilmiştir.

1 Hunlar hakkında bilgi veren Çin kaynaklarının başında Shih-chi (110. bölüm); Han Shu 94 A, B; Hou Han Shu (89. bölüm); Chin Shu (97.bölüm); Tzu-chih T'ung-chien ve Ts'e-fu Yüan-kuei gibi eserler gelmektedir. Ülkemizde ve diğer ülkelerdeki araştırmacılar bunlardan faydalanarak çeşitli eserler meydana getirmişlerdir.

2 Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Ankara, 1981, s. 1-112; Cevat Türkeli, *Çin Kaynaklarına Göre Hunların Ataları*, İstanbul Üniversitesi, yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul, 1990.

Günümüzde var olan tarihî belgeler kesinlik açısından M.Ö. 318 yılına işaret eder. Bu yıl Hun yani Hsiung-nu adının ilk defa belirgin bir şekilde ortaya çıkışı olarak verilmektedir. Bu yılda yaşandığı belirtilen olaylar içinde Hunlarla bir Çin devleti arasında ittifak, bir anlaşma söz konusudur. Belki bunlara o devirde Çinlilerin kuzeyliler için genel olarak kullandığı yabancı anlamına gelen *Hu* ismi ilave edilebilir. Zaten Kuzeyli Yabancılar için en yaygın kullanınlan *Ti(Di)* karakteri de söz konusu dönemde kullanılmaya başlanmıştır. Böylece Hunlar*, Savaşan Devletler Dönemi*'nin (M.Ö. 403-221) ortasında ve sonunda Çin tarihlerinde kesin bir şekilde yer almışlardır.

Savaşan Devletler Dönemi'nin son devrinde diğerlerine nazaran üç büyük devletçik (beylik) Chao, Çin ve Yen Hunların güney komşusuydu. Bunların her biri Hunlara karşı savunma amacıyla savunma duvarları inşa ettiler. Ch'in Devleti bunların içinde duvarları inşa etmeye teşebbüs eden ilk devlet olarak göze çarpmaktadır. Üstelik, M.Ö. 324 yılının ilk inşa yılı gösterildiği bilinmektedir. Ancak Lung-hsi (Kansu'da), Pei-ti (Kansu'da) ve Ning-hsia'nın bazı kısımlarında ve Shang garnizonunda Çin'in yeni savunma duvarlarını inşa çalışmaları M.Ö. 270 yılına kadar sürmüştür. Diğer taraftan Chao'nın kuzey sınırlarındaki Yün-chung (Suei-yüan), Yen-men ve Tai'a kadar uzanan duvarlar 300 yılı civarında inşa edilmişti. Bundan on yıl sonra Yen devletçiğinden Kral Chao zamanında, Tsao-yen'den (Cahar) Hsiang-ping'e (Liao-ning) kadar uzanan uzun bir set duvarını *Tung-hu*'ların da saldırılarına karşı korunmak için inşa edilmiştir.

Bu dönemde Hunlar ile yakın ilişki içinde bulunan Chao Devleti, onların saldırılarına karşı kendilerini korumak için M.Ö. 307 yılında askerî reformlara girişmişti. Kral Wu-ling'in emriyle yapılan reformlara göre Hunların askerî kıyafetinin giyilmesi kabul ediliyordu. Chao halkı ata binmeyi, ok ve yay kullanmayı öğrenecekti. Hun tarzında uygulanan reform, sonuçlarını kısa sürede vermiştir. Neticede Chao güçleri Hun topraklarına

akın yapmayı başardılar. Aynı yüzyılda bir zafer daha kazandılar. Bugünkü Shan-hsi'de Ta-tung yakınlarında bulunan Chao'nun kuzey kısımları generali Li Mu, 160 bin kişiden fazla sayıdaki savaş arabası, süvari ve okçulardan meydana gelen karışık bir orduyla ani bir hücuma kalktı ve 100 bin atlıdan oluşan Hun ordusunu yendi. Yenilen Hun hükümdarı yanındaki askerleriyle birlikte kaçtı. Daha sonraki dönemde Hunlar on yıl boyunca Chao sınırlarında görünmemiştir. Neticede kısa da olsa bu bilgilerden anlaşıldığına göre Hunların bu devirde güneye doğru gelişmelerine çok ağır bir darbe indirilmiştir.

Yukarıda belirttiğimiz gibi Hunlarla Yen Devleti'nin ilişkileri de vardı. M.Ö. 227 yılında Ch'in Devleti'nden General Fan Yü-ch'i Yen Devleti'ne iltica için başvurduğunda, o devletin veliahdı kabul edilmişti. Bu devletin önde gelen vezirlerinden biri adı geçen generalin Hunlara gönderilmesini teklif etti. Böylece aynı anda iki avantaj sağlanmış olacaktı. Birincisi Ch'in Devleti'nin Fan'ın kendilerine kaçtığının öğrenilmesi engellenecekti. İkincisi ise gittikçe artan Yen düşmanlığına karşı Hunların dostluğu kazanılacak, askerî ittifak yapılacaktı. Ancak vezirin teklifi pek ilgi görmedi. Bu durum belirtilen olayların geçtiği yıllarda Hunların kuzeyde önemli bir güç olduğunu göstermektedir.

Çin Seddi'nin inşaatı ve eski yerlerinin tamiri tamamlanınca Çin-Hun savaşlarının tarihî seyri de değişmiştir.

Aslında bu üç Çin devleti arasında Hunların askerî gücüyle baş edebilecek tek gücün Ch'in Devleti olduğu anlaşılıyor. Ch'in Devleti'nin M.Ö. 221 yılında bütün Çin'in bir merkez etrafında birleşmesini sağlaması, Hunların hakimiyet alanını kuzeye doğru çekmesine yol açtı. Özellikle General Meng T'ien'in Ordos Bölgesi'ni Hunlardan alması bu anlamda en önemli göstergedir. Bu olaydan hemen sonra, o daha önce üç ayrı devlet tarafından inşa edilmiş olan duvarları birleştirdi. Hatta tamir etti ve batı yönünde uzattı. Böylece Kansu'daki Lin Tao'dan bugünkü Pyong-yang'ın kuzeyindeki Chie-shih'ya kadar uzanan Çin Seddi birleştirilmiş oldu.

Kendilerine karşı savunma tedbirleri artıp muhkemleşince Hunlar, Ordos'un kuzeyindeki dağlara (Yin) çekilmeye mecbur kaldılar.[3]

Bundan sonra doğudan Tung-hu'lar, güney-batıdan Yüe-chih'lar ve kuzey ve batıdan Ting-ling'ler, Hunların rakibi olarak ortaya çıktılar. Ting-ling'ler bu esnada Güney Sibirya'da Baykal Gölü'nden Yenisey Irmağı'nın biraz ilerisine kadar olan bölgede yaşıyorlardı. Anlaşıldığı üzere 3. yüzyılın sonunda Hunlar her taraftan güçlü komşularla sarılmışlardı.[4]

Bu gelişmeler yaşanırken Hun tarihî açısından önemli bir bilgiye ulaşma imkânı doğuyordu. Çünkü M.Ö. 221'de ilk defa bir Hun hükümdarının adı (*Shan-yü*) tarihî kaynaklara geçiyordu. Bu hükümdarın adı *T'ou-man* olarak kaydedilmiştir. T'ou-man'ın son zamanlarında Hunlar, Kuzey Çin'de bulundukları yerlerden mağlup edilmek suretiyle çıkarılmışlardır. Bu durum Moğolistan coğrafyasında Hun nüfusunun yoğunlaşmasına sebep olmuş ve neticede de kuvvetli bir Hun imparatorluğunun ortaya çıkmasına katkı sağlamıştır.

Mo-tu'nun Tahta El Koyması

M.Ö. 209 yılında *Mo-tu* tahta çıktı.[5] Mo-tu'nun ismi önceleri *Me-te* olarak okunmuş ve Türkçede bu şekilde yer bulmuştur. Sonra *Mao-tun* ve *Mo-tun* okunuşları kullanıldı. Nihayet onun

3 Otto Franke, *Geschichte des chinesischen Reisches*, I, Berlin, 1930, s. 195; W. Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara, 1987, s. 83 vd.

4 W. Eberhard, "Orta ve Garbi Asya Halkları", *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII, 1942, s. 140-175.

5 Günümüze kadar dünyada Asya Hunları hakkında yapılan çalışmaların çoğu ağırlıklı olarak Mo-tu ile (M.Ö. 209) başlamaktadır. Bunlardan bazıları için bkz. M. De Groot, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*, I, Berlin-Leipzig, 1921, s. 38; L. Ligeti, *Asya Hunları, Attila ve Hunları*, İstanbul, 1962, s. 28; İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1987, s. 58; Yü Ying-shih, *Hsiung-nu (şyung-nu)*, Erken İç Asya, Ed. D. Sinor, Türkçe terc. S. Esenbel, s. 170 vd.; P. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, terc. Osman Karatay, Ankara, 2002, s. 46 vd.; Thomas Barfield, *The Perilious Frontier*, Blackwell, Massachusets

yazılışında özel okunuş bulunduğundan Mo-tu okunması gerektiği Çince sözlüklerde belirtilmektedir. Türkçesinin de *Bagatur* (Bahadır) olduğu fikrinde olduğumuzu ifade etmemiz gerekir.

Onun tahta çıkışı kaynaklarda anekdotal bir biçimde anlatılmıştır. Babasının en büyük oğlu olan Mo-tu tahtın en önemli varisiydi. Ancak babası üvey annesinin de tahrikiyle başka bir oğlunu tahta geçirmek için onu Yüe-chih'lara rehin olarak yolladı. Arkasından kendisi Yüe-chih'lara saldırdı. Amacı Mo-tu'yu Yüe-chih'lara öldürtmekti. Böylece Mo-tu kolayca ortadan kaldırılacak kendi kamuoyuna hesap verebilecekti. Ne var ki Yüe-chih'lar daha onu öldüremeden, onların en iyi atlarından birini çalarak kaçtı. Oğlunun bu hareketinden dolayı şaşıran babası 10 bin süvarilik bir okçu birliğini ona verdi. Mo-tu, bu birliği sıkı disiplin içerisinde eğitime tabi tuttu. Öyle ki kendisinin attığı ıslık çıkartan oku gönderdiği her hedefe adamları da atacaklardı. Bunu yapmayanlar derhal orada öldürülüyorlardı. Mo-tu, önce en sevdiği atına, daha sonra en sevdiği karısına ok attığında, onun gibi yapmayanların hepsini öldürdü. Daha sonra babasının en sevdiği ata ok attığında diğer askerleri de o ata oklarını atmıştı. Neticede herkesin, yani 10 bin kişinin kendi istediği gibi yetiştiğine kanaat getirdi.[6]

Bundan sonra da tasarladığı ihtilali yaparak babasını öldürdü. Kendisine komplo düzenleyen devlet adamları da onun gazabından kurtulamadı. Böylece Hun İmparatorluğu'nun başına güçlü bir şekilde geçmiş oluyordu. Sonuç olarak ülkesi içinde kontrolü sağlayan Mo-tu artık gözünü dış politikaya çevirdi.

1989, s. 32 vd.; Owen Lattimore, *Inner Asian Frontiers of China*, Oxford University Press, 1992, s. 452-463, 480-483; D. Christian, *A History of Russia, Central Asia and Mongolia*, Blackwell Publishers, Oxford 1998, s. 185 vd.; Tilla Deniz Baykuzu, *Asya Hun İmparatorluğu*, Kömen yay., Konya, 2012, s. 39-41; Kao Chien-ch'ün, *Tzuei-hou I-ke Hsiung-nu*, Pei-ching, 2009; Chang Chin-k'uei, *Hsiung-nu Ti-kuo*, Pei-ching, 2009.

6 Ögel, aynı eser, I, s. 201 vd.

Hunların doğu sınırındaki komşuları Tung-hu'lar o sırada çok kuvvetliydiler. Mo-tu'nun tahta geçtiğini duyunca, güçlerini gösterip onu baskı altına almak istediler. Ondan önce çok değerli bir atını, sonra da kadınlarından birini istediler. Devlet adamları ile durumu müzakere ettikten sonra ikisini de fazla direnmeden verdi. Çünkü bahsettiğimiz gibi Tung-hu'lar bu dönemde çok kuvvetliydiler, belki Hunlardan daha güçlü olmasalar da en azından onlara denk güç sayılabilirlerdi. Ancak Tung-hular, Mo-tu'nun onlardan korktuğunu düşünerek daha cüretkârlaşıp, iki ülkenin arasındaki bir bölgeyi de isteyince, Mo-tu çok kızdı ve beklemedikleri bir anda Tung-hu'lara saldırıp, onları hazırlıksız yakaladı ve mağlup etti. Hükümdarlarını öldürdü, çok sayıda esir ve hayvan ele geçirdi. Bu zaferi takiben, Mo-tu güney batıya yöneldi ve Yüe-chih'ları yendi, sonra güneyde Ch'in yönetimi altında Çin tarafından zabt edilmiş Hun topraklarını geri almayı başardı.[7]

Hunların Ordos Bölgesi'ni yeniden işgal edebileceklerini açıklamaya yardımcı olacak iki nokta söz konusudur. Birincisi, Çinli General Meng T'ien'in ölümüydü. Önceki imparatorun zamanında, Meng T'ien Çin Seddi'ni savunmak için 300 binden biraz fazla sayıda bir orduya kumandanlık etmişti. Karargâhı bugünkü İç Moğolistan'da olan Shang Kumandanlığı'ndaydı. Bu mevki, savunma için başlıca bölgenin Ordos olduğunu gösteriyordu. Ancak Meng T'ien, M.Ö. 210 yılında intihar etmeye zorlandıktan sonra, Ordos Bölgesi'ndeki savunma sistemi tamamen çözüldü. İkinci nokta ise birinci imparatorun zamanında, çok sayıda Çinli bu araziyi doldurmak ve sınırı müdafaa etmek için Ordos Bölgesi'nde göçe mecbur tutulmuştu.[8] Ülkelerinde iç savaşın çıkması neticesinde bütün Çinli halk kendi memleketlerine dönünce boş kalan topraklara kolayca Hunlar girdi.

7 Ögel, aynı eser, I, s. 116 vd.

8 Yü Ying-shih, aynı eser, s. 172.

Bu süreçte çok önemli tarihî gelişmeler oluyordu. M.Ö. 209 yılında Çin'in ilk büyük hanedanı Han kurulmuştu. Aynı esnada onların yeni yükselen hanedanına karşı Mo-tu'nun gücü Orta Asya'da hızla yayılıyordu. Hun saldırılarına karşı durabilmek maksadıyla İmparator Kao-tsu, bazı önlemlere başvurmak zorunda kaldı. Savunma tedbiri almak için faaliyetlere başladığında, ilk önce M.Ö. 201 yılında Han bölgesi kralı Hsin'i, Ma-i Bölgesi'nde sınırlarını Hunlara karşı korumak, savunma yapmak ve onları durdurmak maksadıyla gönderdi. Ama durum tersine gelişti. Aynı yılın sonbaharında uzun süre Mo-tu'nun güçleri tarafından kuşatma altına alınan Hsin, barış için birkaç defa Hunlara elçi gönderdi. Onun sık sık Hunlarla ilişki kurması, Han hanedanı imparatoru tarafından hain olarak suçlanmasına yol açtı. Aleyhine gelişen durumu kavrayan Hsin öldürüleceğinden korkarak Ma-i şehrini Hunlara teslim etti. Hatta T'ai-yüan şehrini ele geçirmelerine yardım etti. Bunun üzerine büyük bir ordunun başında sefere çıkan Han imparatoru Kao-tsu, Hunlarla savaşmak için Ping-ch'eng'a (Ta-tung) kadar ilerledi. Çin imparatorunun ordusu 300 bin kişiden fazlaydı. Mo-tu, çok iyi strateji uygulayarak Çin imparatorunu daha ordusunun tamamı gelmeden sıkıştırdı ve kuşatma altına aldı. Yedi gün zor durumda kalan imparator, Mo-tu'nun kuşatmayı açması sonucu kalenin bir yerinden kaçarak kurtuldu. Neticede Han hanedanı imparatoru ağır tavizler vermek suretiyle Mo-tu ile anlaşma yapmak zorunda kalmıştı. Artık Hunlar, Çinlilere askerî açıdan daha üstün durumda olduklarını hissettirmişlerdi. Özellikle hızlı hareket eden süvarilerle hücum etmeleri Çinlileri şaşırtarak savaştan yılmalarına sebep olmuştu.[9]

Aslına bakılırsa Hsin olayında da görüldüğü gibi Hunların Çin'e bakış açısı sadece askeri değil, siyasî nitelik de taşıyordu. Bunu takiben diğer Kuzey Çin generalleri ve Yen Devleti'nin kralı Lu

9 Barfield, aynı eser, s. 35.

Wang ve Tai Devleti'nin başbakanı ve generali Ch'in Hsi Hunlara iltica ettiler. Bunlardan bazıları tüccardı ve daha önceden Hunlarla temas kurmuşlardı. Bunu Çin'de merkezi devlet fikrinin henüz yeteri kadar gelişmediği şeklinde yorumlamak mümkündür.

Hunlar ile Çin Arasında Evlilik Yolu İttifak

M.Ö. 198 yılına gelindiğinde Hunlarla, Çinliler arasında bir barış antlaşması yapıldı. Antlaşmaya göre Hun hükümdarı (Shanyü) bir Çinli prenses ile evlenecekti. Han İmparatorluğu belirli bir miktar ipek, şarap ve yiyeceği ihtiva eden hediyeler toplamını her yıl birkaç defa Hunlara yollayacaktı. Hunlarla Hanlar eşit ve kardeş devletiydi. Karşılığında Hunlar artık Çin topraklarını istila etmeyeceklerdi. Bu yılda Prenses Liou Ching Hunlara gelin olarak gitti. Neticede tarihte ilk defa Ho-ch'in (evlilik yolu ile akraba ve müttefik olmak) ile antlaşma imzalandı.

Bundan sonraki yıllarda Mo-tu, söz konusu anlaşmanın şartlarından rahatsız olmaya başladı ve Çin'e karşı daha hakimane tavırlar almaya başladı.[10]

M.Ö. 192 yılında İmparator Huei tahta çıkınca Mo-tu ile evlenmesi için yine bir Çinli prensesi gönderdi. Bu imparatorun hükümdarlığı esnasında esas güç annesi Lü'nün elindeydi. Mo-tu, bu sefer ona bir mektup yazarak dedi ki: "*Ben sazlıklar arasında doğup sığır ve at topraklarının vahşi bozkırlarında büyütülmüş yalnız bir dul hükümdarım. Çin'e seyahat etmek özlemiyle çok defa sınır bölgesine gelmişimdir. Zatı şahaneleri de yalnız bir yaşam süren dul bir hükümdardır. İkimiz de zevklerden mahrum bir yaşam sürmekte olup kendimizi eğlendirme imkânımız yoktur. Ümidim ikimizin birbirimizde olanları, olmayan eksikliklerimiz için değiş tokuş etmemizdir.*[11]"

---

10 De Groot, aynı eser, s. 63 vd.; W.. Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 89.

11 HS 94A, 4b.

İmparatoriçe Lü de bu mektuba şöyle cevap verdi: "*Yaşım ilerlemiş ve gücüm zayıflamaktadır. Saçlarım ve dişlerim dökülmekte, düzgün ve dengeli bir şekilde dahi yürüyememekteyim. Shan-yü herhalde çok abartılmış haberler duymuş olmalı. Ben kendisini bu kadar alçaltmasına layık değilim. Ancak ülkem hiçbir yanlış yapmadı ve ümidim kendisinin ülkeme zarar vermeden sakınmasıdır.*[12]"

Bunun üzerine isteklerinden vazgeçen Mo-tu, imparatoriçeye teşekkürlerini sunmak için bir elçi yolladı. Eski Ho-ch'in (evlilik yolu ile akraba ve müttefiklik) Antlaşması'nın devam ettiği bildirildi.[13]

Aşağı yukarı 15 yıl sonra M.Ö. 176 yılında Mo-tu, İmparator Wen'a cüretkârlığını daha da artırıcı bir mektup yolladı. Bu mektupta Mo-tu kendisini Gök tarafından kurulan Hunların büyük Shan-yü'sü olarak göstermekteydi. Devamla mektupta "*Gök'ün yardımı, savaşan erlerimizin mükemmelliği ve atlarımızın gücüyle, aşiretin her üyesini keserek veya itaate zorlayarak, Yüe-chih'yı silip süpürmeyi başardık. Üstelik Lou-lan, Wu-sun ve Hu-chie kabileleriyle, civardaki 26 devleti de fethettik, böylece hepsi Hunların halkının bir parçası oldu. Yay çekerek yaşayan tüm halklar artık tek ailede birleşti ve tüm kuzey bölgesi barış içinde. Böylece ben şimdi silahlarımı bırakıp, askerlerimi dinlendirmek ve atlarımı otlaklara çıkarmak istiyorum. Bu yakın geçmişte olan olayı unutup eski anlaşmamızı tekrar yürürlüğe koymak arzusundayım.*[14]"

Mektuptan anlaşıldığına göre Yüe-chih ve diğer Orta Asya boylarını itaat altına aldıktan sonra Mo-tu kendini daha da güçlenmiş hissediyordu. Yani o zamanın dünyasında Çin sınırlarının dışının tek hakimi o idi. Onun istekleri Çin sarayında uzun süre enine boyuna tartışıldı. İmparator Wen, eski anlaşmayı tekrar kabul etmek zorunda kaldı.

12 HS 94A, 5a.

13 Yü Ying-shih, aynı eser, s. 174.

14 Yü Ying-shih, aynı eser, s. 175.

Mo-tu'nun M.Ö. 174 yılında ölümü üzerine oğlu Lao-shang Shan-yü Hun İmparatorluğu tahtına geçti. Lao-shang babasının hakimane politikasını aynen devam ettirdi. Kendisine tahta çıkma hediyesi olarak bir Çinli prenses gönderilmişti. M.Ö. 166 yılında 140 bin kişilik ordusuyla Kansu'daki An-ting'i ele geçirdi.[15]

Çinliler Hun saldırısına karşı Ch'o adlı generallerini, kendi taraflarına geçen bazı Hun kabilelerini silahlandırarak onların üzerine yürütmek istediler. Ancak başarılı olamadılar. M.Ö. 161'de Çin içlerinde ilerleyen Hun ordusu 140 bin kişilik bir kuvvet ile Çin sarayına kadar ulaştı. Çin imparatorunun sarayı, birçok şehir ve kale de yıkıldı. Sonuçta Çinliler eskiden olduğu gibi barış teklif etmek zorunda kaldılar. Aynı zamanda Hunlara ödedikleri vergiler arttırıldı. Çin İmparatoru barışı ihlal eden tebaasının cezasının, idam olduğunu ilan ediyor; anlaşma gereğince Hunların Çin'e iltica etmelerini engelliyordu.

M.Ö. 160 yılında Lao-shang'ın ölümü üzerine oğlu Chün-ch'en hükümdar oldu. O da aynı politikayı devam ettirdi. M.Ö. 158 yılında Chün-ch'en Shan-yü 30 bin kişilik bir süvari birliğini Shang kumandanlığını işgal etmesi için gönderdi. Başka 30 bin kişilik bir Hun ordusu da Yün-chung'a saldırmıştı. Dağların yükseklerindeki işaret ateşleri başkent Ch'ang-an'a kadar ulaşmıştı. O devirde kuzeyden gelen saldırıları haber vermek için kulelerde ateş yakılır ve garnizonların haberdar olması sağlanırdı. Başkente kadar işaret ateşleri ulaştığının bildirilmesi Hun hücumlarının büyüklüğünü ve Çin ülkesi içinde derinliğini göstermektedir. Bu seferler neticesinde tahta geçen her Hun shan-yü'sü Çin'e akınlar yapmak suretiyle eski hakimane politikayı sürdürmek niyetinde olduğunu belirtiyordu.

Uzun süren akınlar, Çin'deki Han hanedanı imparatoru Wen'ı Ho-ch'in Antlaşması'nı değiştirmeye sevk etti. Sınırlarda Hunlara ticarete izin verdi. Diğer taraftan bir prensesi Hun hükümdarı ile

15 De Groot, aynı eser, s. 80.

evlenmesi için onlara yolladı. Yıllık olarak Hunlara verilen altının miktarını 1.000 altına çıkardı.[16]

Bunlar arasında sınır pazarlarının açılmasının çok stratejik önemi vardır. M.Ö. 169 yılında ünlü devlet adamı Chia İ'nin sınır pazarları hakkında bir raporu vardır: "*Hunların çok acil ihtiyaçları olan sınır pazarlarıdır (Kuan-shih) ve bunları bizden alabilmek için zor kullanmaya dahi baş vurarak uğraştılar. Zat-ı şahanelerinin Hunlarla barış yapmak için onlara zengin ve gösterişli hediyelerle elçiler yollamalarını ve bu imkânı kullanarak -aslında kaygıyla aldığımız karar olan- büyük ölçekli sınır pazarları kurma isteklerinin lutfedileceği kararımızın onlara bildirilmesini sağlamamızı ısrarla arz ederim. Elçilerimiz döndükten sonra stratejik önemi olan bölgelerde derhal çok sayıda (pazarlar) açmalıyız. Her bir pazar yerinde bizim kendi savunmamız için yeterli olacak askerî güç bulundurmalıyız. Her bir büyük sınır pazarında çiğ et, şarap, pişmiş pirinç ve lezzetli ızgaralar satan dükkanlar açılmalıdır. Bütün dükkanlar 100 ile 200 yüz kişiye hizmet edecek büyüklükte olmalıdır. Bu şekilde Çin Seddi'nin dibindeki pazarlarımız Hun ile kaynayacaktır. Üstelik eğer kralları ve generalleri Hunları kuzeye dönmek için zorlarsa, ister istemez dönüp krallarına saldıracaklardır. Hunlar bizim pirincimiz, güveçlerimiz, kebablarımız ve şarabımıza ısrarlı bir tutku geliştirince, bu onların öldürücü zayıflıkları olacaktır.*[17]"

İmparator Ching'in hükümdarlığı esnasında ve İmparator Wu'nun saltanatının ilk yıllarında (M.Ö. 156-135), Hunlar Çin topraklarına eskisi kadar büyük akınlar yapmadılar. Buna rağmen Han hanedanı yıllık vergiyi hiçbir zaman kesmedi. Ancak bu eski Ho-ch'in barış anlaşması uyarınca Hunlara ödenmesine devam edilen vergi-hediyeler, Han İmparatorluğu'nun bütçesine çok ağır gelmeye başlamıştı. Diğer taraftan sınır pazarlarında Hunlara çok iyi davranılıyordu. Neticede kurulan yakın ilişkiler Hunlarla

---

16 Han Shu 94B; Yü Ying-shih, s. 176.

17 Yü Ying-shih, aynı eser, s. 176.

Çinlilerin yakınlaşmasına yol açtı. Ticaret daha da genişletildi. Hunların ileri gelenlerini etkilemek için hediyeler fazlalaştırıldı.

M.Ö. 156 yılında Han hanedanı imparatorunun ölmesi üzerine ortaya çıkan karışıklıklardan yeteri kadar faydalanılamadı. Tahta geçen Çin imparatoru Hun hükümdarının bu hareketini memnuniyetle karşılayarak bir prenses gönderdi. Onun bu tavrı devlet adamları arasında hoşnutsuzluğa sebep olmuştu. Bazı kumadanlar, Shan-yü'ye danışmadan Çin'e akınlara başlamışlardı. Bunun yanında bazı boylar ise Çin'e ilticaya kalkıştılar.

M.Ö. 198-135 yılları arasında Çinlilerle Hunlar arasında 10'dan fazla Ho-ch'in anlaşması imzalanmış, Hunlar sürekli tavizler almışlardı. Buna rağmen Hun akınları sürüyordu. Mesela M.Ö. 144'te Hunlar Shang garnizon kumandanlığının içlerine kadar ilerlemişler, hatta imparatorluk ahırlarından at almışlardı. M.Ö. 142'de Yen-men istila edilmiş, kendileriyle çarpışan kumandan Feng Ching öldürülmüştü.

Bu gelişmeler Çinlilere artık Hunlara karşı harekete geçme vaktinin geldiği izlenimini veriyordu. M.Ö. 135'te lokal çarpışmaların birisinde Hunlar, ilk defa barış yapmak durumunda kaldılar.[18]

Ardından Wu-sun'lar, Hunlardan ayrıldılar. Başka bir Hun boyu da Çin'e bağlandı.

Sonuçta Çinliler artık politikalarını değiştirmeye karar vermişlerdi.[19]

Hun Dış Politikası / Zayıflamaları / Çin'in Kuvvetlenmesi

Hunların doğu komşusu olan *Tung-hu*'lar *Wu-huan* ve *Hsien-pi*'ler olmak üzere iki ana gruba ayrılıyordu. M.Ö. 3. yüzyılda Tung-hu toprakları İç Moğolistan'dan Mançurya'ya kadar uzanıyordu. Hun topraklarına yaptıkları akınlardan ve Mo-tu zamanında yürüttükleri politikadan oldukça güçlü oldukları anlaşılmaktadır. Ancak

18 Otto Franke, aynı eser, I, s. 337 vd.; Ögel, aynı eser, I, s. 140 vd.

19 De Groot, aynı eser, s. 209 vd, 220 vd.; Ögel, aynı eser, s. 552 vd.

M.Ö. 206'da Tung-hu'ları kesin bir yenilgiye uğratan Mo-tu, onların halkını ve hayvan sürülerini ele geçirdi.

Bu yenilgiden sonra Hsien-pi ve Wu-huanlar, Doğu Moğolistan'ı terk ederek Mançurya'nın doğusuna gittiler. Bugünkü Şira Müren ve Liao-ho Irmağı'nın bulunduğu bölgeye yerleştiler. Yine de Hun baskısından kurtulamamışlardı. Her yıl onlara vergi olarak, sığır, at, koyun ve samur kürkü yolluyorlardı. Eğer vergi vermezlerse Hunlar onlara saldırıp, çocuk ve kadınlarını kaçırıyorlardı. Bu durum aşağı yukarı Miladi yıllara kadar devam etmiştir.

M.Ö. 134 yılı Hun ve Çin ilişkilerinin dönüm noktasıdır. Söz konusu tarihte Ma-i'li bir tüccar (Nie Wang-i), Çin imparatoruna Hun kuvvetlerini Ma-i'de bir tuzağa çekmeyi teklif etti. Uzun tartışmalardan sonra teklif İmparator Wu tarafından kabul edildi. Bir sonraki yıl Nie, Hunlara gitti ve Shan-yü'ye *"Ben Ma-i şehrinin askerî valisini ve idarecisini öldürebilirim. Sonra şehri sana teslim ederim. Sen de oradaki bütün zenginlikleri ve malları ele geçirirsin"* dedi. O sözlere inanan Shan-yü, onun düşüncesine göre hareket etmeye karar verdi. Sonra Nie idamını bekleyen bir kişiyi öldürerek Shan-yü'nün elçisine göstermek için şehrin dışına asıp, ona *"Ma-i'nin yerel yöneticisi artık öldü. Lütfen çabuk hareket edin"* dedi. Duruma aldanan Shan-yü, 100 bin süvariyle Çin'e giden geçide girdi. Bu arada Han güçleri 300 bin kişilik güç ile etraftaki vadilerde bekliyordu. Ne var ki Ma-i'ye 100 li kala (yaklaşık 50 km) Shan-yü kendisine kurulan tuzağın farkına vardı ve geri çekildi. Bu olay 70 yıldan fazla süren Hun-Çin Hoch'in ilişkisine son verdi.

M.Ö. 130'da 10 bin kişilik bir ordularını Yen-men bölgesine gönderdiler. Buna rağmen, M.Ö. 129 yılına kadar büyük çapta bir savaş patlak vermedi. O yılın sonbaharında İmparator Wu, dört generali onar bin kişilik ordularla (Wei Ching, Kung-sun Ho, Kung-sun Ao ve Li Kuang) sınır pazarlarında Hunlara sürpriz saldırı yapmaları için gönderdi. Savaşlardan hiçbir netice

alınamamasına rağmen sınır pazarlarının hedef seçilmesi ilginçti. Çünkü çok sayıda Hun pazarlara alışveriş için geliyordu.[20]

Hunlara karşı ilk Çin galibiyeti M.Ö. 127 yılında gerçekleşmiştir. Bu yılda General Wei Ching ordusuyla Yün-chung'dan Lung-hsi'ye doğru sınırdan geçirdi. Ordos'taki toprakları aldıktan sonra Wu-yüen ve Shou-fang garnizonlarını kurup, bölgeyi iskân etmek için 100 bin Çinliyi yolladı. Bu tarihten sonra Ordos (İç Moğolistan ile Kansu arasındaki bölge) tamamen Çin'e bağlandı.

Hunlar M.Ö. 121 yılında Ho Ch'ü-ping'in elinden ikinci büyük yenilgilerini aldı. Bu general hafif süvari birliğini Lung-hsi'den batıya doğru bizzat götürdü ve Hunların sağ kanadının topraklarının içlerine girdi. Chih-lan ve Lu-hou adlı Hun kumandanlarının öldürüldüğü savaşta Çinli general beş Hun krallığının içinden geçerek gitmişti. Kansu Koridoru'nu koruyan Kral Hun-ye'nin oğlunu öldürdü. Daha sonra General Ho Ch'ü-ping, Yen-chih ve Ch'i-lien dağlarını Hunlardan aldı. Kral Hun-ye'yi 40 bin askeriyle Çin'i teslim olmaya zorladı.

M.Ö. 119'da Wei Ch'ing ve Ho Ch'ü-ping her biri 30-50 bin piyade askeri ile takip edilen ellişer bin kişilik süvari askerleriyle ayrı ayrı yollardan giderek Hun hükümdarını Gobi Çölü'nün kuzeyine sürdü. Wei Ch'ing Shan-yü'yü Kuzey T'ien-yen Dağları civarındaki Chao-hsin kalesine kadar kovaladı. Ho Ch'ü-ping ise Lang-chü-hsü Dağı'nda (Ho-lan ile Yin dağları arası) ve Ku-yen'de adak törenleri yaptığı Han-hai (Baykal Gölü çevresine) kadar ulaştı.

Bu yıl alınan galibiyetten sonra Çinliler Hunların teslim olmasını beklediler. Buna karşılık Hunlar eşit şartlarda bir anlaşma teklif edince elçilerine hakaret edip tutukladılar. Akabinde Hunların itaatini temin için bir elçilik heyetini Hun merkezine yolladılar. Hunlar aslında kolay boyun eğmiyordu. Bunun üzerine Hunlara bağlı toplulukları ayaklandırıp onların üzerine saldırtma politikasına girişti.[21]

20 Christian, aynı eser, s. 195.

21 Ögel, aynı eser, I, s. 565 vd.; Yü Ying-shih, aynı eser, s. 181 vd.; Barfield, aynı eser, s. 40-59.

Arka arkaya yenilgiye uğrayan Hunlar, merkezlerini Gobi Çölü'nün kuzeyine naklettiler. İki general 80-90 bin Hun'u öldürmüş ya da tutsak etmişti. Ancak aynı miktarda asker kaybına Çinliler de uğramışlardı. Çin ordularının elinde seferden önce 140 bin at var iken dönüşünde at miktarı 30 bine inmişti. At sayısının azlığı yüzünden Çinliler, bir daha çölün içine ve kuzeyine sefere çıkamamıştır.

M.S. 2'de Han sarayı Wang Mang'ın teşvikiyle Wu-huanların, Hunlara teslim olmasını yasaklamıştı. Bunun yanında Hunlara vergi de vermeyeceklerdi.

Wang Mang döneminin (M.S. 9-23) bir görevlisine göre Han güçleri Hunlara saldırmak üzere sınırdan çıktıklarında birçok zorlukla karşılaşıyorlardı. Bu problemlerden bir tanesi yiyecek sağlamaktı. Bir askerin üç yüz günlük yürüyüş için 18 çuval kuru pirince ihtiyacı vardı. Pirincin öküzlerce taşınması gerekiyordu. Ancak öküzün yemi için 20 çuval buğday eklemek gerekiyordu. Zaten 100 gün içinde bir öküz ölüyordu. Kalan pirinci askerin taşıması ise çok zordu. Sonbahar ve kış mevsimleri son derece soğuktu. Bunun yanında bahar ve yaz dönemleri de çok rüzgarlıydı. Askerler hiçbir zaman bu kuzey seferlerinde yeterli miktarda yakacak taşımıyorlardı. Dolayısıyla Hunlara karşı Çin seferi 100 günden fazla sürmemişti.

M.Ö. 121 ve 119 yıllarındaki iki büyük savaş sonucunda Hunlar, Ch'i-lien ve Yen-shih dağlarındaki çok değerli olan ve oldukça önem verdikleri otlakları kaybettiler. Bu durum bir şarkılarına yansıdı:

"*Ch'i-lien dağlarımızı kaybettikten beri, hayvanlarımız artık çoğalmıyor.*

Yen-chih dağlarımızı kaybettikten beri kadınlarımız yanaklarını neşelendirecek allık bulamıyor."

Bir başka değişiklik ise Kansu koridorundan batıya Lobnor'a kadar uzanan toprakların kaybıydı. Han İmparatorluğu bu bölgede Chiou-ch'üan garnizonunu kurarak Hunları Ch'iang halklarından

yani müttefiklerinden ayırdı. Böylece Hanlar ilk defa Batı Bölgeleri'ne girmiş oluyorlardı. Artık, Hunlar bölgenin tanıdığı ya da üstünlüğünü kabul tek hakimi değillerdi.[22]

İpek Yolu İçin Hun-Çin Rekabeti

M.Ö. 115'ten 60 yılına kadar yaklaşık yarım yüzyıldan fazla bir süre Hunlarla, Çinliler Batı Bölgeleri için mücadele ettiler. Kendi içinde güçlenen istihbari bilgi sayesinde Han hanedanı Batı Bölgeleri'nin Hunlara çok önemli zenginlik sağladığının farkındaydı.

İmparator Wu (M.Ö. 140-87) saltanatının ilk yıllarında Büyük Yüe-chih ile Hunlara karşı saldırmak için ittifak yapmak maksadıyla Ch'ang Ch'ien'i Büyük Yüe-chih'yı bulmak için yolladı. Ch'ang Ch'ien bu görevinde başarısız olmuştu. Buna rağmen Hunlar arasında geçirdiği 10 yıllık hapis hayatı ve Baktriya'ya kadar yaptığı seyahat ona çok şey kazandırmıştı. Çinliler onun topladığı bilgiler ışığında ilk defa Batı Bölgeleri'ni tanıma fırsatı buluyorlardı.

Aslında ilk defa M.Ö. 138 yılında Hunlara karşı Han imparatoru tarafından ittifak yapmak maksadıyla Afganistan taraflarında bulunan Yüe-chih'lara gönderilen Chang Ch'ien gerçek anlamda batının kapılarını Çin'e açan kişidir. Önce Hunlara esir düşen Ch'ang Ch'ien, burada 10 yıl kalıp bir Hun kızı ile evlenmiş; daha sonra bir fırsatını bularak kaçmış ve Yüe-chih'ları bulmuştur. Yüe-chih'lar, Çin ile ittifaka yanaşmayınca geri dönerken adı geçen elçi Hunlar tarafından esir edilmiştir.[23]

Nitekim onun getirdiği, askerî açıdan çok değerli olan bilgiler de vardı. M.Ö. 123 yılında Chang Ch'ien, Wei Ch'ing'in ordusuna rehberlik etmiştir. Bu esnada Hunların sağ bilge kralıyla oldukça stratejik sonuçları açığa çıkacak bir savaş yapmıştır.[24]

22 Christian, aynı eser, s. 196, 197, 201.

23 Yü Ying-shih, aynı eser, s. 184; Ögel, aynı eser, II, s. 2 vd.

24 Ögel, I, s. 123 vd.

Han İmparatoru Wu, Hunlara karşı müttefik aramaktan asla vazgeçmemişti. M.Ö. 115 yılında Chang Ch'ien, Batı Bölgeleri'ne ikinci defa gönderildi. Fergana (Ta-yüan), Sogdiana (Kang-chü) ve Wu-sun gibi devletlerle ilk ilişkileri kurmakta başarılı oldu. Genelde Batı Bölgeleri'ne karşı altın ve ipek hediyeler kullanılıyordu. Bazen de evlilik önemli bir pazarlık konusuydu. M.Ö. 174 öncesinde Mo-tu'ya karşı Wu-sun kralı K'un-mo ile pazarlık yapılmış ve bir Çinli prenses verilmek suretiyle ittifak kurulmuştu.[25] Hunlar da bir prenses gönderince K'un-mo, Çinli prensesi sağ gelin, Hun prensesini sol gelin yaptılar. Hunlarda sol yön doğuyu temsil ettiğinden sağ taraftan daha üstündü. Wu-sunlar için de yönler aynı anlamları ifade ediyordu.

Hunlar ve Hanlar arasındaki Batı Bölgeleri üzerinde hakimiyet kurma mücadelesi siyasî bir çehre de kazanmıştır. Nitekim M.Ö. 108 yılında General Chao Po-nu, Lou-lan'ı yendi. Lou-lan Çin'e teslim olunca, bunu duyan Hunlar Lou-lan'a (Lopnor / Tuz Gölü) hücum ettiler. Lou-lan kralı bir oğlunu Çin'e bir başka oğlunu Hunlara rehin olarak göndermek zorunda kaldı.

M.Ö. 108 yılından birkaç on yıl sonra Lou-lan kralı öldü. Hunlar onun öldüğünü duyar duymaz rehin tuttukları prensi derhal Lou-lan'a götürerek tahta çıkardılar. Böylece kendi taraftarı bir hükümdar o krallıkta tahta çıkmış bulunuyordu. Bu da Hunların uluslararası siyasetteki başarılarını göstermektedir.

Kuca'da (Ch'ü-shih) Hunların önemli bir askerî üsleri bulunuyordu. Bu üs vasıtasıyla diğer Batı Bölgeleri'ni idare ediyorlardı. Fergana ve Wu-sun gibi bölgelere gitmek için Çinliler buradan geçmekteydi. Çinli General Chao Po-nu, Lou-lan'ı işgal ettikten sonra Kuca üzerine yürüdü. Bu devlet Çin'deki Han hanedanının denetimine geçince daha batıdaki Fergana ve Wu-sunlar Çin'in askerî etkisini hissetmeye başladı. M.Ö. 105 yılında Çin'in Wu-sunlarla evlilik ittifakı kurmasında bu Kuca yolunun etkisi olmuştur.[26]

25 Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Türk Boyları*, Ankara, 2004.

26 Ögel, aynı eser, II, s. 83 vd.

Bundan sonraki yüzyılda Hunlar, Kuca'yı tekrar bağlamak için defalarca savaştılar. M.Ö. 60 yılından sonra Hunlar nihayet Kuca'nın üzerindeki denetimlerini tamamen kaybettiler. Ancak daha sonraları da bölge için zaman zaman etkilerini sürdürdüler. M.S. 123 yılında bile Hunlar burasını ticari ve askerî üs olarak kullanıyordı.

M.Ö. 101 yılında Fergana, Çinli General Li Kuang-li tarafından işgal edilmişti. Hunlar bunu engelleyemediler. Çünkü asker sayıları yetersizdi. Fergana'nın kan terleyen atlarından elde etmek ve batıdaki halklara Han gücünü göstermek Çinlilerin ana hedefiydi. O devir kaynaklarının bildirdiğine göre Ch'ang-an'dan 12.550 li (yaklaşık 7 bin km) uzaklıkta olan Fergana, Çin için önemli bir üs olabilirdi. Çin kaynaklarındaki ifadeye göre Ta-yüan'in (Fergana) ele geçirilmesinden sonra Batı Bölgeleri'nin bütün halkları şaşırıp korktular ve çoğu Han hanedanına haraç vermek için elçiler yolladı.

Orta Asya'da Hun Gücünün Zayıflaması

Hunların Batı Bölgeleri'nin savaş meydanlarında sürekli yenilmeleri, zamanla Han İmparatorluğu'nun bölgede hakimiyetlerinin artmasına yol açtı. Neticede M.Ö. 60 yılında Batı Bölgeleri Koruyucu Valiliği (Hsi-yü Tu-hu) makamı kuruldu. Daha önce M.Ö. 60 yılında Je-chu kralı Hsien-hsien-tien'in Çin'e teslim olduğundan bahsedilmişti. Onun teslim olmasıyla Hunların Tung-pu tu-vei makamının işlevi ortadan kalktı. Yani onun yerini yukarıda zikrettiğimiz Çinlilerin makamı devralmıştır. Çinli General Cheng Chi, Je-chu kralını teslim aldıktan sonra hemen ilk koruyucu general olarak tayin edildi. Bu Tu-hu makamı askerî karargâh olmakla birlikte bütün bölgeyi Çin kontrolünde tutmak gibi bir görevi daha vardı. Hunların Tung-pu Tu-wei makamının Karaşar (Yen-ch'i) civarında olduğu tahmin edilmektedir. Çinlilerin genel valilik makamı da bu merkezden 3-500 li (yaklaşık 250 km) uzaklıktaydı.

Batı Bölgeleri'nin kaybedilmesi sonucu Hunlar büyük ekonomik kayıplara da uğradılar. Buna karşı Çinliler ele geçirdikleri topraklarda tarım kolonileri (tun-t'ien) kuruyorlardı. Her bir tun-t'ien'de 500 asker-çiftçi vardı. Yerleşimlerin amacı Çin asker ve memurları için yeterli derecede yiyecek üretmek olmalarıydı. Kuca (Ch'ü-shih) bu noktada stratejik bir rol oynuyordu. Daha önce Hunların pirinç ambarı olan bölge Hun-Han mücadelesinin odak noktası haline gelmişti.

İmparator Chao döneminde (M.Ö. 86-74) Hunlar Kuca'da tam bir hakimiyete sahip oldular. M.Ö. 67'den sonra Hanlar burayı ele geçirdiler. Aynı tarihten sonra bölgeye Hun saldırıları başladı. M.Ö. 64'te Çinliler bölgeyi boşaltmak zorunda kaldı. Ancak Çinliler bölgede yaşayan halkı Kurla'ya (Ch'ü-li) göç ettirdiler. Böylece toprağı işleyenlerden yoksun kalan Hunlar, M.Ö. 48'de hükümdarları Hou-han-ye, Çin'e bağlanınca Kuca tamamen yeniden Çinlilerin kontrolüne geçti. Tun-t'ien sistemi yeniden kuruldu. Wu-chi valisi olarak yeni bir sistem kuruldu.

Hunların Kuca'dan ve etrafındaki bölgelerden elde ettikleri avantajlar şu şekilde sıralanabilir:

- *Kuca'dan ekonomik (tarım ürünleri) açıdan faydalanıyorlardı.*
- *Demir silahlar başta olmak üzere savaş malzemesi sağlıyorlardı.*
- *İnsan gücü elde ediyorlardı.*
- *Vergi topluyorlardı.*

Hunların zamanla güçten düşmeleri ve merkezi hakimiyetin zayıflaması üzerine kendilerine bağlı olan halklar zamanla isyan etmeye başladılar. Bu kalkışmalar da Hunların ekonomisini temelinden sarstı.[27]

M.Ö. 72 yılında Wusunlar, Çinlilerin de yardımıyla Hunların Sağ Lu-li kralının karargâhını yağmalamış ve Hun halkından yönetici sınıf dahil 40 bin kişiyi yakalamıştı. Ayrıca 750 bin baş at, öküz, koyun, eşek ve deve ele geçirmişti. Bundan bir yıl sonra

27 De Groot, aynı eser, s. 214-222; Ögel, II, s. 129 vd.

Ting-lingler, Wu-sun, Wu-huanlarla ittifak halinde Hunlara saldırdılar. Hunlar nüfuslarının %30'unu ve hayvanlarının yarısını kaybettiler. Bundan sonra Hunların kendilerine bağlı halklar üzerindeki hakimiyetleri tamamen sona erdi.[28]

Hun İmparatorluğu önceleri doğuda Tung-hu topraklarını, batıda da geniş toprakları kendine bağladığında bunun üzerinde bir idare sistemi kurulmuştu. Mo-tu zamanında ikili bir sistem kurmuşlardı. Shan-yü'nün altında sol ve sağ bilge krallar ile sağ ve sol Lu-li beyleriydi (krallarıydı). Her krallığın içinde krallar son derece geniş özerkliğe sahipti. Kendi alt subay ve memurlarını tayin etme yetkileri vardı.

Genişleme oldukça mesela M.Ö. 120 civarında Hun batı yakasında (Kansu) Hun-ye, Hsiou-tu olarak adlandırılan Hun beyleri ortaya çıktı. Bunlar bahsedilen sistemin dışındaydı. Hu-tu-er-shih zamanında (M.S. 18-46) Je-chu beyine Hun İmparatorluğu'nun batı değil güney kısmını idare etme yetkisi verilmişti. Demek ki zaman ve şartlara göre teşkilatta yenilikler yapılıyordu. Hou Han Shu'da sonraki devirlerde altı ek sağ ve sol beyliklerden (krallıklardan) bahsedilmektedir.

M.Ö. 1 asır ortalarında yönetimde çatlaklar oluştu. M.Ö. 48 yılında Güney Hunlarının Shan-yü'sü Pi kendine bağlı olan sekiz boy reisi tarafından seçilmişti.

M.Ö. 114-60 yılları arasında Hunlarda yedi Shan-yü başa geçti:
Wu-wei (M.Ö. 114-105)
Chan-shih-lu (M.Ö. 105-103)
Chou-li-hu (M.Ö. 102-101)
Tsü-ti-hou (M.Ö. 101-97)
Hu-lu-ku (M.Ö. 96-85)
Hu-yen-ti (M.Ö. 85-69)
Hsü-lü-ch'üan-ch'ü (M.Ö. 68-60)

---

28 W. Mc Govern, *The Early Empires of Central Asia*, s. 185-194; Yü Ying-shih, aynı eser, s. 187 vd.; Barfield, aynı eser, s. 60.

Görüldüğü gibi her birinin dönemleri kısaydı.[29] Dolayısıyla uzun süren bir istikrardan bahsetmek mümkün değildir. Dışarıda uğranılan başarısızlıklar ülkenin içinde huzursuzlukların ortaya çıkmasına sebep oldu. Güven ortamı kaybolduğu gibi, taht kavgaları da Hunları bunalıma sürüklüyordu.

M.Ö. 57 yılında taht için mücadele eden beş ayrı grup vardı. Bu sırada hükümdar olan Hu-han-ye (M.Ö. 58-31) tahta en büyük oğulun geçmesi gerektiği kuralını koydu ve bu kural M. S. 2. yüzyıl ortalarına kadar devam etti.

M.Ö. 60'tan sonra ölen Hsü-lü-ch'üan-ch'ü'nün eşinin yardımıyla Sağ Bilge beyi Tu-ch'i-tang, Wu-yen-chü-ti adını alarak shan-yü oldu. Kraliçe daha kocası ölmeden Tu-ch'i-tang'a aşıktı. Çünkü geleneğe göre yeni bir Shan-yü, ölmüş bir Shan-yü'nün karısını shan-yü yapabilirdi. Yeni Shan-yü daha önceki hükümdar döneminde güçlü olan herkesi yok etti. Ancak sol kanat ona düşman oldu ve kendilerine Ch'i-hou-shan'ı Hu-han-ye unvanıyla Shan-yü yaptılar. Savaşta Hu-han-ye'ye yenilen Wu-yen-ch'ü-ti intihar etti. Bundan sonra Hunlar M.Ö. 57'de beşe bölündüler. M.Ö. 54 yılında sadece Hu-han-ye ve kardeşi Chih-Ch'i kaldı. Bu yılda kardeşine yenilen Hu-han-ye, Hun başkentini terk etti ve güneye doğru ilerleyip o tarafta hüküm sürmeye başladı. Hu-han-ye Çin'e bağlanmayı kabul etti ve bundan sonra onlara bağlı bir idare sistemi sürdürecekti.[30]

Öncelikle Han hanedanına bağlılığını bildirecek olan Hu-han-ye, sonrasında oğullarından birini Han sarayına rehine olarak yollayacaktı. Hanlar, Hunlara hediye verecekler, karşılığında Hunlar Çin'e vergi gönderecekti. Han, Hu-han-ye'ye askerî koruma desteği verecekti. Bunun yanında yine Han ipek ve yiyecek gibi maddelerden vermek zorundaydı.

29 Ögel, aynı eser, II, s. 2-153; Yü Ying-shih, aynı eser, s. 190, 191; Christian, aynı eser, s. 202, 203; Barfield, aynı eser, s. 60-68.

30 HS 94B, 2a.

Hu-han-ye bundan sonra birkaç yıl içinde kendisine ait tüm bağlılık görevlerini yerine getirdi. M.Ö. 53 yılında bir oğlunu Çin'in başkentine rehine olarak gönderdi. Sonra M.Ö. 51 yılında Çin imparatoruna ilk defa bağlılığını bildirmek için vergi de götürerek, kendisi Han İmparatoru'nun sarayını bizzat ziyaret etti Hu-han-ye'nin bu şekilde Çin'e teslimiyeti bu konuda Orta Asya tarihinde bilinen ilk olaydır.

Hunların bir kısmının Çin'e bağlandığını gören Batı Bölgeleri'nin devletçikleri de Han hanedanına yaklaştılar. Onlar da bağlılıklarını Çin imparatoruna bildirdiler.

Han imparatoruna bağlanan Hu-han-ye, âdeta hediyelere boğuldu. Ona daha Ch'ang-an'da iken 20 sandık altın, 200 bin bakır madeni para, 77 takım kıyafet ve 6 bin sandık ham ipek verildi. En önemlisi Hunlara yiyecek de temin edilmişti. Hu-han-ye'nin İç Moğolistan'daki merkezine dönüşünden sonra Hunlara 43 bin çuval kuru pirinç yollandı. M.Ö. 48'de yine Hunların talebi üzerine iki sınır eyaletinden 20 bin çuval tahıl gönderildi.

M.Ö. 51 yılından başlayarak M.Ö. 1 yılına kadar tam elli yıl Hanlar, Hunlara maddi bakımdan yardım etmişlerdir. Bunlara ek olarak Han hanedanı askerî destek de veriyordu. M.Ö. 51 yılında Hu-han-ye geri dönerken 16 bin Çin askerî refakat etmişti.

Bu askerler Hu-han-ye ile birlikte kalıp ona karşı gelen muhaliflerle savaşacaklardı. Bu birliğin bir başka görevi Çin'in vassallığını kabul etmiş olan Hu-han-ye'yi kontrol etmek de olabilirdi.

Hu-han-ye'nin Çin'den aldığı askerî ve ekonomik yardımla güçlendiğini gören rakibi ve Kuzey Moğolistan'ın hâkimi Chih-ch'i bu bölgede mücadele etmenin imkânsızlığını anladı ve batıya İli Irmağı vadisinde oturan Wu-sunların yakınına göç etti.[31]

M.Ö. 44-43 yıllarında Hu-han-ye idaresindeki Hunlar, Han İmparatorluğu'yla bir anlaşma imzaladılar:

Bu anlaşmanın imzalandığı günden itibaren Han ve Hunlar bir aile olarak birleşeceklerdir. Iki taraf şu andan itibaren tüm gelecek

31 Ögel, aynı eser, II, s. 158.

nesiller boyunca birbirlerini aldatmayacak veya saldırmayacaktır. Bir hırsızlık yapıldığında iki tarafın hükümetleri birbirini haberdar etmeli ve ceza ile tazminat sorumluluklarını üstlenmelidir. Bir taraf düşman tarafından istilaya uğrayınca, diğer taraf yardım etmek için kurtarıcı askerler yollamalıdır. Eğer, han veya Hun bu anlaşmayı ihlal etmeye cüret ederse Gök onlara bela yağdıracaktır. Han ve Hun'un gelecek ahfadı tüm gelecek nesiller boyunca bu anlaşmaya hürmet etmelidir.[32]

Bu anlaşma ancak M.S. 9 yılına kadar devam etti.

Han generali Ch'en Tang'ın, Çin'e bağlanmayıp Güney Kazakistan topraklarına göç edip orada ayrı bir devlet kuran Chih-ch'i Shan-yü'yü yenmesi bu anlaşma sonucu olmalıdır. Rakibi ortadan kalkınca rahatlayan Hu-han-ye, M.Ö. 33 yılında Han imparatorunu bir kez daha ziyaret etti. Bu ziyaretten önce bir Çinli prensesle evlenmek istemiş; ancak Han Devleti nezdinde seviyesi düşük gösterilmek için Wang Ch'iang adında saray nedimesi gönderilmiştir. Bu kız Çin tarihinin ünlü güzellerinden biridir.[33]

Hu-han-ye'nin bu evliliği Çin'e siyasî açıdan yararlı olmuştur. Çünkü Wang Çiang'ın oğullarından Lu-li sağ kral olmuştu. Damadı Hsü-pu-tang ise Shan-yü sarayında önemli bir göreve gelmişti ve Çin'deki Han hanedanı taraftarı bir siyaset izliyordu. Dolayısıyla M.Ö. 33 ile M.S. 11 arasında Çin-Hun ilişkileri hiçbir zaman olmadığı kadar dostça sürmüştür.

Son zamanlarda yapılan arkeolojik kazılarda bulunan çinilerin üzerlerindeki bazı yazılar da bunu desteklemektedir. Üzerlerinde *Shan-yü ile barış* ya da *Gök, Shan-yü'nün itaatini sağlar* gibi yazılar vardır.

Aslına bakılırsa 1. yüzyıl ortalarında Hunlarda başlayan taht mücadelesi imparatorluğu temelinden sarsmıştı. Dolayısıyla içeride ve dışarıda gücünü kaybeden devlet uzun süre toparlanamadı.

---

32 HS 94B, 3a.

33 Yü Ying-shih, aynı eser, s. 198; Ögel, II, s. 190 vd.

Sadece Hu-tu-er-shih'nın hükümdarlığı esnasında (M.S. 18-46) Çin'deki Han hanedanı iç problemleriyle meşgul iken Hunlar, Batı Bölgeleri'nin ve Doğu`daki eski vassallarını (Wu-huanları) itaat altına almışlardı.

Hatta, Çinliler kendilerine vergi ödenmesini öngören eski anlaşmayı yenilemek istediklerinde Hu-tu-er-shih, anlaşmayı değiştirmenin vaktinin geldiğini söyledi. Yani Hunlar güçlenmişlerdi. Üstelik Han imparatorunun Hunlara itaat etmesi gerektiğinde ısrar etti. İmparator Kuang-wu'nun saltanatının (M.S. 25-57) ilk yıllarında Shan-yü bu konuda ısrarını sürdürdü. Bu Shan-yü kendini en şerefli gördüğü atası Mo-tu'ya benzetiyor ve o devrin anlaşmalarını Çin'e kabul ettirmek istiyordu.

Onun bu hakimane tutumunu İmparator Kuang-wu alçakgönüllü bir dil ve büyük paralarla yatıştırmaya çalıştı. Diğer taraftan Hunlar kendilerine iltica eden Peng Ch'ung ve Lu Fang gibi birçok güçlü Çin generalinden destek bulmuştu. Yine de yirmi yıl boyunca Hunlar zaman zaman kuzey eyaletlerini yağmaladı.

Bütün bunlara rağmen Hu-tu-er-shih'nın yerel idareciler üzerinde tam kontrolü bulunmamaktaydı. Kısa süren Wang Mang'ın Hsin hanedanı zamanında Çinliler Hunları 15 ayrı parçaya bölmek için çok uğraşmışlardı. Hunlarda her oğula Shan-yü unvanını vermek için çok miktarda kıymetli mallar yollanmıştı. Çok ağır baskılara rağmen 15 oğuldan sadece üçü Wang Mang'ın önerisini kabul etmişti. Neticede Çinliler olumsuz duruma rağmen Hunların kolayca bölünebileceklerini anladılar. Hu-tu-er-shih'nın Mo-tu'nun eski politikasını yürütme sevdası da tam tutmamıştı. Hu-han-ye'nin kardeşten kardeşe veraset sistemini bozmuş yerine en büyük oğlu müstakbel shan-yü ilan etmişti. Bu durum yeğeni kendinden önceki sağ Je-cu beyi Pi'in itirazına yol açtı. O sırada Pi'nin bölgesi Hun İmparatorluğu'nun güneyindeydi. Pi, amcasının sarayındaki yıllık toplantıya katılmayarak durumu protesto etti.

M.S. 46 yılında Hu-tu-er-sihi öldü. Yerine oğlu Pu-nu Shan-yü geçti. Bunun üzerine Pi, eski taht veraset sistemini örnek vererek onun hükümdarlığını kabul etmedi. Yeni Han hanedanına bağlandı. Askerî güçlerinin 40-50 bin kişiyi bulan güneydeki sekiz Hun boyunun desteğine sahipti. M.S. 48 yılında sekiz boyun soyluları Pi'yi kendi shan-yüleri yaptılar. Bu tarihten itibaren Hunlar güney ve kuzey olmak üzere ikiye bölündüler. Pu-nu idaresindekiler Kuzey Hunları, Bi'nin idaresinde olanlar ise Güney Hunları olarak anıldılar.[34]

Güney Hunları ve Kuzey Çin'de Kurulan Hun Devletleri

Güney Hunları yıllık vergiye M.S. 50 yılında bağlanarak Çin'in üstünlüğünü tanıdılar. O yıl Şanyü Pi, oğluyla vergisini Han sarayına göndererek bağlılığını bildirdi. Buna karşılık Çin imparatoru kendisine 10 bin parça ipek kumaş, 10 bin sandık ipek, 25 bin çuval kuru pirinç, 36 bin baş sığır ve koyun verdi. Güney Hunları, Hanlara eskisine oranla daha sıkı bir şekilde bağlanmıştı. Her yıl vergi ödeneceği gibi aynı zamanda rehine olarak gönderilen oğulun yenisi yollanacak karşılığında eski rehine sağ salim iade edilecekti. Çinliler de Hunlara karşılığında yıllık hediye verecekti.

Kuzey Hunlarının baskısını daha fazla hisseden Güney Hunları zaman ilerledikçe Han hanedanına daha fazla yaklaşıyordu. Güney Hunları Çin'e daha yakın bölgelere taşındılar. Bu arada birçok Hun boyu Çin tebaasına girip sınır eyaletlerine (İç Moğolistan, Gansu ve Şanşi) yerleştirildiler. M.S. 1. yüzyılın sonlarına doğru Çin'e yerleşen Hunların sayısı 200 bini bulmuştu. Yeni Han hanedanı birçok Çinliyi de sınırlara doğru yerleştirince ortaya karışık bir durum çıktı. Bundan sonra Güney Hunlarının tarihi daha çok Çin tarihinin içinde gelişti. Bu Hunların içinden Liou Yüan M.S. 317 yılında Çin'deki batı Ch'in hanedanını devirip Çin tarihinin ilk yabancı hanedanını kurdu.

34 Christian, aynı eser, s. 202; Barfield, aynı eser, s. 72-80; Ögel, aynı eser, II, s. 239.

Kuzey Hunları

Güney Hunlarının, Han hanedanına teslim olması kuzeyli kardeşlerini çok zor duruma soktu. Çünkü ekonomik olarak güçlenen Güney Hunları, Kuzey Hunlarını tehdit ediyordu. Pu-nu, tekrar eski büyük imparatorluğu kurmayı başaramadı. O da Çinlilerle iyi ilişkiler kurmak istedi. Bu maksatla M.S. 51 yılında Gansu'daki Wu-vei'de barış görüşmeleri için hediyeler yolladılar. İmparator Guang Wu, Güney Hunlarını küstürmemek için onların tekliflerini kabul etmedi.[35]

Bir yıl sonra Pu-nu bir barış hareketinde daha bulundu. Kuzey Hunları çok miktarda at ve kürk getirdikleri gibi kendilerine bağlı Batı Bölgeleri'nden temsilcileri de yanlarında taşımışlardı. Bu arada bir asır önce Hu-han-ye'ye verilen çalgılar yıprandı gerekçesiyle Han sarayından yü-se-kung ve hou gibi Çin müzik aletleri talep ettiler. Bu şekilde Kuzey Hunları kendilerinin de Çin'e Hu-han-ye zamanındaki gibi bağlanmak istediklerini gösteriyorlardı. Eğer müzik aletleri yenilenirse Kuzey Hunlarının meşruiyeti de tanınmış olacaktı.

Onun teklifleri Çin'de kabul görmedi. Han hanedanı zaten Batı Bölgeleri'ni kendi tabîyetinde görüyordu. Müzik aletleri konusunu ise onların bunlara değil savaş aletlerine ihtiyacı olduğunu söyleyerek reddetti. Böylece onların bu güç gösterisini kabul etmediğini vurgulamak istiyordu. Çin'deki Han hanedanının Kuzey Hunları politikası hiçbir zaman resmen tanımamak, sadece fiilen kabul etmek üzerine kuruluydu. Çünkü sık sık Kuzey Hun sarayına memurlar yolluyordu.

Kuzey Hunları, Han hanedanından istediği cevabı alamayınca yönünü Batı Bölgeleri'ne çevirdi. Zaten İmparator Kuang–wu saltanatı (25-57) boyunca Çin'in iç işleri ile uğraşmak durumunda kalmıştı. Uzak batı ile uğraşacak gücü de bulunmuyordu. Hatta

35 Yü Ying-shih, aynı eser, s. 202 vd.

onların Çin ile iyi ilişki tekliflerini dahi reddetmişti. Dolayısıyla Kuzey Hunlarına geniş bir alan kalıyordu.

İmparator Kuang-wu'nun saltanatının sonundan yaklaşık 73 yılına kadar Batı Bölgeleri'nde çok sayıda devlet ortaya çıkıp güçlendi. Bu dönemde ön plana çıkan ilk önemli devlet Yarkend (Sha-ch'a) idi. Hsien adlı Yarkend kralı (M.S. 33-61) çok hırslı bir karaktere sahipti. Han hanedanı iç işleriyle, Kuzey Hunları kuraklık ve kıtlıklar ve salgın hastalıklarla meşgul olurken Yarkend kralı bütün Batı Bölgeleri'ni ele geçirmeye teşebbüs etti. M.S. 45 yılında aralarında Ch'ü-shih, Shan-shan (Lobnor) ve Karaşar'ın (Yen-ch'i) da bulunduğu 18 Batı Bölge devletçiği Çin sarayına hediyeler ve rehineler yollayarak Yarkend'e karşı koruma istediler. Eğer Han hanedanı yardım etmezse Hunlardan yardım isteyeceklerini söylediler. Neticede bu bölgeler Hunların himayesine girdi. Bu gelişme bölgenin tekrar Hunların hükümranlık alanına girmesine yardım etmiştir.

60'lı yıllarda Yarkend Krallığı'nın gücü zayıflayınca Hoten, Kuca ve Lobnor (Shan-Shan) gibi devletler güçlenerek üstünlük mücadelesinde bulundular. Kuzey Hunlarının bölgeye gelmesi ile bu devletlerle karşı karşıya kaldılar. Çünkü Hunlar hepsinin kendilerine bağlanmasını istiyordu. Hoten kralı tam Yarkend kralını yenip güçlendiğinde karşılarında beş Hun generali ve 15 batı devletinin 30 bin askerinden oluşan bir ordu buldu. Sonuçta Hoten kralı Hunlara teslim olmak zorunda kaldı. Yıllık vergiye bağlandı ve oğlunu rehine olarak yolladı.

Bu arada Kuzey Hunları Çin'in kuzey batı sınırlarına akın yapıyorlardı. Ho-hsi'deki (Kansu) dört sınır eyaleti Tun-huang, Chiou-ch'üan, Chang-ye ve Wu-wei o kadar emniyetsiz hale geldi ki bütün büyük kentlerin kapılarını gündüz dahi kapatmak gerekiyordu. Bu gelişmeler, Han hanedanını 73 yılında Batı Bölgeleri'ne karşı politika değişikliğine sevk etti. Artık askerî güç kullanarak bu bölgeleri Hunlardan alacaklardı.

Bu yılın baharında Han hanedanı süvarilerden oluşan dört ayrı ordu hazırladı. Dört ordunun içinden en başarılısı Tou Ku'nun kumanda ettiği orduydu. Onun ordusu Chiou-ch'üan'den kuzeye doğru çıktı ve Tanrı Dağları'nın doğu ucundaki Barköl'de Hu-yen kralının kumandasındaki Hun ordusunu ağır bir hezimete uğrattı. Tou Gu, Hu-yen kralını Barköl'e (Puley) kadar takip etti. Ülkesine geri dönerken Hami civarında tun-t'ien yerleşimleri kurmak için subay ve asker bıraktı. Barköl'de aynı general Hunları bir yıl sonra bir daha yendi. 60 yıl sonra orada eski koruyucu idare (askerî valilik) sistemini kurdu. Buranın Çin'e bağlanması ile Hunların Batı Bölgeleri bağlantısı kesiliyordu. Hunlar zengin Kuca ve Hami bölgelerini kaybettiler.[36]

Kuzey Hunları en büyük darbeyi General Tou Hsien'den aldılar. Dış Moğolistan'daki Ch'i-lo Dağı'nda yapılan savaşta, ileri gelen Hunlar da olmak üzere 13 bin Hun askeri öldürüldü. Shan-yü'nün kendisi Altay Dağları'ndaki Chin-wei Dağı'na sığındı ve 200 binden fazla nüfusa sahip olan 81 Hun boyu Çin'e teslim oldu.

91 yılında kuzeyli shan-yü yine Chin-wei Dağı'nda mağlup oldu. Bu sefer batıya İli Vadisi'ne doğru kaçtı. Bu ağır yenilgilerin sonucunda Kuzey Hun Devleti çöküşe doğru gitti.

Kuzey Hunlarının ardı ardına yenilgiye uğrayıp yıkılmalarına sebep olarak sadece bu orduların seferleri gösterilmemelidir.

Bunun yanında diplomat Pan Chao'nun faaliyetleri çok önemlidir. Onun dahiyane diplomasisi Çin açısından askerî güçlerden daha çok işe yaramıştır. General Tou Ku, Pan Chao'yu 73 yılında Batı Bölgeleri'ne Han elçisi olarak Hun müttefiklerini Çin tarafına çekmek üzere gönderdi. Olağanüstü taktikler kullanan Pan Chao, Shan-shan, Hoten ve Kaşgar devletlerini Kuzey Hun Devleti'nden ayırmayı başardı. Bu devletler Han İmparatorluğu'na

36 Luo Hsin, *Chung-kuo Pei-tzu Ming-hao Yen-chiou*, Pei-ching Ta-hsüe ch'u-pan-shih, Pei-ching, 2009, s. 29-43.

yıllık vergiyle bağlandılar. 91-102 yılları arasında Pan Chao, Batı Bölgeleri askerî valisi (koruyucu general) tayin edildiğinde karargâhını Kuca'da kurdu. Bundan sonra Han hanedanının Tarım havzasındaki hakimiyeti tamamen yerleşti.

Hunları bu dönem de zayıflatan bir başka sebep de fazla insan kaybıydı. Ekonomik zorluklar ve kıtlık yüzünden ahalinin çoğu daha doğrusu büyük kitleler Kuzey Hun Devleti topraklarını terk etti. Çin'e, Güney Hunlarına, Ting-linglere katıldı. Mesela 87 yılında 200 bin sivil, 8 bin askerden oluşan 58 kadar boy dört sınır eyaletinde Çin sınır korumasını istediği anlatılmaktadır. Bu dört eyalet Pei-ti, Shuo-fang, Wu-yüan ve Yün-chung'du.

73-89 yılları arasındaki Kuzey Hunlarına karşı Çin seferleri sadece Çinli askerlerden oluşturulan ordular tarafından düzenlenmedi. Güney Hunları başta olmak üzere Ch'iang, Wu-huan ve Hsien-pi'ler de Çin ordusunda yer almışlardı.

Bu dönemde Hsien-pi'lerin Orta Asya'da yükselen güç olduğunu belirtmek gerekir. 87 yılında Hunları tek başlarına mağlup etme başarısı gösterdiler. Hatta Hun shan-yü'sü Yu-liou'yu savaş meydanında öldürüp dersini yüzdüler. Yapılan saldırı Hunlar üzerinde ağır bir yıkım yaratmıştı. Bu olayın sonucunda 58 Hun boyu Çin'e teslim olmuştur.

91 yılında Hun hükümdarı İli Vadisi'ne kaçınca boş kalan Dış Moğolistan topraklarına Hsien-pi'ler yerleşti. 2. yüzyılın son yarısında Tan-shih-huai liderliğinde hızla genişlediler. Bu arada Çin'i yağmaladılar. Kuzeyde Ting-ling'lerin doğuya ve güneye sarkmaları engellendi. Kendi doğularındaki diğer kavimleri de püskürttüler. Batıda Wu-sun'lara saldırdılar. Hunların bütün topraklarını işgal ettiler.

Kuzey Hunları 107 ile 123 yılları arasında Dış Moğolistan ve Tarım havzasını tamamen terk ettiler. Artık Hun halkını meydana getiren Türk kökenli toplulukların ağırlık merkezi Orta ve Batı Kazakistan olmuştu.

HUNLARDA SOSYO-KÜLTÜREL HAYAT

Bozkır sahasında ender de olsa tarıma elverişli alanlar mevcuttu. Çin kaynaklarına göre Hunlar, buğday ve darı ekip biçiyorlardı. Bir sene şiddetli soğuk olması yüzünden Hun topraklarında ekinler ermemişti. Yine aynı kaynaklar bir Hun buğday cinsi ile bir Hun fasulyesinden bahsetmektedir. Arkeolojik kazılarda elde edilen verilere göre Altay ve Sayan dağlarında hububat ziraatının en az üç bin yıldan beri yapıldığı bildirilmektedir.

Altay Bölgesi'nde Hunlar zamanında açılmış su kanallarına tesadüf edilmiştir. Selenga-Baykal Gölü arasındaki İvolgi ve İlmova adlı yerlerde çeşitli saban demirleri (Çinden ithal), oraklar, değirmen taşları bulunmuştu. Ayrıca hububat muhafaza etmeye yarayan çukurlar da görülmüştür.

Diğer taraftan Altay Dağları'nda Hunlar zamanında açılmış sulama kanallarına rastlanmıştır. Tötö Irmağı'ndan çıkan kanal ve bu bölgeye yakın Aktura kanalı vardır. Başkaus bölgesindeki sulama kanallarının izlerine açıkça bugün bile rastlanmaktadır. Kudırge kurganlarının bulunduğu yerin yakınında bulanan ova, Çuluşman Nehri'nden ilmi bir şelilde getirilen sularla sulanmıştı. Bu ova, nehrin kıvrımının içinde kalıyordu.

Bütün bunlar az da olsa Hunların elverişli alanlarda tarım yaptığını göstermektedir. Ancak iklim şartlarından dolayı ülke geneline bakıldığında tarımın önemli yer tuttuğu söylenemez.[37]

Hayvan yetiştiriciliğinin çok önemli yer tuttuğu bozkır toplumunda hayatın devamı âdeta hayvancılığa bağlıydı. Evcil hayvan olarak tabii ki bütün bozkır tarihi boyunca söz konusu olduğu gibi koyun ve at ön plana çıkmıştı. Bozkır şartlarında en fazla bulunan at ve koyun sürüleri bir bakıma ekonominin de temeli olduğu anlaşılmaktadır. Evcilleştirilen diğer hayvanlar arasında sığır ve devenin de olduğunu söylemek gerekir.

37 Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 88 vd.

Bunların yanında bozkırda Antilop, geyik, ayı, tavşan, pars, dağ keçisi, dağ koyunu, leopar, küçük kemirgenler, yırtıcı kuşlar, tilki, yabaneşeği, kartal gibi yabani hayvanlar vardı.

Mimarinin İlk İzleri

Bozkır mimarisinin ilk gelişmiş örnekleri bu devirde görülür. Ancak kasdedilen yerleşik güney kavimlerinde olduğu gibi, büyük boyutlu mimari yapılar değildir. Şehircilik kısmında belirtildiği gibi Hunlara ait ordu-kent tarzında şehirlerin varlığı, özellikle Çin kaynaklarına dayanılarak biliniyorsa da bu yapıların özellikleri hakkında bilgimiz yoktur. Diğer taraftan Hun mimarisi denilince akla çadır ve kurganlar gelmektedir. *Kurgan*lar, çadırlar ve yavaş yavaş ortaya çıkan diğer yapılar ve unsurlar sonraki devirlerde ortaya çıkan Türk mimarisinin kaynaklarının oluşturmaktadır.

Mezar mimarisi ilginç özellikleriyle dikkat çekmektedir. Bunlar bozkırlardaki Türk kökenli toplulukların ölüme dair inanışları sonucunda ortaya çıkmıştır. Hun ölüm ve mezar geleneklerinin en somut yansımasını *kurgan*lar oluşturmaktadır. Kökü Türkçe korumak fiilinden gelen *Kurgan* kelimesi aslında daha sonraları şehir veya kale anlamlarında da kullanılmıştır. Bununla birlikte toprak altındaki mezar yapısının üstündeki koruyucu taş ve toprak yığınına da yukarıdaki anlamdan ötürü kurgan denilmiş, bu isim daha sonra tümülüs görünüşündeki mezarlar için de kullanılmıştır.

Daha sonraki devirlerde de bu durum devam etmiş, ancak oda sayısında ve bölmelerin yan yana gelişinde farklılıklar ortaya çıkmıştır. Kurganlara üç grupta 1-13-15 m. küçük; 2-20-24 m. orta; 3-30-46 m. büyük olmak üzere çaplarına göre sınıflama yapılmaktadır.

Çadır, sadece Hunların değil yerleşik hayata geçene kadar bütün Türk topluluklarının en önemli mimari unsurlarından biridir. Bununla birlikte Sibirya bölgesindeki ormanlık alanlarda ya da yerleşik bölgeler olan daha güneyde kalan yerlerde insanlar ahşap veya kerpiç evlerde yaşıyorlardı.[38]

38 Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s. 21, 22.

Bozkır Sanatı Şekilleniyor

Hun sanatı denildiğinde genellikle madeni eserler, dokumalar ve kazılar sırasında ortaya çıkarılmış, diğer arkeolojik malzemeler akla gelir.

Bozkır kültürünün kendine has bir sanat anlayışı vardır. Bu anlayış birçok eserler vermiştir. Tahta oymacılığı, maden işçiliği bölgelere göre gelişme imkânı bulmuştur. Bunun yanında ortaya çıkan bir bozkır sanatı vardır ki hayat şartlarına uygun olarak ve hayvanlarla yakın ilgisinin etkisi ile kemer tokaları, kılıç, hançer kabzası, diğer süs eşyası ve at koşum takımı gibi taşınabilir malzeme üzerine işlenmiş, pars, kaplan, kurt, yırtıcı kuş, geyik, at, koyun keçi ve benzeri hayvanların birbirleri ile mücadeleleri ile meydana gelen Hayvan Uslubu (Animal Style) ürünleridir. Bunlar gümüş, demir ve tunç gibi maden ve bunların alaşımlarından meydana getirilen objelerden oluşmaktadır[39].

Şehirlerin Temelleri Atılıyor

Eski Türkler, yaz ayları için zorunlu olan yaylak hayatı dışında, kışın barınmak üzere evler inşa ederlerdi. Hunlar ayrıca kurban sunmak üzere binalar da yaparlardı. Aslında hükümdarlıkların biri yaylaklarda, diğeri vadilerde su kıyılarında olmak üzere iki merkezleri bulunuyordu. İkincisi evlerden kuruluydu. Hun hükümdarı Mo-tu'nun Ongin Irmağı, Long ve Orhun Irmağı üzerinde (yazlık) iki şehri bulunuyordu. Bu şehirler daha çok çamur-toprak (kerpiç) ile yapılıyordu. Çin kaynaklarına göre Hunlar evlerini sıkıştırılmış (dövülmüş/kuru toprak tekniği ile) topraktan yaparlardı.[40] Bunun yanında Güney Sibirya'da Yenisey Irmağı havalisinde

---

39 Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. B. Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara, 1987 ve Emel Esin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, İstanbul, 1978.

40 W. Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Orta Asya'da At Cinsleri", *Ülkü*, Sayı 92, 1940, s. 172 vd.

ahşap konutlar da inşa ederlerdi. Yine şehir surları Hunlar tarafından kalın ağaç kütüklerinden meydana getirilirdi. Bunun yanında Çin kaynaklarına göre bir Hun boyu olan Yüe-pan'lar günde üç kere yıkandıklarına dair bilgiler de vardır.

Aslında pek rastlanmasa da Hunların surlu şehirler yaptığını görürüz. M.Ö. 36'da Chih-ch'i Shan-yü etrafı surlarla çevrili bir şehir yaptırmıştı. Yine Hunlar, milattan sonraki asırlarda Kuzey Batı Çin'de Kansu'da *Ku-tsang* adlı şehir kurmuşlardı (310'dan önce). Fakat genellikle şehir hayatını sevmezlerdi.[41]

Vatandaşın Konumu

Hunlar, ağırlıklı olarak hayvancılıkla uğraştıklarından, toprağa bağlı köleler olan serflere benzer bir grup Hun memleketinde görülmemektedir. Savaşta esir alınanların tarlalarda çalıştırıldığına dair bilgiler mevcuttur. İdarecilerle halk Hindistan ve Avrupa'daki gibi sınıflara bölünmüş değildi. Hun boylarının asil olma durumu onları birbirlerine karşı farklı hukuki haklarla donatmıyordu. Suç ve ceza konusunda hiçbir sınıf farklılığı ve ayrıcalık gözetilmiyordu. Hun asilzadeleri, devletin sol ve sağ şeklinde idari olarak ikiye bölünmüş topraklarında hükümdar adına idareyle görevli memur durumundaydılar. Hun devleti bir kabile konfederasyonuna dayanıyordu.[42]

İklimin Etkisi

Hunların yaşadığı Orta Asya'nın iklimi tekdüze gibi görünür. Hazar Denizi'nin doğu kıyılarından Gobi Çölü'nün batı kenarına kadar uzanan çöllerin oluşturduğu bir kuru kuşağın varlığı söz konusudur. Birçok bakımdan Büyük Sahra ve Orta Doğu çölleri kitlesinin orta enlemlerdeki bir devamıdır. Burada kuraklığın

41 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 310.

42 Kafesoğlu, aynı eser, s. 228 vd.

başlıca kaynağı olarak, içerilerde konumlanmaları ve orografik engeller, aşağı enlem çöllerindeki kuru ticaret rüzgarlarının yerini tutar. İklim bakımından bir başka coğrafi tekdüzelik türü de İç Asya'nın her yerinde soğuk ya da acı soğuk geçen uzun kışların varlığıdır. Yer yüzünde Antartika'dan sonra, en düşük ısı ortalamaları Kuzeydoğu Sibirya'da kaydedilmiştir. Örneğin Verjoyansk'taki ocak ayı ortalaması -50^0 C'dir. Bazı günlerde ise -73^0 C'nin altına düşer. Çok daha güneydeki Ulan Bator'da (Urga) bile ocak ayının ısı ortalaması -25^0 C'dir. Benzer enlemlerde batıya doğru, kış ısı ortalamaları yükselme eğilimi gösterir. Örneğin Almatı'da ocak ayı ısı ortalaması -7^0 C'dir. Yine de sadece Orta Asya'nın güney kenarları, alçak düzlükler ve Kafkasya kıyıları donma noktasının üstünde ocak ayı ısı ortalamalarına erişir. Bu çok soğuk kışların ve çok sıcak yazların bileşimi, Orta Asya'nın en kalıcı termal özelliğini oluşturan kıta iklimi etkisiyle anılır.

Bozkır Kıyafetleri

Hunlara ait kurganlarda deri, kumaş, yün ve keçeden mamul giysiler bulunmuştur. İç içe giyilen gömlekler, bir Hun asilzadesine ait kaftan, keçe veya deriden bot çizmeler, yün çoraplar, kulakları kapatan başlıklar da yapılan çalışmalarda ortaya çıkarılanlardandır. Bu tür giyim eşyaları tarzının bozkır gelenek ve şartlarına uygun olarak geliştiğini göstermektedir. Bu giyim tarzı bölgeye ve iklime bağlı olarak gelişerek daha sonraki devirlerde de devam etmiştir.[43]

Hunlara ait kurganlarda halı kilim ve benzeri eşyalara da rastlanmıştır. Özellikle Noin-Ula ve Pazırık kurganlarında kumaşlar, eğer örtüleri ve keçe yaygılar çıkarılmıştır. Yün işlemeli bir örtü de dikkati çekmektedir.[44]

43 B. Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s. 57 vd.; Kafesoğlu, aynı eser, s. 306.

44 Christian, aynı eser, s. 188.

Doğudan Batıya Ulaşım

Hayvancılığın ön planda olduğunu söylediğimiz Hun hayatında iletişim ve nakliyat at ile yapılıyordu. Ancak uzun mesafelerde özellikle ticari mallar develerle taşınıyordu. Çok önemli bir ticaret yolu olan Ön Asya'dan Çin'e ulaşan İpek Yolu ticareti de develer ile yapılıyordu.

İnsanlar özellikle kabileler arası iletişimi ulaklarla (habercilerle) sağlıyorlardı. Sözel iletişimin toplumda önemli bir yer tuttuğunu gelişen sözlü edebiyat ve kültürden anlamak mümkündür. Bununla birlikte iletişim ve nakliyat konusunda kaynaklarda pek fazla bilgi yoktur.

Takvim, Gelenekler, Ölü Gömme, Festivaller, Törenler, Müzik

Hunlar devletler arası anlaşma törenlerinde beyaz at kurban ederlerdi. Kurban mukaddes Hun kılıcıyla yapılıyordu. Önce bir ırmak kenarına gidilir ve sonra da bir dağa çıkılırdı. Bundan sonra kan ile şarap bir Hun kaşığı ile karıştırılıyordu. Bu karışım Yüe-chih kralının kafatası ile içiliyordu. Böylece kan andı yapılıyordu (M.Ö. 43).

Hunlar senenin belirli günlerinde kendi kağanlarının başkanlığında *ata mağaraları*na giderler ve atalarına saygı gösterirlerdi.

Hun müzik aletleri arasında Çinlilerin *Hsiou-pu* (K'ung-hou) dedikleri kopuz, bozkır folklorunda çok önemli bir yeri olan bir çalgıydı. Destanlar kahramanlık menkıbeleri, aşk türküleri, acı tatlı hatıralar, saz şairleri tarafından söylenirdi.

Konuyla ilgili Çin kaynakları 28 çeşit Hun türküsü bulunduğunu kaydetmiştir. Çinliler, Asya Hun çalgılarından olup milattan önceki asırlarda Çin'e de yayılan bazılarını K'ung-hou, Pi-li, Pi-p'a, Ku-hsie, vb. adlarla zikretmektedirler. Bunlar telli, nefesli ve vurmalı sazlardı. Ayrıca askerî mızıka ve bando gibi müzik icra eden gruplar da bulunuyordu.[45]

45 W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 70 vd.; Kafesoğlu, s. 328.

Hunlarda zamanın hesaplanması konusu da bozkır kültürünün izlerini taşımaktadır. Bu sistem 12 yıllık devre esasına dayanıyordu. Devrelerin adları şöyleydi: 1. sıçkan (fare), 2. ud (sığır, öküz), 3. pars, 4. tabışkan (tavşan), 5. lu (ejder), 6. yılan, 7. yunt (at), 8. koy (koyun), 9. biçin (maymun), 10. takagu (tavuk), 11. it, 12. tonguz (domuz).

Kıtlığın Getirdiği Felaketler

Hastalıklar konusunda fazla detaylı bilgi kaynaklar tarafından verilmemektedir. Ancak Hun toplumunu en çok etkileyen durumlar kıtlıklardır.[46] Kuraklık nedeniyle zaman zaman çıkan kıtlıklar çok fazla insan ve hayvan kaybına yol açmıştır. Bu durum da devletin zayıflamasına hatta bazen çöküşüne sebep olmuştur. Kıtlık bazen hiç yağış olmaması yani kuraklık, bazen de yaz mevsiminde kar yağması kışların uzun sürmesi gibi sebeplerden meydana geliyordu. Fakat sonuç olarak bu tür felaketlerden Hun İmparatorluğu'nun çok zarar gördüğünü söyleyebiliriz.

Ekonomik Yapı ve Ticaretin İlk İzleri

Hun ekonomisi büyük ölçüde hayvancılığa dayanıyordu. Tarım ve diğer ekonomik faaliyetler az denecek kadardı. Hayvanlardan elde ettikleri ürünler ise Hunlara uzun süre yetmiyordu. Çin ülkesi ise tarım ürünleri açısından son derece zengindi. Bunu fark eden Hunlar, gözlerini Çin üzerine çevirdiler. Onlar yaşayabilmek için Çinlilerin birikmiş mallarını almak zorundaydılar. Bu durum Çin'e akınları özendirmiştir.

M.Ö. 2500'lere kadar uzanan Afanasyevo kültüründe koyun ve at kemikleri birlikte görülmektedir. Bunlar bozkırda ekonomik hayatın başlangıcı için önemli deliller sunmaktadır. Ekonomileri

---

46 On İki Hayvanlı Türk Takvimi için bkz. Osman Turan, *12 Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul, 1941.

hayvancılığa dayandığı için fazla miktarda et üreten Türkler, bunu uzun süre koruyabilmek amacıyla et konservesi yaparlardı. Üstelik konserve eti Çin'e ihraç ederlerdi.

Geniş bir imparatorluk kuran Hunlar, komşularına göre yüksek bir harp sanayiine sahip olmuşlardır. Bu üstünlüğü sağlayan unsurlardan biri demirdi. Demir işleyiçiliği, madencilikte son safha olarak görülmektedir. Ondan önce bakır, bronz ve altın işleyiçiliği vardı. M.Ö. 3000'lerden başlayarak çeşitli madenlerden yapılmış ev ve süs eşyaları ele geçmiştir.

Mükemmel kılıç, kalkan, kargı, mızrak, temren imal edilirdi. Kılıçların hayvan figürlü kabzaları, altın levhalarla kaplanır ve kıymetli taşlarla süslenirdi. Kemer tokaları, kayış uçları, kav mahfazası, ok sadakları, zırhlar, tolgalar, kayış uçları, altın ve gümüş ile bezenir, madeni tabaklar, maşrapalar, heykeller yapılırdı.

Hunlar arasında mahir marangozlar, tahta oymacılar da vardı. Bunlar özellikle masa, sandalye, koltuk, dolap yapıyorlardı. Aynı zamnda karyola ve perde de kullanıyorlardı. Bu ev eşyalarındadan çoğunu Çinliler, Hunlardan öğrenmişlerdi.

Hunlar komşu milletlere genellikle at başta olmak üzere canlı hayvan, konserve et, deri, kösele, kürk, hayvansal gıdalar satarlar karşılığında hububat ve giyim eşyası alırlardı. Zaman zaman Çin ile ticaret anlaşmaları da yaparlardı.[47]

Ekonomik hayat mağlup ve tabi memleketlerden altın, madeni para veya ayni olarak alınan yıllık vergilerden başka halktan alınan vergilerle destekleniyordu. Asya Hun İmparatorluğu'nda vergiler özel memurlar aracılığıyla toplanırdı. Memurları kovan Moğol-Wu-huanlara karşı savaş açılmıştır. Altaylar'da demir, Tanrı Dağları'nda Kaşgar-Kuca havalisinde altın, gümüş, bakır, kurşun, kükürt madenleri vardı. Ancak Asya Hunlarına ait madeni para çıkmamıştır.

---

47 Christian, aynı eser, s. 187.

Toplumsal Yapı

Hunlarda eğitim sistemi hakkında kaynaklarda fazla bilgi yoktur. Ancak geleneksel yöntemlerin söz konusu olduğunu tahmin edebiliyoruz. Askerliğin ve savaşçılığın çok fazla yer tuttuğu Hun toplumunda eğitim çok küçük yaşta ailede başlıyordu. Dolayısıyla da bu eğitim askerî nitelik taşıyordu. Geleneksel yöntemlerle başlayan eğitim daha sonra toplumun diğer katmanlarında devam ediyordu.

Hunlarda birden fazla kadınla evlenme âdeti bulunmaktaydı. Bir başka önemli nokta, baba öldüğünde dul kalan üvey anne ya da yenge ile evlenme âdetidir. Bu daha çok baba ölünce başsız kalan aileyi bir çatı altında toplama geleneğidir. Sağ kalan eşin eski soyuna dönerek mal hissesini birlikte götürmesi ve böylece iş gücünün de eksilmesi önlenmek istenmiştir. Diğer taraftan dul kalan kadınların bu sayede korunmasız bırakılmamış olması da unutulmamalıdır. Hunlarda kabile hayatı dışından kişilerle evlenildiğini biliyoruz. Bu da bize onlarda akraba evliliği geleneği olmadığını göstermektedir.

Beslenme

Hayvan ekonomisine dayalı bozkırda hayvansal gıdalarla beslenmek en normal sonuçtur. Hayvanların et ve sütlerinden faydalanıyorlardı. Bunun yanında komşularından elde ettikleri ya da yetiştirdikleri tahılı da yiyecek maddesi olarak kullanıyorlardı. Çin kaynaklarının ifadesine göre sürülerinin etlerini yerler, hayvanlarının sütlerinden yaptıkları içkileri içerlerdi.

Siyasî Yapı

Hun hükümdarı *Ch'an-yü* unvanını taşır ve gerek iktisadi, gerekse nüfus ve diğer yönlerden devlet içindeki diğer boylara göre daha kuvvetli *T'u-ke* boyundan gelirdi. Hun hükümdarlarının

mensup olduğu T'u-ke boyu ve ona akraba olan boyların devlet içinde üstün bir yerleri vardır. Devletin kademeleri, bu kudretli boyların mensuplarının ellerinde bulunmaktaydı. Bütün memuriyetler sadece hükümdar ailesinin elinde değildi. Bu boy ile evlilik yoluyla akrabalık kurmuş yabancılar da yüksek memuriyetlere çıkabiliyorlardı.

Bazı boyların nüfus çokluğu veya iktisadi zenginlik gibi sebeplerle devlet içerisinde yüksek mevki almış olması, bunların asil, sömüren; halkın da sömürülen tabakayı meydana getirmiş olup olmadığını düşündürür. Fakat devletin kuruluşunda hizmeti geçmiş ve iktidarı elinde tutan zümrelerin emir ve komuta mevkilerini alarak idareci durumuna geçmeleri ve devlette idare edilenlere nazaran bir farklılık göstermeleri tabidir.

Devletin idari kademelerinde hükümdar yani Ch'an-yü'den sonra gelen en büyük memuriyet unvanları şu şekilde idi: Sol Hsien Prensi, Sağ Hsien Prensi, Sol Ku-li Prensi, Sağ Ku-li Prensi olup, bunlara dört köşe denir. Bundan sonraki memuriyet unvanları da sol ve sağ büyük generaller, sol ve sağ büyük Tu-wei'ler, sol ve sağ büyük T'ang-hu'lar şeklinde sıralanır.[48]

Bu unvanların en başındaki sol ve sağ Hsien Prensi unvanı daha çok askerî mahiyetine ağırlık verilerek *Bilgin Asker* veya *Alp* ve *Bilge Komutan* şeklinde yorumlanmaktadır. İşaret edildiği gibi bu üst kademedeki unvanın asalet sıfatı değil, Bilge manasına gelen *Hsien* sıfatıyla isimlendirilmesi çok manidardır.

Birkaç tanesini yazdığımız yüksek memuriyetler, ordu komutanlığı ve bölge valiliği gibi vazifeler olup, Chin Shu'da yazıldığına göre 16 yüksek kademe, tamamen Ch'an-yü'nün oğulları ve kardeşlerinin ellerindedir. Bunlar devletin muhtelif bölgelerinin idaresiyle görevli ve sorumludurlar. İdare ettikleri toprağın şahsi mülkleri olduğuna dair hiçbir kayıt yoktur.

---

48 Masao Mori, "Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 9, 1978, s. 219.

Bu arada, hiyerarşik bir düzeni gösteren bu devlet memuriyetleri sisteminde en alt seviyedeki derecelerden mesela Tang-hu'luktan Ch'an-yü'lüğe yükselebilme gibi bir özelliğin bulunmadığı bir gerçektir. Hunlarda hükümdarlık kaynaklarında belirtildiğine göre Ch'an-yü soyu T'u-ke boyundan olan veliahdın hakkıydı. Ch'an-yü'nün büyük oğlu veliaht olurdu. Eğer veliahdın yaşı küçükse veya idari kabiliyete sahip değilse eski Ch'an-yü'nün kardeşi hükümdar olabilirdi. 16 yüksek kademenin dışındaki memuriyetlere ise T'u-ke boyu ile akrabalık kurmuş olan Hu-yen, Lan ve Hsü-pu gibi boyların mensupları getiriliyordu.

Hunlar savaşta esir ettikleri insanları toprağı işlemekte kullanıyorlardı. Toprağı işlemeyi bilen Çinlilerin bu işte kullanılmaları Hunlar için faydalıydı. Ancak bazı esirlerin çoban olarak kullanıldığı da bilinmektedir. Hunlara esir düşen bazı Çinli generallere çok iyi davranılmış, hatta emirlerine ordu verilmiştir. Hunlar savaşlarda ya da başka şekilde esir alınan kişileri kabiliyetlerine göre değerlendiriyorlardı.

Hunlara ait herhangi yazılı materyal bulunamamıştır. Dolayısıyla yazılı edebiyatın varlığı söz konusu değildir. Bunun yanında belirttiğimiz üzere sözel kültür ve edebiyatın geliştiğinden eminiz. Bilgiler ve edebi eserler bu şekilde nesilden nesile aktarılıyordu.

Yasalar - İnsan Hakları

Hun kanunlarına göre bir kişi eğer adam öldürmek maksadıyla bıçağını sıyırırsa idam edilir. Hırsızlık yapanın mallarına el konulur. Bir suçluya hafif bir ceza verilecekse bir uzvu ezilir, eğer ağır ceza verilecekse idam edilir. Hapis müddeti de on günü geçmezdi. Mahkûmların sayısı ancak birkaç kişidir. Hun sosyal hayatını düzenleyen kanunlar, Çin'deki gibi karışık ve zor uygulanır değildi, kısa ve kesin hükümlerdi. Cezaların ağır olması caydırıcı gücü ve milletin erdem sahibi olmasını, suçluların sayısının çok az olması sonucunu doğuruyordu. Bu konuyu Çin

kaynakları "mahkumların sayısı ancak birkaç kişidir" ifadesiyle açıklarlar[49].

Kanunlar karşısında hiç kimse ayrıcalıklı değildi. Devlet memurlarının kanunları ve devlet işlerini iyi bilip uygulaması gerekiyordu.

Dinleri

Kaynaklardan anlaşıldığına göre Hunların inanç sistemi şu üç noktada toplanıyordu: 1. Tabiat kuvvetlerine inanma, 2. Atalar kültü, 3. Gök Tanrı dini. Aslında genel olarak bakıldığında tüm bozkır topluluk ve devletlerinin inanç sistemleri buna uygun gelişmiştir. Bu bağlamda Hunların inanışlarını bozkırda doğan inanç sisteminin ilk tipi sayabiliriz.

Hunlar, yılın ilk ayında hükümdarın (Ch'an-yü) sarayında ve ilkbaharda beşinci ayda (haziranda) Ongin Irmağı bölgesindeki Lung-ch'en'da (Ejder şehri) ve sonbaharda Tai-lin'de Gök-Tanrı'ya, atalara, tabiat kuvvetlerine at ve koyun kurban ederlerdi. Hunlar, bozkırdaki diğer topluluk ve devletlerde olduğu gibi yapacakları işlerin akıbetini ve doğruluğunu ayın ve yıldızların hareketlerine göre kontrol ederlerdi.

Hunlarda ölüm halinde yas törenleri yapılırdı. Ölmüş büyüklere tazim ve atalara saygı baba hukukunun inanç sahasındaki belirtisi olarak görülmektedir. M.Ö. 79 yılında Hun hükümdar mezarlarına tecavüz edilmesi sebebiyle Moğol Wu-huanlara savaş açılmıştı. Wu-huanların mezarlara tecavüz etmesinin sebebi ölülerin silahları, kıymetli eşyaları, tam teçhizatlı atlarıyla, kadınların mücevherleriyle gömülmesidir. Böylece onların öteki dünyada daha rahat yaşamalarının sağlandığı düşünülüyordu. Ölenin yeri belli olsun diye kurgan inşa ederler, mezarın üstüne tümsek yaparlar veya geniş daireler şeklinde taş yığarlar, hatta taş heykeller dikerlerdi. Hunlarda ataların ruhuna ve Gök Tanrıya

49 Kafesoğlu, s. 280-281.

kurban olarak at ve koyun kesilirdi. Bunların da erkekleri seçilirdi. Bundan dolayı Asya Hun imparatorluklarına ait mezarlarda (kurganlarda) çok sayıda at iskeleti bulunmuştur.

Büyük Hun İmparatorluğu'nun hükümdarı Mo-tun M.Ö. 176 yılında Çin imparatoruna gönderdiği mektupta kendisinin Tanrı tarafından tahta çıkarıldığını kaydederek askerî zaferlerini önce Gök Tanrı'nın inayeti ile kazandığını belirtmiştir. Bir başka Hun hükümdarı Chün-ch'in (M.Ö. 160-126), Çin imparatoru tarafından 133'te Ma-i'de hazırlanan tuzaktan kurtulunca "Tanrı takdir buyurduğu için kendini koruduğunu" söylemiştir. Bir başka başarısını Tanrı'nın işi olarak açıklamıştır. M.S. 4. asır başında bir Hun devleti kuran Liu Yüan'ın yiğitliği karşısında genç yeğeni: "Gök Tanrı bu kişiyi Hunları düşünerek dünyaya getirdi" demişti. Liu Yüan de Chin prenslerinin birbirleri ile mücadeleleri karşısında "Gök'ün iradesine karşı gelinemeyeceğini" belirtmişti. M.S. 328 yılında diğer bir Türk hükümdarı bir başarısı üzerine kollarını semaya kaldırarak "Ey Gök Tanrı, sana şükürler olsun" diye duygularını dile getirmişti. M.Ö. 48'de Ho-han-ye adlı hükümdarın Çinlilerle yaptığı anlaşma gereğince "yemininden dönen taraf Tanrı'nın cezasını çeksin" denilmiştir. Sonra kurban kesilerek and içilmişti. Gök Tanrı yanında yıldızlara, güneşe ve aya da saygı gösterilirdi.

Miladdan sonraki asırlarda Kuzey Çin'de devlet kuran Hunlar zaman içinde Budizm'e girmişlerdir.[50]

Spor

Bozkır hayat şartlarının getirdiği sürekli mücadele etmenin sonucu bir toplumsal dinamizm mevcuttu. Bunun da başlıca sebebi aynı zamanda savaş hazırlığı vasfında olan daimî spor hareketleriydi. Ata binmek ve ok atmak doğal olarak herkesin işiydi. At yarışları, cirit, gülle atma, güreş, doğancılık (yırtıcı kuşlarla avlanma) gibi

50 Eski Türklerin dini hakkında daha fazla bilgi için bkz. Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Ankara, 1980.

işler mücadele azmini keskinleştirirdi. Ayrıca Hunlarda kadınların da iştirak ettikleri çeşitli top oyunları oynanmakta olup, daha sonraları bu oyunlar Çin'e geçmişti. Fakat bozkırda en önemli spor, nisan ve mayıs aylarında ilk gök gürlemesi ile başlayan sazlı, türkülü eğlenceli bahar bayramlarında düzenledikleri at yarışlarıdır. Bunun dışında avcılık en mühim sporlardan biriydi. Özellikle binlerce vahşi ve zararlı hayvanın telef edilmesi ile sonuçlanan sürek avları gerçek bir savaş manevrası mahiyetini taşıyordu. Çin kaynaklarına göre M.Ö. 62 yılında Hun imparatorunun idaresinde tertip edilen böyle bir sürek avına 100 bin süvari katılmıştı. Diğer bir sürek avında 700 li'lik (350 km) bir alan kuşatılmıştı. Özellikle Sibirya bölgesine yakın alanlarda yaşayan Hunlarda kayakçılığın çok eskiden beri bilinen bir spor dalı olduğunu biliyoruz.[51]

Vergi Sistemi

Hun Devleti'nin vergi sistemi mağlup ve bağlı devletlerden alınan vergilerden başka halktan tahsil edilen vergilerle destekleniyordu. Vergileri toplamak için özel memurlar vardı. Daha önce de belirttiğimiz gibi bu memurları kovan Moğol Wu-huanlara bir kumandan gönderilerek savaş açılmıştı. Bu durum da vergi toplamanın ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Vergi olarak altın ve madeni para alınıyordu. Diğer taraftan Çin kaynaklarında askerlik yapmanın çok önemli bir devlet görevi olduğu belirtilmekle birlikte, sahip olunan sürülerden de at ve koyun olarak vergi ödendiği kaydedilmiştir.

Savaş Silahları ve Askerî Hayat

Hun ordusu, diğer bozkır orduları gibi yerleşik imparatorlukların ordularından farklıydı. Bu fark üç önemli konuda şöyle belirtilebilir: 1. Hun ordusu ücretli değildi, 2. Hun orduları daimi

51 W. Eberhard, *Çin Kaynaklarına Göre Türklerde ve Komşularında Spor*, s. 276.

idi, 3. Hun orduları temelde süvarilerden kuruluydu. Hun ordusu onlu teşkilat üzerine kurulmuştu. Tarihte ilk defa hükümdar Mo-tu'nun önderliğinde (M.Ö. 209) kurulduğunu bildiğimiz 10'lu sistem daha sonra büyük bir imparatorluğun kuruluşuna oldukça katkı sağlamıştır. Ağır, hareketsiz kütle muharebesi usulüne göre yetiştirilmiş ağır teçhizatlı orduların aksine hafif ve hareketli süvarilerden kurulu Hun-bozkır ordusunun süratli, ani ve şaşırtıcı hücumlara dayanan dağınık savaş sisteminde birlikler arasındaki işbirliği ancak küçük birliklerin birbirleriyle olan iç bağlantıları ile sağlanıyordu. 10'lu sistem diğer yandan ordunun kabilevi ayrılıkçı hareketlerden kurtulmasını sağlıyor ve onları bir devlet bütünü haline getiriyordu. Aynı zamanda devletin bütün gücünü savaşta ve barışta ortak gayeler etrafında birleştiriyordu. Yani kabileden kurtarıp millet haline gelmeye katkı sağlıyordu. Ayrıca devlet mekanizmasının askerî disiplin içinde çalışmasını temin de ediyordu. Hun ordularının asker sayısı hakkında yabancı kaynakların verdiği abartılı rakamlar olsa da sayısının kalabalık olduğunu söylemek mümkündür.

Beslenme konusunda da Hun ordusudan farklı bir yöntem kullnalıyordu. Diğer ordular askerleri beslemek için binlerce baş sığır sevk etmek zorunda kalırken, Hunlar bu ihtiyaçlarını et konservesi ile karşılıyorlardı.

Hun ordusu ayrıca etkili silahlar ile donatılmıştı. Çift kavisli yaylar, ıslıklı oklar, çengelli temrenler gibi silahlar ve araçlar ön plana çıkıyordu. Aslında başlıca silahları ok ve yaydı. Ok ve yay bir av aleti olarak eskiçağlarda bütün topluluklarda görülmesine rağmen, Hunlar onu çok etkili bir savaş aleti haline getirmişlerdi. Özellikle yayı hızla koşana bir at üzerinde etkili bir savaş aracı olarak kullanmak suretiyle uzak savaş usulünü savaş taktikleri sisteminde yenilik olarak getirmişlerdir. Miğfer giyen ve kendileri ve savaş atları için zırh kullanan Hunlar, at sayesinde süratli manevra kabiliyetine sahip oldukları için uzaktan savaşı

tercih ederlerdi. Çeşitli yayları vardı. Bunlardan gerilmesi en güç, fakat vuruculuğu en fazla olanı, tersine gerilmek suretiyle kullanılan çift kavisli yaylardı. Oklar da çeşitliydi. Bunlar arasında ilk defa Mo-tun zamanında yapıldığı ve kullanıldığı bildirilen ıslıklı (veya vızıldayan oklar) en korkunç olanıydı. Hunlar doludizgin giden at üzerinde dört tarafa ok atmakta ustaydılar. Düz, yivli veya çengelli temrenler (ok uçları) kullanan ve iyi kement atmasını bilen Hunlar, yakın muharebede kargı, mızrak, süngü, kalkan ve kılıç kullanırlardı. Birliklerine göre değişen şekillerde filamalar taşırlardı.

Savaş meydanlarında süvariler, atların renklerine göre belirli yerlerde mevki alıyorlardı. Bunun dört kozmik yönle ilgili olduğu ileri sürülmüştür. Hunların savaş zamanlarında en çok çekindikleri konu yağmurlu bir havanın olmasıdır. Çünkü yağmurun yağması ile yaylar işlemez hale geliyordu. Hunlar bu yüzden gece seferlerinde dolunay zamanını beklerlerdi. Düşmandan esir yakalayan ödüllendirilir, savaşta ölen Hunların cesetleri düşman elinde bırakılmamaya çalışılırdı. Böyle cesetleri getirilenlere ölünün malları verilirdi. Hun ordularının uyguladıkları savaş stratejisi iki esasa dayanıyordu: 1. keşif seferleri, 2. yıpratma savaşları. Ele geçirilmesi planlanan ülkelerin önceden küçük müfrezelerle gözden geçirilmesi gerekiyordu. Bu çeşit seferler bazen yıllarca sürüp çok uzak mesafelere uzanabiliyordu. Olumlu sonuç alınan keşif seferlerinden sonra yıpratma harekâtına girişilirdi. Küçük akıncı müfrezelerinden başka kalabalık seri hareketli birliklerce düşmanın yığınak merkezlerine, önemli yol kavşaklarına, yiyecek ve malzeme depolarına yöneltilen bu harekâta düşman güçsüz düşürülünceye kadar devam edilirdi.[52]

Bir de bazen sınır boylarında belirli genişlikte insan ve askerden arındırılmış arazi bırakılırdı. Ancak Hun hükümdarı Mo-tu böyle bir araziyi, tehditlerine rağmen Tung-hu'lara vermemişti.

52 Kafesoğlu, s. 270-280.

Çin Kaynakları

Chin Shu (97.bölüm)
Han Shu
Han Shu 94A,B.
Hou Han Shu
Hou Han Shu (89. bölüm)
Shih Chi
Shih-chi (110. bölüm).
Ts'e-fu Yüan-kuei
Tzu-chih T'ung-chien

Genel Kaynakça

Barfield, Thomas, *The Perilious Frontier* , Blackwell, Massachusets 1989, s. 32.

Chang Chin-k'uei, *Hsiung-nu Ti-kuo*, Pei-ching, 2009.

Christian, D., *A History of Russia, Central Asia and Mongolia*, Blackwell Publishers, Oxford 1998.

Deniz Baykuzu, Tilla, *Asya Hun Imparatorluğu*, Kömen yay., Konya, 2012, s. 39-41.

Eberhard, W., "Orta ve Garbi Asya Halkları", *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII, 1942, s. 140-175.

-----, *Çin Tarihi*, Ankara, 1987.

-----, *Çin'in Şimal Komşuları*, Türkçe terc. Nimet Uluğtığ, Ankara, 1942.

-----, "Çin Kaynaklarına Göre Orta Asya'da At Cinsleri", Ülkü, Sayı 92, 1940.

-----, *Çin Kaynaklarına Göre Türklerde ve Komşularında Spor.*

Esin, Emel, *Islamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve Islama Giriş*, İstanbul, 1978.

Gernet, Jacques, *A History of Chinese Civilization*, Cambridge University Press, 1990.

Golden, P., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (çev. Osman Karatay), Ankara, 2002.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1987.

-----, *Eski Türk Dini*, Ankara, 1980.

Kao Chien-ch'ün, *Tzuei-hou I-ke Hsiung-nu*, Pei-ching, 2009.

L. Ligeti, L., *Asya Hunları, Attila ve Hunları*, İstanbul, 1962.

Lattimore, Owen, *Inner Asian Frontiers of China*, Oxford University Press, 1992.
Luo Hsin, *Chung-kuo Pei-tzu Ming-hao Yen-chiou*, Pei-ching Ta-hsüe ch'u-pan-shih, Pei-ching 2009, s. 29-43.
M. De Groot, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*, I, Berlin-Leipzig, 1921.
Mc Govern, W., *The Early Empires of Central Asia*, s. 185-194.
Mori, Masao, "Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 9, 1978.
Otto Franke, *Geschichte des chinesischen Reisches*, I, Berlin, 1930.
Ogel, Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Ankara, 1981, s. 1-112.
-----, *Türk Kültür Tarihi.*
Ögel, Ö., *Islamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara, 1984.
Taşağıl, Ahmet, *Çin Kaynaklarına Göre Türk Boyları*, Ankara, 2004.
Turan, Osman, *12 Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul, 1941.
Türkeli, Cevat, *Çin Kaynaklarına Göre Hunların Ataları*, (İstanbul Üniv. basılmamış doktora tezi), İstanbul, 1990.
Yü Ying-shih, *Hsiung-nu (şyung-nu), Erken Iç Asya*, (Ed. D. Sinor), (Türkçe terc. S. Esenbel).

TABGAÇLAR

Tabgaç Kağanlığı

TABGAÇLAR

M.Ö. 206 yılında kurulan Çin tarihinin ilk büyük hanedanı Han, M.S. 220 yılında yıkılarak son bulunca ülke 3. yüzyılın başında büyük bir bölünmeye maruz kaldı. Bundan sonra çok sayıda irili ufaklı devletlere bölünen Çin ülkesi 589 yılına kadar hiçbir zaman tek elden idare edilemedi. Önce Wei, Shu ve Wu gibi üç krallığa dönüştü. Arkasından gelen Chin hanedanı Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrıldı. Doğu kesimi güneyde yoğunlaşarak Sung, Liou, Ch'i, Liang ve Ch'en adlarıyla devam ederken, kuzey önce On Altı Beylik, sonradan Beş Kuzey Hanedanı olarak siyaseten varlığını sürdürebildi. Bunlar Kuzey Wei, sonra Doğu ve Batı Wei devamında Chou ve Ch'i hanedanlıklarıdır. Böyle bir bölünmüşlük ortamında en kuvvetli sayılabilecek hanedan olarak göze çarpan söz konusu Tabgaç hanedanıdır. Yönetici tabakayı en belirgin bir biçimde Türk kökenli boylar ve halk tabakasını Hsien-pi'lerin meydana getirdiği kütleler tarafından kurulduğu açıkça bilinmektedir.[1]

---

1 Jaques Gernet, *A History of Chinese Civilization*, Cambridge University Press, 1990, s. 186-195; R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, (Terc. R. Uzmen), Ötüken yay., İstanbul, 1980, s. 76-80; David Christian, *A History of Russia, Central Asia and Mongolia,* Blackwell Publisher, Oxford, 1998, s. 235-238; P. B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (Çev. O. Karatay), Karam yay., Ankara, 1992, s. 58-61. Po Yang, *Chung-kuo Li-shih Nien-piao, Hai-nan Ch'u-pan-tu*, Hai-nan, 2006, s. 359-382.

Devletin Yükselişi

Kuzey Çin'de uzun süreden beri devam edegelen anarşi ortamında yeni bir güç ortaya çıkma fırsatı elde ediyordu. Bu devletin asıl adı Çince *T'o-pa*'dır. Bunun Türkçe yazılı metinlerden Tabgaç olduğunu anlıyoruz. Devlet Çinlileşme sürecini tamamladıktan sonra Çin tarih literatüründe Wei adıyla anılmıştır.[2] Yine Çin kaynaklarında *Pei Wei* / Kuzey Wei olarak bilinmektedir. Kendine Shan-hsi Eyaleti'nin kuzeyinde yükselme imkânı bulmuştur. Aslına bakılırsa Tibet kökenli Fu-chien, eski T'o-pa Devleti'ni 376 yılında ortadan kaldırmıştı. Buna rağmen esaslı bir yok ediş olmamış; ülke çok sayıda küçük parçaya bölünmüştü. Bunlardan biri Hun kökenli bir kabilenin eline geçmişti. O esnada onların yeniden güçlenmeleri beklenmiyordu. Ancak kuzeyde yaşayan ve sayıları 119 olduğu tahmin edilen kabile grubu onlara bağlanınca hızla kuvvetleri arttı. Bu esnada yüzyıllardan beri gerçekleşen göçler neticesinde birçok Hun (Hsiung-nu) ve Hsien-pi kökenli kabile Shan-hsi'nin etrafında yaşıyordu. Bu durum Tabgaçların (T'o-pa) kökeni konusunda tartışmalar yaratmıştır. Bu hükümdar ailesinin Kuzey Moğolistan ile Kuzey Mançurya arasından 3. yüzyılda güneye göç ettiği bilinmektedir. Geldikleri yerde ilk Tai Devleti'ni (338-476), To-pa Beyliğini kurmuşlardır. Bu beyliğin etrafında 385 yılından itibaren toplanan kabileler arasında hem Türk hem de Proto-Moğol sayabileceğimiz gruplar bulunuyordu. Özellikle yönetici kesimin Türk kültürü özellikleri taşıdığı açıkça anlaşılmaktadır.[3]

---

2 Tabgaç döneminin en önemli tarihi kaynağı Wei Shu ve Pei Shih'dır. T'ang hanedanı döneminde meydana getirilmişlerdir. Wei Shu, Wei Shou tarafından yazılmıştır. Pei Shih, 659 yılında Li Yen-shou tarafından yazılmıştır. 386-618 yılları arasında hüküm süren Kuzey Wei, Kuzey Ch'i, Chou ve Suei hanedanlarının tarihlerini kapsamaktadır. Tabgaçlar hakkında detaylı bilgi için bkz. Gökçe Balcı, *Tabgaç Devleti (386-550)*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul, 2018.

3 W. Eberhard, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1987, s. 159-160.

Bu devirde Çin'de durmak bilmeyen anarşiyi Fu Chien'in Devleti'nin çöküşü takip etti ve bu durum ortaya yeni bir gücün çıkmasına imkân tanıdı. Bu gücün adı T'o-pa veya Tabgaç olarak bilinmektedir. Devletin adı uzak batıdaki Bizans kaynaklarında *Taugast* şeklinde geçmiştir. Aynı isim Gök-Türk döneminde bütün Çin için kullanılmıştır. Türkçe ulu, muhterem, saygıdeğer anlamlarına gelmektedir.[4] Yine tab+gaç'ın sahip anlamına geldiği bildirilmektedir. Ayrıca Karahanlı hükümdarlarından bazıları bu kelimeyi unvan olarak kullanmışlardır (tafgaç, tamgaç). Kurt efsanesi, mağara, dağ, orman kültü ve benzeri yönlerden ve de göç efsanesi açısından Türklerle ilgili olduğu gibi, dillerinin de Türkçe olduğunu ortaya koyan deliller vardır (bitekçin, bitikçi, katip; dış işleri bakanı, kapukçın (kapıcı; hacib), atlaçın (atlı süvari birliği, tabagçın (yaya, piyade birliği, korukçın koruyucu muhafız birliği), yamçın (posta sürücüsü), hsien-chin (posta menzilleri idarecisi, hancı), aşçın (aşçı, mutbahçı başı), törü (kanun), il (devlet). Tabgaç hükümdarının ağzından atıg belgüteg (yaptığı işi belgelemeli, belirtmeli) gibi Türkçe bir söz de nakledilmiştir.[5] Onlar gelecek bir buçuk yüzyılda Çin'in birleştiricisi ve idarecisi oldular. Onların kökeni ve yapısının Yen'e ve Mu-jung Hsien-pi'lerine bakmadan anlaşılamayacağı şeklinde değerlendirmeler de yapılmıştır. Onlara göre Mu-jung'un başarısı yeniliği ve ikili örgütsel yapısı devlete adapte edilmeden T'o-pa'lar başarılı olamazdı.[6]

Tabgaç Devleti kurulduğunda ilk başkent Shan-hsi'deki Tai idi ve burada Küçük Tai veya T'o-pa Devleti'ni (315-376) tesis eden Tabgaçların, ilk liderleri kabul edilen Sha-mo-han'dır (ö.

---

4 Kaşgarlı Mahmud, *Divanu Lugat'it-Türk*, (çev. B. Atalay), Türk Dil Kurumu yay., Ankara, 1998, s. 453.

5 P. A. Boodberg, "The Language of the T'o-pa Wei", *Harvard Journal of Royal Asiatic Studies*, I, 1936, s. 175-179; L. Bazin, "Recherches sur les parlers T'o-pa", *T'oung Pao*, XXXIX, 4-5, 1949, s. 228; İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1996, s. 85, 86.

6 Thomas J. Barfield, *The Perilious Frontier*, Blackwell, Massachusets, 1989, s. 118.

277). Gelişimlerinin henüz ilk aşamalarında dahi etraflarındaki Hun ve Hsien-pi kalıntıları ile mücadeleye girişmek durumunda kaldılar. Tibet kökenli Fu-chien'in siyasî gücü çökünce (384) rakipsiz kaldılar ve etraftaki Hun bakiyesi 16 yerel beyliği idareleri altına alarak büyük bir güç haline dönüştüler. Yeni Tabgaç Devleti (386-556) Çinlilerin deyişiyle Wei (Kuzey Wei) İmparator K'uei zamanında (386-409) verimli toprakların bulunduğu Doğu Çin topraklarının ele geçirilmesiyle daha da kuvvetlendi ve kalabalık Hsien-pi grupları da devlete bağlandı. Chin Devleti 394'te, Liang Devleti 403'te itaat altına alındı. Bu arada başkent için P'ing-ch'eng şehri belirlenmişti.[7]

Tabgaçlara (T'o-p) katılan Mançurya Hsien-pi kabileleri (bölgenin tamamen dışına taşınmış olan T'u-yü-hun hariç) en batı tarafında yaşayanlardı. Bütün Hsien-pi kabileleri kuzeydoğuda göçebe hayatı sürdürürken, onlar Çin'e yakın şehirlerde eski geleneklerini muhafaza ederek şehirlerin, çiftçilerin yönetim sorumluluğunu almıştı. Erken T'o-pa Krallığı'nın adı Tai idi. Bu krallık hiçbir zaman Çin tarihinde 16 devlet içinde tanınmamıştır. Güneydeki Çinli ilçeden dolayı adına Tai denirdi. Bu dağınık siyasî şartlar içinde varlığını sürdürebilmesinin bir sebebinin kötü işleyen göçebe organize konfederasyon olduğundan Tai krallığının bir parçası olarak değerlendiriliyordu. Bu dönemin büyük kısmında T'o-pa'lar onların güçlü komşularına vergi ödüyorlar ya da saldırıya uğradıkları zaman dağlara kaçıyorlardı. Fu Chien, 376'da Tai'i işgal ettiğinde dağlara gizlenen onların lideri Shih-i-chien öldü. Diğer bölgesel devletlerin aksine, T'o-pa'ların ilk hükümranlıklarının yarısında kendi hayati ihtiyaçlarını sürdürebilecekleri belirli bir başkentleri yoktu. Sonuçta Erken T'o-pa yani Tai döneminde hatırı sayılır bir güç olmadıkları anlaşılmaktadır. Daha sonra, böyle bir grubun nasıl zafere ulaştığı ve diğerlerinin niye başarısız olduğu

7 Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 137-159; Kafesoğlu, aynı eser, s. 86.

ve kendilerinin istikrarlı bir devlet yarattıkları ilginç bir sonuç şeklinde değerlendirilmiştir. [8]

Tabgaç (T'o-pa) Devleti ilk başlarda bir askerî devletten çok kabile devleti özellikleri taşımaktadır. Bunlar yukarıda bahsettiğimiz 119 kabilenin devamı olmalıdırlar. Kabilelerin bir kısmı göçebe hayatını devam ettirirken, bir kısmı da yerleşik Çinli köylülerle birlikte yaşıyordu. Tabgaç Devleti'nin temellerinin atıldığı Shan-hsi'nin kuzeyinde Çin tarım ürünleri yetişmiyordu. Bunların yanında bölge kurak ve dağlık olduğu için de yeterli ürün elde edilemiyordu. Diğer taraftan devlet teşkilatı kendini yenilemek durumundaydı. Yönetim merkezinin etrafına insan gücü sağlamak için Çinlileri yerleştirme politikası başarısız olunca başkenti doğuya taşımak ihtiyacı ortaya çıktı. Düzenlenen çok sayıda savaştan sonra 409 yılında Doğu Çin zapt edildi.[9]

Söz konusu toplulukların Çin'in çöküşünden yararlanmak için güçlü bir askerî yapı oluşturduklarına işaret edilmelidir. Ancak istilalarını yönetmek kabiliyetinden yoksun olduklarından başarısız oldular. Yen gibi sınır devletleri hem bozkır tarzında ve hem de Çinli örgütlenmeler sayesinde ayakta kalabiliyorlardı. Çünkü iki farklı toplumu idare ediyorlardı. Bu duruma en iyi örnek olarak Yen ve Hsiung-nu (Hun) Chao devletleri gösterilebilir. Yen Devlet işleyişinin ihtiyacı ve Çinli halkın idaresi için bu tür ikili bir organizasyon yarattı. Akabinde kendi muhafazakâr politikalarını sürdüren Yen, Kuzey Çin'i ele geçiremedi. Hatta, Fu Chien'in geçici işgalinden sonra, Mu-jung yetkilileri yine Doğu Çin'i kontrol altına almak için Yen'in istikrarlı görünen idari organizasyonunu kullanmıştır.[10] Kısacası Tabgaç öncesinde de ikili yönetim sistemi bazı bozkır kökenli devletçikler tarafından uygulamaya koyulmuştur.

---

8 Eberhard, *Das Toba Reich Nord Chinas*, Leiden, 1949.

9 Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 161.

10 T. Barfield, *The Perilous Frontier*, Blackwell pub., Massachusets, 1989, s. 118.

Ortaya çıkan böyle yeni bir idari sistem durumunda, Tabgaçlar (T'o-pa) bir avantaj sağladı. Bozkır geleneği onlara bir askerî temel oluşturmuştu. Bu temeli kullanan liderleri baskın ve yayılmacı olduklarını kanıtladı. Tabgaçlar, Hsiung-nu (Hun) Chao ya da Fu Chien'in Ch'in hanedanları gibi kısa sürede sona erebilirdi. Ancak geliştirdikleri fetih stratejileri diğer devletler üzerinde önemli bir ilerleme ve üstünlük sağladı. Doğu Çin'e ulaşıp tarım arazilerini dağıtarak yerel idarecileri, beyleri yanlarına çektiler ve diğer yandan sistemi kabilelerin memnun olacağı hale getirdiler. Bu durum sayıca az olan T'o-pa'ların (Tabgaç) kalabalık Çin topluluğunu üzerinde hakim olmalarını sağlayacaktı. Ayrıca bu şekilde merkezi yönetimin gücünü azalmadan yerel kabile seçkinlerinin gücünü de artıracaktı. Çözüm zaten Yen'lerin çift idare sisteminde yer alıyordu. Tabgaçların (T'o-pa) şimdi karşılaştığı sistem esasında Mu-jung tarafından geliştirilmiştir. Buna göre Çinlilerin yaşadığı alanlar görevli Çinli memurlar tarafından yönetilecekti. Kabile halkı ve askerî işler de ayrı idare edilecektir. Böylece Tabgaçlar (T'o-pa), ihtiyaçlarına en uygun bir siyasî yapıyı uygulamaya koymaya çalışmışlardır.

Aslında Tabgaçlar çift taraflı organizasyon sistemini kendileri geliştirmedi; onu miras olarak aldılar. Nitekim bu sistemin nasıl işlediğini iyi bilen memurlara sahiptiler. Birçok Yen memuru Hsien-pi'lerden geldiği için ortak bir dile sahipti ve kabile geleneğini paylaşıyorlardı. Mu-jung ve diğer Hsien-pi'ler bir devlet teşkilatı kurmak açısından T'o-pa'lara büyük avantaj sağlamıştır. İkili organizasyon aynı zamanda çok sayıda Çinli danışmanı daha etkili olabilecekleri önemli şeyler kazanacakları için cezbetti. Tabgaç hükümdarlarına böyle bir sistem eski eşitlikçi Hsien-pi gelenekleri karşısında imparatorun elinde büyük gücün yoğunlaşması konusunda avantaj sağlıyordu.[11]

Neticede tam bir bozkır aristokrasisi oluşturan Tabgaçlar, köylü kitlesini meydana getiren Çinlilere farklı bir sistem uyguladılar.

11 Barfield, aynı eser, s. 119.

Beş aile bir lin (komşuluk), beş lin bir li (köy), beş li bir tang yani komün teşkil ediyordu. Yeni yerler ele geçirildikçe köylüler buralara yerleştirildi. 386 – 409 yılları arasında 450 binden fazla insan Ta-t'ung'un çevresindeki bölgeye getirildi.[12]

Ch'in devletçiğinin çöküşünden sonra meydana gelen olaylar Tabgaçların güçlenmesi sürecinin delilidir. Tabgaç hükümdarı Kuei, 396 yılında kendini yeni bir Wei hanedanının imparatoru ilan etti. Yen hanedanının başkenti Yeh onun ilk hedefiydi ve orası daha 396 yılında ele geçirildi. 410'lu yıllarda Çin ve Güney Mançurya tüm olmak üzere kuzeydoğu bölgesi kontrol altına alındı.

Yeni ele geçirilen bölgelerden çok sayıda Çinli halk temin edilerek devlete bağlanmıştı. Bunların ne yapılacağı konusu gündeme geldiğinde, Çinli devlet adamları Tabgaç yöneticilerine yeni kontrol altına alınan halkın doğrudan merkeze bağlanmasını, merkezdeki memurlar tarafından idare edilmesini tavsiye ettiler. Bu sayede merkezin iaşesi için gerekli tahıl onlardan temin edilebilirdi. Böylece yeni nüfus köle olmak yerine merkeze bağlı buğday temininde çalışan köylüler konumuna geldi. Bu şekilde yerli Çinliler ile Tabgaç Devleti'nin yüksek mevkilerindeki Çinliler işbirliği yapmak imkânı buldular. Bu işbirliği gelecekte devletin Çinlileşmesini sağlayacak temel etkenlerden biri olacaktır. Sonuçta milyonlarca köylü merkezin emrine girmişti. Çinlilerin merkeze yakınlaşmasıyla birlikte onlara Hsien-pi kökenli kabileler de katılınca Tabgaç idaresi çok kuvvetlendi. Söz konusu kuvvetlenme merkezi yapının gücünün artması şeklinde değerlendirilmelidir. Diğer taraftan göçebe kabilelerin merkeze bağlanması pek çok isyana sebep olmuş, neticede mağlup kabileler hanedana itaat etmek zorunda kalmışlardı. Bu şekilde Hun ve Hsien-pi kökenli aileler muntazam askerî birlikler halinde örgütlendirildi.

Çinlilerin merkezde memur olmaları, Çin memur geleneğinde memuriyetin babadan oğula veya akrabalarına geçmesi nedeniyle

---

12 Clive Ponting, *Dünya Tarihi,* (Çev. E. Özbilen), Alfa yay., İstanbul, 2011, s. 258.

devlet yapısının kısa sürede Çinlileşmesine yol açacaktı. Tabgaçlarda ise böyle bir durum söz konusu değildi; işe girmiş olan Tabgaç yalnız kalırdı.

Bu zaferlere rağmen, yeni hanedan sonraki yirmi yıl boyunca büyük ölçüde bu alan ile sınırlı kaldı. Bu devlet, yönetimin içine Mu-jung askerleri ve Çinli yetkilileri dahil ederek Kuzey Çin'i yönetmek için devletin idari kapasitesinin geliştirildiği bir dönem oldu. Wei Devleti yapısında neredeyse tamamen kuzeydoğusundaki yer alan Yen devlet modeli benimsenmiştir. Yen'lerin yolundan giderek Kuei kendi halkının bozkır konfederasyonu teşkilâtını kaldırdı. Kabilelerin insanları Tabgaçlar (T'o-pa) ve diğerleri, devlet hizmetinde askerî birlikler şeklinde organize edilerek devletin hizmetine kaydedildi. Onlara arazi tahsis edildi ve garnizonlar halinde orada yerleşmek durumunda bırakıldılar. Gelinen noktada eski hayat tarzları, yani göçebelik yasaklanmıştır. Tabgaç başkenti askerî gücün merkezi P'ing-ch'eng'da kuruldu. Çiftçiler ve esnaf, bir saray kompleksi ve ağaç dikimi ile şehir sunmak için büyük nüfus hareketlerine rağmen, yerini daha karmaşık güneyden gelen ziyaretçiler tarafından büyütülmüş sınır kasabası olarak nitelendirildi. Chin hanedanı 420 yılında iç savaşa sürüklendiği zaman ve Sung (Liu) hanedanı kurulduğunda (420-478), Doğu Chin kraliyet ailesi Wei'e (Tabgaçlara) kaçtı. Bu esnada Wei'e Güney Hsiung-nu (Hun) kökenli Hsia Devleti yerine güney daha cazipti.[13]

Hsia Hanedanı (407-431), Büyük Hun İmparatoru Mo-tu'nun (M.Ö. 209-174) soyundan gelen Ho-lien P'o-p'o tarafından kurulmuştur. Fu Chien, Eski Tabgaç Devleti'ni böldüğü zaman bölgenin bir kısmını Hunlardan başka gruba vermişti. Bu grup Mo-tu'dan itibaren gelen Büyük Hun İmparatorluğu hükümdar ailesine mensuptu ve ayrıca Liu Yüan'in ailesinden geliyordu. 385 yılında Tabgaç Devleti kurulduğu zaman Hunları yerlerinden çıkarmayı başardı. Buna rağmen Hunların bir kısmı

13 W. J. Jenner, *Memories of Loyang*, Oxford University Press, 1981, s. 20-25.

Tabgaçların idaresine girmedi. Batıya Ordos Bölgesi'ne çekildi. Orada Ho-lien P'o-p'o Hsia adını verdiği bir Hsiung-nu (Hun) Devleti kurdu. Kendisinden öncekilerinin yaptığı Han kraliyet ismi Liu'yu kullanarak ve Çin geleneklerinin aksine kendi geleneklerine dönerek Ho-lien adını aldı. İdare hükümeti bozkır usullerine göre şekillenmişti ve Çin idare tarzını reddetti. Hsia 415 yılında Kuang-chung'u Chin askerlerinden aldığında güçlü bir hale geldi. Fakat az bir kuvvetle bunu yapması zordu. T'o-pa'lar önemli tarım alanlarını ele geçirmelerine engel oldu (Lo-yang'ın 423'te işgal edilmesi). Devlet 425 ve 429 yılındaki seferler ile kuzey taraflarına doğru genişletmişti. 430 yılında Tabgaçlar Ch'ang-an'ı ele geçirdiler ve Hsia hanedanı birkaç yıl içinde yıkıldı. Hsia'ların son kalıntısı 439 yılında yenik düşünce bütün Kuzey Çin, Wei kontrolüne girdi.

Ho-lien'in devleti Çinli olmayı benimsememiş, hatta reddetmiş bir Hun devletidir. Aslında Liu Yüan gibi Çinlileşmiş Liu soyadını almıştı. Fakat bunu Hun adı şekline sokarak Ho-lien adını aldı. Ho-lien P'o-p'o'nun devleti bozkırın kültürünü korumaya çalışırken, Tabgaç Devleti gittikçe Çinlileşiyordu.[14]

Juan-juan'ların Komşuluğu

Juan-juan İmparatorluğu, Mu-i-lu (308-16) tarafından 4. yüzyılın başlarında kurulmuştur.[15] Çin'deki Chin'in sürüklendiği iç savaşlar

14 Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 164.

15 Çin kaynaklarında Juan-juan, Jou-jan ve Ju-ju olarak adlandırılan Hsien-pi asıllı bu kavimin Tabgaçlarla teferruatlı ilişkisi için bkz. Fan Kou-chien, *Pei Wei yü Juan-juan kuan-hsi yen-chiou*, T'ai-wan shang-wu yin-shu kuan yay., Tai-p'ei, 1988. Burada söz konusu edilen ve ilim aleminde yanlış bilinip sıkça tekrarlanan Juan-juan'ların batıdaki Avarlarla aynı olduğu iddiası doğru değildir. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Ahmet Taşağıl, "Çin Kaynaklarına Göre Juan-juan'ların Sonu ve Avar İlişkisi Hakkında", *Uluslararası XV. Türk Tarih Kongresi*, 11-15 Eylül, XV. Türk Tarih Kongresi Ankara: 11-15 Eylül 2006, XV. Türk Tarih Kongresi Zabıtları 2. Cilt Orta-Asya Tarihi, 2010, s.

sırasında, Mu-i-lu da kabileler konfederasyonu tesis ederek hepsini bir araya getirdi. Juan-juan çok güçlü bir devlet değildi ve günümüze sonraki dönemlerde başa geçen yalnızca beş liderlerinin adları ulaşmıştır. Aynı yüzyılın sonlarına doğru, P'i-hou-pa ve Yün-he-t'i adlı iki kardeşin yönettiği doğu ve batı kanatlarına bölündü. Bunun akabinde 391 yılında Tabgaç imparatoru Kuei'in saldırısı sonucu mağlup oldular. Neticede Juan-juanların yarısı Tabgaçların eline geçtiği gibi kalan yarısı kaçmaya zorlandı. 394 yılında, Batı Kanadının lideri She-lun, amcası P'i-hou-pa'yı öldürünce oğulları Tabgaçlara kaçtı. Orada Juan-juan büyük şefi tayin edildi. Pi-hou-pa'nın oğulları Wei'lerin (Tabgaç) sunduğu unvanları aldılar. Kendileriyle evlilik yapıldı ve hanedanın içine dahil edildiler. Buna rağmen Tabgaçların (Wei) gücü kuzeyde kalan Juan-juan lideri She-lun'u durduramadı. O güneye yönelmek yerine dağınık kabileleri birleştirdi ve kendini "Kağan" ilan etti. 399 yılında Wei ordusu kuzeye döndü ve bu yönde ilerleyerek önemli Kao-ch'e kabilelerini yendi ve 90 bin kadarını esir aldı. Buna rağmen birkaç sene içinde She-lun, Kao-ch'e'ların ve bazı Proto Moğol kabilelerini kendine bağlama gücünü buldu. Zaten bu kabilelerin büyük bir kısmı daha önce Tabgaçların eline düşmüştü.[16]

Juan-juan İmparatorluğu'nun yükselişi Kuzey Çin'de sağlanan birliğe karşı bozkırda oluşan tepkisel bir modeldi. Juan-juan'lar Tabgaçların Çin istilasından doğan siyasî boşluğu değerlendirmişlerdi. Tabgaçlar sınırları sağlamlaştırınca göçebe kabilelerin sınırlardaki rahat hareketleri kısıtlanmıştı. Kuzey Liang ve Hsia gibi Hsiung-nu'lar kendi devletlerini tesis ettiler. Bu arada Kao-ch'e kabileleri Baykal Gölü civarına, daha iyi otlaklara gitmişlerdi.[17]

291-296. Juan-juan'lar hakkında daha fazla detaylı bilgi için bkz. Kürşat Yıldırım, *Bozkırın Yitik Çocuklar-Juan-juan'lar*, İstanbul, 2016.

16 *Juan-juan tzu-liao chi-lu*, Collection of Historical source material on the Juan-juan, Pekin, 1965, s. 3-6.

17 Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 2004, s. 28-40.

Bu çok hareketli siyasî ortam kuvvetli bir liderin bile metbuularını (hakimiyeti altındakileri) kontrol etmesini zorlaştırıyordu. Çünkü alternatif siyasî oluşumlar çok sayıda bulunuyordu. Ancak Tabgaç istilası bunu değiştirdi. Bunun yanında sınırlar çok sıkı kontrol edildiği için kabileler serbest hareket edemedi. Bu arada 402 yılında Juan-juan'lar, Kao-ch'e (Kanglı) kabilelerini yenince bozkırın efendisi oldular. Kabileler eğer onlara bağlanmazlarsa Çin'e bağlanmak zorunda kalacaklardı. Dolayısıyla kabileler Juan-juan idaresini tercih etmek zorunda kaldılar.[18]

Tabgaçlar, Juan-juan'larla yaptıları uzun süren mücadeleleri yüzünden Güney Çin'deki siyasî olaylarla ilgilenememişlerdir. Halbuki orada kendilerinin ilerleyerek geniş toprak kazanımları yapmaları için çok uygun ortam bulunuyordu. 429 yılında Juan-juan tehlikesi Tabgaçlar tarafından ortadan kaldırıldı.[19]

Başından itibaren, Juan-juan'lar Büyük Hun (Hsiung-nu) bozkır imparatorlukları ile karşılaştırıldığında zayıftı. Han hanedanı zamanında çok iyi çalışmış olan bozkırlıların dış sınır stratejisi, Tabgaçlara (Wei) karşı başarısız oldu. Wei döneminin sonuna kadar, Juan-juan akınlar ya da vergiye bağlama noktasında Çin'den zenginlik elde edemedi. Sonuçta devletin yapısal olarak zayıflamalarından kaynaklanan iç ayaklanma patlak verdi. Daha sonra, 6. yüzyılın başında, durumu kökten değiştirecek şartlar ortaya çıkacaktı. Bu gelişmelerden faydalanan Juan-juan İmparatorluğu çok kuvvetlenerek yeni bir dönem geçirdi. Artık Çinlileşmiş ve Wei hanedanı haline dönüşmüş Tabgaçları ve halefi devletleri siyasî tavizlere zorlayarak çok daha başarılı oldu. İlk dönemlerdeki Juan-juan'ların başarısızlıklarını anlayabilmek için Tabgaç hanedanının sınır politikaların sağlamlığına bakmak gerekir. Çünkü yürüttükleri başarılı siyaset sayesinde sınırları kontrol edebiliyorlardı.

18 Barfield, aynı eser, s. 120 vd.

19 Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 166.

En Güçlü Devir

İmparator Sse'dan (409-423) sonra Tabgaç hanedanına altın devir yaşatacak olan T'ai-wu başa geçti (424-452). Önce Ch'in Devleti'ni, sonra 427 yılında Hsia Devleti'nin başkentini, 425 yılından itibaren bütün İç Moğolistan'ı zapt etti (436). 435-439 yılları arasında batıdaki Wu-sun, Yue-pan, Kuca, Kaşgar, Karşar ve Turfan gibi 30 kadar ülkeyi kendine bağladı. 439'da Kansu'daki son Hun devletini yıktı. 450 yılında ise Güney Çin'deki Yang-tse Irmağı'na kadar ulaştı.

Tabgaç hükümdarı Budizmin bozkır kökenli halklara zararını anlamış olsa gerekir. Çünkü Türk kökenli halklar arasında Budizm'in yayılmasını engellemek için 438'de bir ferman çıkarmış; 446 yılında ise buna uymayanları baskı altına almıştı.

Diğer taraftan Tabgaç Devleti, 430'lu yıllara doğru büyük bir yayılma hamlesine girişmiş; 431 yılında Hsia Devleti'ni, 439 yılında da Kuzey Liang Devleti'ni ortadan kaldırarak Kuzeybatı Çin'i kendine bağlamayı başarmıştır. Batı Liang Devleti daha 420'de yıkılmıştı. Kansu'nun ele geçirilmesiyle birlikte Tabgaç Devleti artık Doğu ve Batı Türkistan'dan gelen ticaret yollarına hakim olma fırsatı yakalamıştı. Bundan sonra Tabgaç başkentine Batı ülkelerinden hatta Hindistan'dan dahi gelen elçilik heyetleri söz konusudur.

Nihayet, 440'lı yıllara gelindiğinde Tabgaç Devleti bütün Kuzey Çin'e hakim olmayı başarmış; Doğu Asya'nın en büyük devleti konumuna yükselmişti. Bundan sonra Orhun Yazıtları başta olmak üzere Tabgaç (T'o-pa) adı bütün Çin için kullanılır hale gelmiştir.

Tabgaçların Kuzeye Karşı Savaş Stratejileri

Çin topraklarında yükselen yabancı hanedanların Çinli rakiplerine nazaran kuzeydeki göçebelere karşı çok farklı bir yaklaşım söz konusu oldu. O bölgeden geldikleri için bozkırlıların yapısını biliyorlar ve ona göre davranıyorlardı. Tabgaç yöneticileri Juan-juan'ları

yabancı olarak görmedi. Fakat onların zayıf yönlerinden istifade etmeyi de ihmal etmedi. İkili yönetim tarzı Tabgaçlara büyük askerî güç vererek Çinli bürokratları kontrol etmelerini sağladı. Askerî politika ve strateji göçebeliği iyi bilenlerin elindeydi. Çinli bir danışmanı T'o-pa Tao'ya bozkır savaş tehlikesi hakkında geleneksel tavsiyeler verdiği zaman, askerî yöneticiler göçebeliği ve onların savaş stratejilerini iyi bildikleri için bunu reddediyorlardı.

Bozkır yaşam tarzında sonbaharda hayvanlar iyi beslenip bir araya gelmeden önce yaz mevsiminde insanlar ve hayvanlar dağılıyordu. Kışın ise stratejiyi değiştirip yağma için sınırlara saldırıyorlardı. Eğer bahar aylarında onlara büyük bir ordu ile baskına uğrarlarsa hazırlıksız yakalanıp dağıtılır, atları, kısrakları da etrafa dağılırlardı. Birkaç gün su ve çimen (ot) bulmakta zorlanırlar, insanlar ve hayvanlar zayıf düşerlerdi. Bu da onların yıkılmalarına sebep olurdu. Dolayısıyla gerçeklere uygun sağlam bir strateji üretebiliyorlardı.

Çinliler yüzyıllardan beri bozkırda yaşayanlarla savaşmış oldukları için sınır komutanlarını düşman olarak çok iyi tanıyorlardı; ama göçebeleri anlamaya hiç çalışmadılar. Bozkırın kabile halkları Çin için düşmandı. Fakat sadece savaşlar yapılması gereken ve ele geçirilmesi gereken dış düşmandı. Bu nedenle meydana gelen savaşlar sırasında göçebelere karşı savaşan eski ve sonraki Han hanedanları zamanında kalıplaşan stratejilerin üst seviyede önceliği vardı. Han hanedanının imparatorları içinde yalnızca Kao-tsu ve Kuang-wu'nun kendileri Hunlarla (Hsiung-nu) karşı karşıya geldiler. Diğer bozkırın güçlerine karşı müdahale edilemedi. Bozkırlıların kendilerini organize etmelerine engel olunamadı. Çin devlet adamları sınır politikasını hem teorik hem de bunları uygulayarak kurup geliştirdiler. Sivil memurlar her zaman askerî güç kullanılması yerine sivil faaliyetleri ve davranışları savundular. Türk tarihinde bunun karşılığı entrika siyasetidir. Bunu Soğuk Savaş yöntemlerinin uygulanması şeklinde de

yorumlayabiliriz. Han İmparatoru Wu-ti, M.Ö. 140'tan sonra bunu değiştirdi. Sivil bürokrasi politikasını kaldırarak sınırlarda askerî uygulamaları devreye soktu.

Bozkırlı bir geçmişe sahip fatihler olarak Tabgaç (Wei) yöneticileri bu konuda çok farklı bir yaklaşım içine girdiler. Esasen Tabgaç liderleri Çin bürokrasisini bildikleri gibi bozkırların savaşçı karakterine de sahiptiler. Çinli danışmanların askerî tavsiyeleri strateji geliştirmede eksik kalıyordu. Tabgaç dış politikasının esası bozkırlı düşmanlarına güvenmeme üzerine kuruluydu. Bu sebepten Tabgaçların siyaseti beklemek yerine onları tehdit etmek üzerine yoğunlaştı.

Dinamik, güçlü bir süvari ordusu hazırlayarak gerektiği zaman bozkırın derinliklerinde onları yenebiliyordu. Hanedan, diğer boyların yaşadığı toprakların imparatorluğun anahtarı olduğunu anlamıştı. Geliştirdikleri idari sistem sayesinde sıkı kontrol altına alınabiliyorlardı. Bu sebeple Çin içine uzun başarılı seferler yaptıklarında dahi bozkırlı rakipleri kuvvetlenme fırsatı bulamadı.

Kuzey Seferleri

Tabgaç sınır politikası kuzeye karşı daima agresif bir yapıya bürünmüştü. Hanedanın imparatorları onlarca yıl süren sefer serileri ile Juan-juan'ları baskı altında tuttu. T'o-pa Kuei ilk Juan-juan seferine çıkan liderdi. Halbuki 391 ve 399 yılında Kao-ch'e (Kanglı) seferlerini düzenlediğinde daha bütün Çin'de gücünü henüz tam hissettirmemişti. Onun halefi T'o-pa Ssu (409-423) 410 yılında She-lun'a saldırdı. Fakat Juan-juan'lar kendilerini koruyabildiler. She-lun bu sefer esnasında öldü ve halefleri Hu-lü ve Ta-t'an T'o-pa Ssu'nın ölümüne kadar Tabgaçlardan uzak durdular. Sonra Çin'i işgal ettiler. T'o-pa Tao (423-452) karşı istilaya girişip 425'te Moğolistan içlerine akın yapılmasını emretti. Ordusu çölün en güneyine ulaştığında ağır silahlarını bırakarak çölün içine girdiler ve 15 günlük savaştan sonra bozkırlı göçebeleri

yendiler. 429 yılında düzenlenen seferle 300 bin Juan-juan ve Kao-ch'e esir alındı, milyonlarca hayvan ele geçirildi. Rakamlar abartılı olsa dahi Wei politikası Juan-juan'ları insansızlaştırmayı hedeflemişti ve başarılı oluyordu. Bu savaşlar Wei'in Kuzey Çin'de yaptığı savaşlar esnasında meydana gelmişti.[20]

Kağan Ta-t'an, Tabgaç işgali sırasında öldü ve yerine geçen oğlu Wu-t'i, onların sarayına hediyeler gönderdi. Kağanın imparatorun kızlarından biri, imparatorun da kağanın kız kardeşlerinden biri ile evlenmesi sonucu evlilik ittifakı kuruldu. Böyle bir evlilik Han zamanında da yapılmış, fakat tek taraflı gerçekleşmişti. Yabancı hanedanlar iki yönlü akrabalık kurarak kendilerini daha güvende hissetmişlerdir. Buna rağmen Wu-t'i kendini güçlü hissettiği anda Tabgaçların topraklarına akınlara başladı. 438, 439, 443 ve 444 yılında karşı seferler ile cevap verdi. Juan-juan'lar hep tehlikenin dışında kaldılar. Ancak 449'daki seferde T'o-pa Tao bizzat büyük bir sefer düzenleyerek Juan-juan'ları ağır bir bozguna uğrattı. Tabgaçlar onlar üzerindeki hakimiyetlerine T'o-pa Chün zamanında da devam ettirdi (452-465). Bu imparator 100 bin piyade ve 150 bin lojistik araba ile 458 yılında Juan-juan'lara saldırdı. Bu istila Juan-juan'ların batıya kaymalarına ve üzerlerinde hakimiyet kurdukları kabileleri kaybetmelerine yol açtı. Bunun üzerine Juan-juan'lar dikkatlerini Türkistan'a çevirdiler ve 460 yılında Turfan'ı kontrol ettiler. Tabgaçların gücünün uzanamayacağını düşündükleri alanda yoğunlaşmışlardı.

Başından itibaren, Juan-juan Devleti, Hunlar (Hsiung-nu) gibi bozkır imparatorlukları ile karşılaştırıldığında zayıf kalıyordu. Han hanedanının saltanatı boyunca çok iyi çalışmış olan dış sınır stratejisi, Tabgaçlarda başarısız oldu. Ancak Tabgaçlar Wei haline dönüşüp Çinlileştikten sonra, Juan-juan'lar tarafından baskı altına alındılar. Onları vergiye bağlamak gibi avantajlar elde ederek Çin'in zenginliklerinden faydalandılar. Bunun yanında

20 Barfield, aynı eser, s. 123.

devletlerinin yapısal zayıflığı yüzünden içeriden zayıf ve her zaman iç isyanı eğilimli görünüyordu. Kağanları, daha sonra, 6. yüzyılın başlangıcında durumu kökten değiştirmek için ortaya çıktı. Juan-juan İmparatorluğu yeni hayat tarzı içinde yerini aldı ve baskınlar çok daha başarılı oldu. Yine Juan juan'lar Tabgaç (Wei) hanedanını ve halefi devletleri siyasî tavizlere zorluyordu. Juan-juan'ların önceki yıllarda başarısız ve daha sonra nasıl başarılı olduklarını anlayabilmek için Tabgaçların (T'o-pa Wei hanedanının) sınır politikalarına bakılması gerekmektedir.[21]

Tabgaç askerî harekâtları bir neslin son askerî sefer modeliydi. Bu istila stratejisi göçebe devletlerin ekonomik ve siyasî yapısını yıkmak, onların insan ve hayvanlarını ele geçirmek üzerine kuruluydu ve 10 ila 20 yıl arasında sürmekteydi. Tabgaçlar itaat altına aldığı kabileleri cephe boyunca altı büyük garnizona dağıtarak yerleştiriyordu. Bu garnizonlar Moğolistan içlerine düzenlenecek seferlerde işe yarayacak, Juan-juan akınlarını durduracaktı. Esasında Tabgaçlar göçebe kabileleri yerlerinden taşıyıp kendi vatandaşı yaparak, Tabgaç askerî makinesinin bir parçası haline getirmişlerdi. Böyle stratejiler Çin hanedanları tarafından reddediliyor, asla uygulanmıyordu. Çünkü sınırlara yerleştirilen insan yığınları daha büyük tehlike meydana getirebilirlerdi. Fakat Tabgaçlar kendileri bozkır göçebe kabilelerinden geldikleri için bundan korkmadılar. İkili yönetim biçimleri onlara komşu haklarla işbirliği yapma ve onların askerî potansiyellerinden faydalanma imkânı verdi. Tabgaçlar yoğun bir şekilde uyguladıkları göç ettirme politikası ile Juan-juan'ları yalnız bırakmayı hedeflemişti. Juan-juanların yeniden her kuvvetlenişinde Tabgaçlar onlara yeni saldırılar gerçekleştirdi.

Budizmin etkisi altına girip zayıflamaları üzerine 485 yılından itibaren Juan-juan'lar her yıl Tabgaç (Wei) sınırlarına saldırmaya başladılar. Kağan Tou-lan (482-92) özellikle saldırgan

21 Barfield, aynı eser, s. 124.

olduğu için, Tabgaçlar 492'de ona karşı yeni bir askerî harekât düzenlemek zorunda kaldı. Bu sefer önceki seferlerle karşılaştırıldığında hayvan ve insan yakalanmasını sağlamadı; ama Juan-juan'ların bölünmesine yol açtı. Bundan sonra gücünü kaybetmeye başlayan Tou-lan, hayvan ve askerlerini amcası Na-kai'a kaptırdı. Wei seferi sonrası Tou-lan'a karşı isyan çıkmış, öldürülmüş ve yerine Na-kai Kağan yapılmıştı.

Tou-lan'a karşı düzenlenen Tabgaç seferi bozkırlıları etkisizleştiren geleneksel siyaseti izleyen bu hanedanın son büyük girişimiydi. Bu devirden sonra Tabgaçlar iç ve dış büyük askerî faaliyetler içine girmediler. Hanedan Çinlileştikten sonra sınır politikası diğer Çinli hanedanların politikasına dönüştü. Kendi savunma güçlerine güvenen bozkırlılara vergi ödenen sisteme dönüldü. Bu şartlar altında da göçebeler kuvvetlenmeye başladı.

T'ai-wu'nun Ölümü ve Toplumsal Değişimin Başlaması (Çinlileşme)

T'ai-wu, 452 yılında düzenlenen bir suikast sonucu öldürülerek ortadan kaldırıldı.[22] Bunun öncesinde T'ai-wu'nun başarılı idaresinde yükselen Tabgaç Devleti ayrıca İpek Yolu'nun canlanmasını sağlamıştı. Böylece Uzak Doğu'dan Akdeniz dünyasına ticari ürünler güvenli şekilde taşınır oldu.[23]

İkili idare sistemi içinde bozkır elitleri ile Çinli ileri gelenler arasında hanedanın dayanakları açısından imparator denge sağlamakla sorumluydu. İki grup arasındaki herhangi bir değişiklik Tabgaç (Wei) hanedanının iç dengelerini bozabilirdi. Lojistiğin

22 John Keay., *Çin Tarihi,* Çev. Neşe Kars Tayanç-Dinç Tayanç, İnkılap yay., İstanbul, 2008, s. 213; Anna Paludan, *Chronicle of the Chinese Emperors*, London, 2003, s. 80-81.

23 Bu döneme ait İpek Yolu ve üzerine yapılmış tarihi eserlerin tanıtımı için *Ssu-tiao-chih-lu Chung-kuo-hsing* (kom.), Hsin-chiang jen-min Ch'u-pan-tu, Urumçi, 2003, s. 58-96.

yapılması açısından ve idari merkezde bulunmamasına rağmen P'ing-ch'eng'daki Tabgaç başkenti kabile bölgesi sınırına yakındı. Bu arada Çin dışarıdan ithal Budist gelenekleri varlığını sürdürmesine rağmen bozkırlılar Çinlileşmeye karşı başarılı bir şekilde direniyorlardı. Denge T'o-pa Chün'ün öldüğü zaman değişti. Karısı dul İmparatoriçe Feng, Tabgaç Devleti'ni Çinlileştirme işine girişti. Çin kökenli olan bu kadın üvey oğlu I. T'o-pa Hung'un (465-471) tahta geçmesini sağladı. Sonra üvey torunu II. T'o-pa Hung'u (471-499) da tahta geçirdi ve 480 yılında öldü. Çince unvanları Kao-tsu veya Hsiao-wen olarak tanınan II. Hung, Çinlileşme politikasını aynı şekilde sürdürerek bütün gücü eline aldı.

Çinli devlet adamlarının önerisi üzerine 486 yılında Kuzey Wei idarecileri büyük bir mali reform yapmaya giriştiler. Han hanedanı zamanında uygulanan eşit toprak ve ferdi vergi sistemi getirildi. Tabgaç / Wei sisteminde bütün araziler devlete aitti. Ailelere 20 Mu veriliyor ve bu da miras yoluyla gelecek nesillere intikal ediyordu. Geniş topraklar yönetici ailelerin elindeydi. Eşit toprak sistemi sayesinde güçlü aileler tekel oluşturamayacaklar ve fakir insanlar toprak sahibi olacaklardı. Eğer güçlü aileler bu kanunu değiştirmeye çalışırlarsa, mali yapı buna izin vermeyecekti.[24]

Kao-tsu, bozkır kültüründen gelen birçok unsuru saf dışı bırakarak, hükümetin idaresini tamamen Çinlilere devretti. Bu tür teşebbüsler bozkır geleneklerini bırakarak Çin ve Tabgaç elitlerinin evlenmesi üzerine yapılıyordu. Esas önemli kırılma noktası 494 yılında Lo-yang'ın başkent haline getirilmesiyle ortaya çıktı. Bu durumda kabilevi unsurlardan uzaklaşarak yeni gerçek bir Çinli yapılanmaya gidilecekti. 494 yılında bozkır etkisinden kurtulmak için onların kıyafetlerinin giyilmesi ve 495 yılında dilinin yasaklanması, nihayet 496 yılında da ad değiştirerek T'o-pa adı yerine Yüan adının alınmasıyla Çinlileşme tamamlandı. 496

24 Patricia Buckley Ebrey, *Illustrated History China*, Cambridge (UK), 2001, s. 92.

yılında ise kısa süren ayaklanmalar olsa da hanedan Çin yapısına göre yeniden teşkilatlanmıştı.[25]

Ping-ch'eng'ın coğrafi konumu Çin'in diğer bölgeleriyle karşılaştırıldığında daha zorluydu. Özellikle tahıl nakliyatının zorluğu kalabalıklaşan başkentin Çinli nüfusunu doyurmaya yetmiyordu. Başkentin gemi nakline daha elverişli bir nehir kenarına taşınması daha uygundu. Bunun için de en uygun yer olarak Luo-yang seçildi. Fakat burada durum tersine dönecekti. Tabgaç asilzadeleri sürülerini kaybettikleri için ekonomik güçleri zayıfladı. Ayrıca alışık olmadıkları bir iklimde yaşıyorlardı. Bu durum da onları olumsuz etkiledi.

Bütün sivil idare Çinlilerin eline geçti. Tabgaçların kendileri sadece askerî idarede kaldılar. Ancak Güney Çin savaşlarında piyadelere ihtiyaç duyulduğu için onların da önemi azaldı. Atlara ve hayvanlara da ihtiyaç gittikçe azalıyordu. Bunun yanında Tabgaçlar da sayıca azalıyordu. Zaten çok geçmeden tamamen Çinlileştiler.[26]

Hanedanın Çinlileşmesi kuzey politikasında olumsuzluklara yol açtığı gibi 499'da Kao-tsu öldüğünde imparatorluk zayıf idari kişiliklerin eline kalmıştır. Lo-yang'a nakil, sınır askerî birlikleri ile hanedanın ilişkilerini zayıflattı. Eskiden iyi destekleniyor, liderleri saray tarafından takdir ediliyordu ve bu durum imparatorluğun kuzeyden destekçisiydi. Başkentin taşınmasından sonra geleneksel Çin bakış açısına hakim olduğu için kuzey onlara yabancı bir bölge sayılıyordu. Nitekim Tabgaçlara göre daha fazla kuvvetlenmişti. Artık, kabile grupları devletin dayanağı olarak görülmedi ve kendilerine güvensizlik duyuldu. Garnizonların artık kendi idarecileri tarafından yozlaştırıldığı, verilen görevleri yerlerine getirmedikleri değerlendirildi. Juan-juan'lara karşı uygulanan önceki saldırgan Tabgaç politikası yerini savunma

25 Paludan, aynı eser, s. 80-81; Keay, aynı eser, s. 214.
26 Barfield, aynı eser, s. 126.

mekanizmasına ve vergi verme işine bıraktı. Bu aslında Han hanedanı zamanında Hunlara karşı geliştirilen sınır politikasına dönüştü. En büyük sıkıntı hâlâ imparatorluk muhafızlarının kabilelerden gelenlerin elinde bulunmasıydı ki bu yeniliklerin gerçekleşmesini engelliyordu. Mesela 519 yılında imparatorluk muhafızları yüksek görevlerden el çektirilince Luo-yang'da başkaldırmışlardı. İdare Konfüçyüs değerlerine sahip çıksa da askerlerin taleplerini kabul etmek zorunda kaldı.

Çok önemli bir insan gücünün varlığı söz konusuydu. Köleleştirilmiş savaş esiri ve suçlu başkente getirilerek kamu işlerinde, askerlikte ve devlet topraklarının ekilip biçilmesinde kullanılmaya başlanmıştı. Çok sayıda insan çoğu başkent yakınlarında olmak üzere yeniden yerleşime tabi tutuldu. Tarımsal gücü ayakta tutabilmek için Kuzey Wei'in (Tabgaç) adil toprak kullanım hakkına yönelik bir sistem uygulaması gerekiyordu. Budizm Çinli olmayanlarla olanlar arasında köprü görevi görüyordu. Budist ruhban sınıfın devletten çok kendi dinî liderlerine bağlılık göstermelerini önlemek maksadıyla imparatora Bodhisavattva unvanı verildi. Yung-gang ve Lung-meng'da devasa Budist heykelleri yontuldu.[27]

Dışarıya Karşı Zayıflama ve Yıkılış

Daha doğrusu on yıllar içinde gerçekleşen Çinlileşme sonucu ortaya çıkan yapısal değişiklik devleti askerî açıdan zayıf düşürdü. Artık Wei olarak anılan Tabgaç sarayındaki Çinlileşme politikasından en çok faydalanan Juan-juan Kağanı A-na-kuei idi. Kardeşi P'o-luo-men'ın birkaç aylık hükümdarlığının ardından ölüm üzerine tahta geçmişti.

Ertesi yıl Wei sarayında kendi tahtı için yardım talebinde bulundu. Wei'ler, Juan-juan'lara, onların geçmişteki durumlarını dikkate alarak davrandılar. Onlara unvanlar ve kadınlar verdiler.

27 Keay, aynı eser, s. 212.

A-na-kuei, Hunların uyguladığı siyasetin benzerini yerine getirmeye çalışıyordu. Wei ise aksine onu kendi içinde rakip güçlere bölmeye teşebbüs ediyordu. Ama başarısız oldu. A-na-kuei çok geçmeden yeniden tahtını ele geçirdi ve 523'te büyük bir Juan-juan hücumu düzenleyerek onlardan çok miktarda hayvan sürüsü elde etti.

Wei sarayı sınır garnizonlarını Juan-juan'lara karşı onları tedip etmek için yollasa da herhangi bir şey kazanamadı. Ertesi yıl sınırlarda isyan çıktı. Askerlerin beslenmesi için gerekli tahıl verilmesini Wei memurları reddetmişlerdi. İsyan kısa süre içinde bütün sınır bölgelerine yayıldı. Çaresiz kalan Wei sarayı Juan-juan'lardan yardım istedi. A-na-kuei, isyanı bastırdı. Wei isyancı birliklerin çoğunu güneye sevk ederek kontrol altına almayı düşünüyordu. Ancak bu büyük bir hata oldu. Çünkü 525 ve 526 yılında başkenti tehlike altına sokan daha büyük isyanlar patlak verdi. İmparator, A-na-kuei'e mektup göndererek onu eşit kabul ettiğini bildirdi.

Aslında bir aşiret lideri olan Er Chu-chung, tahta yeni bir taht mirasçını oturtmak için 528 yılında Luo-yang üzerine yürüdü. Oraya geldiğinde yaklaşık 1.300 ila 3.000 kişi arasında, tüm Wei sarayındakileri öldürdü. Çin tarzındaki Wei Devleti'ni tamamen sildi. Derhal Luo-yang terkedilerek Wei Devleti bozkır değerleri ve geleneğini temsil eden Batı Wei (Chou) ve Çin değerlerini sürdüren Doğu Wei (Ch'i) Devleti olarak ikiye bölündü (534). Bundan sonra her iki taraf da büyük ölçüde korktukları bir göçebe devleti Juan-juan'ların hükümdarı A-na-kuei'e hediyeler ve evlilik ittifakları gerçekleştirerek ondan korunmaya çalıştılar.

Kuzey Wei (Tabgaçlar) zamanında Budizm çok hızlı bir şekilde Kuzey Çin'de yayılma imkânı bulmuştur. Kasaba ve dağ yamaçlarında tapınaklar hızla çoğalmıştı. 6.478 Budist manastırı, 77.258 rahip ve 477 rahibenin varlığından söz edilmektedir.[28]

28 Ebrey, aynı eser, s. 99.

Tabgaçların Sonu ve Çin Tarihine Etkisi

Tabgaçların (Wei) çöküşü Çin üzerindeki bozkır egemenliğinin sona erdiğinin de bir göstergesidir. Suei ve T'ang zamanlarındaki birleşmeye kadar güçler bölünmesi yaşandı. Wei'in sonu yabancı bir hanedanın Çin değerleri ile doldurulmuş kabilevi unsurların zaman içinde etkilenerek bozulduğunu ortaya çıkardı. Kuzey Çin elitleri arasında yabancı düşmanlığı meydana gelmişti. Çinlileşme sürecinde kabilevi askerî sınıf hafife alınarak yeteri kadar askerî ve ekonomik avantajlardan faydalanmamıştı. Kuzey Çin elitleri hiçbir zaman tamamen yabancı kurallara adapte olmasalar da Çin kurumları ve politikasıyla karşılaşarak meşru hale geldiler. Buna rağmen yabancı hanedanlar başarılarında aşırı kuralları benimseyerek iktidara taşımışlardır. Tabgaçların Çinlileşmesi o kadar benimsenmiştir ki Wei Shu adıyla resmî tarihleri arasına girmiştir. Ayrıca Kuzey Wei hanedanı olarak Çin hanedan tarihlerinin külliyatının içindeki sıralamaya da dahil edilmişlerdir. Ancak onlar yabancı kökenlerini daha uzun süre kaybetmemişlerdir.

Tabgaçların (Wei) yıkılışı büyük bir dairenin sona ermesini meydana getirdi. Han gibi erken Çin hanedanlarının Hunlarla yükseliş ve düşüşlerinin eş zamanlı olduğuna dikkat çekmek gerekir. Han hanedanının yıkılışını anarşi takip etti. Kuzeyin ve kuzey doğunun bilinen ilk ikili organizasyonu Çin'de var olabildi. Han hanedanının yıkılışıyla meydana gelen anarşiyi kuvvetli bir devlet olarak bastırdı. Zaman ilerledikçe böyle hanedanlar Çin ve sınır arasında tercih yapmak zorunda kaldılar. Bozkır geçmişlerini terk ederek Çin'e hakim oldular. Askerî üstünlükleri olmadan başarılı olmazlardı ve Çin güçleri onlara bu fırsatı vermezdi. Sonradan kendilerini Çin'e adayarak bozkır geçmişlerini saf dışı ettiler. Hunlar zamanından beri görülmeyen bir strateji ile Çinliler bir kenara atılarak birleşik bozkırla karşı karşıya geldiler.[29]

---

29 Dönemin Çin kültür tarihinin detaylı anlatımı için bkz. Wei Chang Ch'eng-tsung-Wei Hsiang-tung, *Chung-kuo Feng-su T'ung-shih,* Shang-hai wen-i-ch'u-pan-tu yay., 2001.

Beş Kuzey Hanedanı içerisinde en önemlisi Kuzey Wei (Topa) Devleti'dir. Dört kısa ömürlü hanedan sonunda 581 yılında Suei tarafından birleştirilecektir. Arkasından altınçağ olarak adlandırılan T'ang hanedanı gelecektir.

Kuzey Wei Devleti'nin karşılaştığı temel problem kuzeyden gelen kabileler dünyasının nasıl Çinlileştirileceğiydi. Kuzeyden gelen göçebe halk hiyerarşik açıdan en üst düzeyde kabul edildi. Aslında yönetici sınıfı meydana getiriyorlardı. Yerel dillerini korudukları gibi geleneklerini de muhafaza ediyorlardı. Vergi ayrıcalıklarından faydalandıkları gibi askerî atamalarda da onlar etkili oluyorlardı. Çoğu başkentin varoşlarına yerleştirildiği gibi kuzeyde savunma zinciri oluşturan kalelerde de görevlendirilmişlerdi. Dolayısıyla Çinli çiftçilere ikinci sınıf muamele yapılıyordu.[30] Budizm Çinli olanlarla olmayanlar arasında köprü görevini görüyordu ve aynı zamanda tarımsal gücün ayakta tutulması için gayret sarf ediliyordu. Adil bir toprak kullanım hakkı getirildi. Bunun yanında bürokrasinin bir kısmı Budizmin düzenlenmesi işini üzerine aldı. İmparatora Bodhisattva unvanının verilmesiyle Buda rahiplerinin kendi manastırlarına daha fazla bağlanması önlendi.

Zaman içinde vergi ödemedikleri, askere alınmadıkları gibi sebeplerden dolayı Budistlere ve manastırlara tepki yükseldi. Nihayet Tai-wu zamanında (424-452) eski Taoist prensiplere dönüşler gerçekleşti ve 444 yılında Budistlere karşı bir tasfiye hareketine girişildi. İki yıl sonra da Budizm yasaklandı. 450 yılında yasak gevşetildi. T'ai-wu suikastla öldürülünce yasak kaldırıldı. 465 yılında dul İmparatoriçe Feng'ın iktidara el koyduğu sırada Budistler eski konumlarını kazandılar.[31]

İmparatoriçenin 30 yıllık idaresi döneminde kuzeyden giyim kuşam ve gelenekler tamamen terk edilerek Çinli usuller benimsendi. Çin kökenli olanlar ön plana çıktı. Tarım teşvik edildi.

---

30 Graff, *Medieval Chinese Warfare 300-900*, Routledge, London, 2000, s. 65.

31 Jenner, *Memories of Loyang*, s. 27.

Toprak reformu yapılarak devlet çiftçilere tarım yapmaları için arazi dağıttı. Bu sistem başarılı olmamış, asker kökenli toprak ağalarının doğmasına yol açmıştır. Ping-ch'eng'daki başkent Luo-yang'a taşındı (493). Bu şehir kara ve deniz taşımacılığına elverişliydi. Altı yıl süren hazırlıklardan sonra şehir yeninden inşa edildi. Bu şehir 18 km^2'lik bir alanı kaplıyor, yarım milyon nüfus ve 1.300 manastır barındırıyordu. Eski Luo-yang'ı geçtiği gibi Budist okullarının daha da gelişmelerine sahne olacaktır. Birkaç yüz tedavülde kullanılan madeni paralar burada darb edilecekti. Ancak siyasî karışıklıklardan dolayı 535 yılına gelindiğinde Luo-yang harabe haline dönecekti. Kuzeydeki bozkır gelenekten gelen ordular ayaklanınca devlet 534 yılında ikiye bölündü.[32]

Kaynakça

Barfield, Thomas J., *The Perilious Frontier*, Blackwell, Massachusets, 1989.

Bazin, Luis, "Recherches sur les Parlers T'o-pa", *T'oung Pao*, XXXIX, 4-5, 1949.

Boodberg, P. A., "The Language of the T'o-pa Wei", *Harvard Journal of Royal Asiatic Studies*, I, 1936.

Christian, David, *A History of Russia, Central Asia and Mongolia*, Blackwell Publisher, Oxford, 1998.

Eberhard, W., *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1987.

Eberhard, W., *Das Toba Reich Nord Chinas*, Leiden, 1949.

Ebrey, Patricia Buckley, *Illustrated History China*, Cambridge (UK), 2001.

Fan Kou-chien, *Pei Wei yü Juan-juan kuan-hsi yen-chiou*, T'ai-wan shang-wu yin-shu kuan yay., Tai-p'ei, 1988.

Gernet, Jaques Gernet, *A History of Chinese Civilization*, Cambridge University Press, 1990.

Golden, P. B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. O. Karatay, Karam yay., Ankara, 1992.

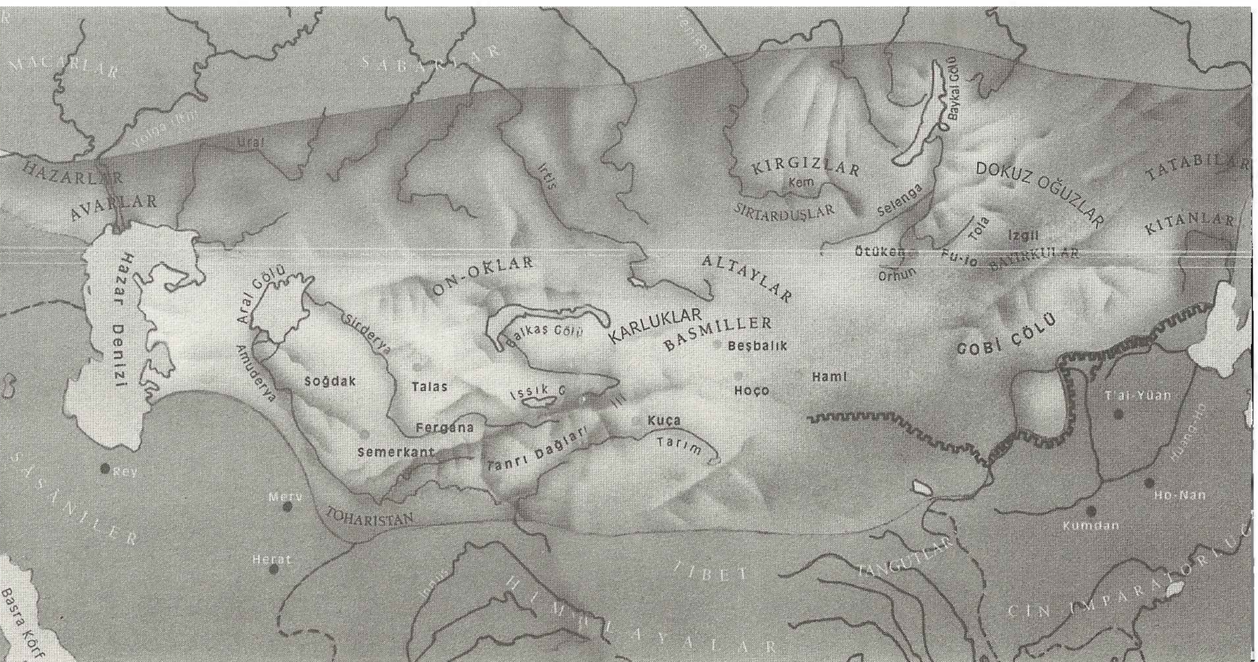
Graff, David A., *Medieval Chinese Warfare 300-900*, Routledge, London, 2000.

Grousset, R., *Bozkır İmparatorluğu*, (terc. R. Uzmen), Ötüken yay., İstanbul, 1980.

32 John Keay, Çin Tarihi, s. 208-215.

Jenner, W. J., *Memories of Loyang*, Oxford University Press, 1981.
Kafesoğlu, Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1996.
Kaşgarlı Mahmud, *Divanu Lugat'it-Türk*, Çev. B. Atalay, Türk Dil Kurumu yay., Ankara, 1998.
Keay, John, *Çin Tarihi*, Çev. Neşe Kars Tayanç-Dinç Tayanç, İnkılap yay., İstanbul, 2008.
Komisyon *Juan-juan tzu-liao chi-lu*, Collection of Historical source material on the Juan-juan, Pekin, 1965.
Kürşat Yıldırım, *Bozkırın Yitik Çocuklar-Juan-juan'lar*, İstanbul 2016.
Li Yen-shou, *Pei Shih*, Ting-wen shu-chü yay., T'ai-pei, 1987.
Paludan, Anna, *Chronicle of the Chinese Emperors*, London, 2003.
Po Yang, *Chung-kuo Li-shih Nien-piao, Hai-nan Ch'u-pan-tu*, Hai-nan, 2006.
Ponting, Clive, *Dünya Tarihi*, (Çev. E. Özbilen), Alfa yay. İstanbul, 2011.
Ssu-tiao-chih-lu Chung-kuo-hsing (kom.), Hsin-chiang jen-min Ch'u-pan-tu, Urumçi, 2003.
Taşağıl, Ahmet, "Çin Kaynaklarına Göre Juan-juan'ların Sonu ve Avar İlişkisi Hakkında", *XV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, Eylül 2006, Cilt 2, Ankara, 2010.
Taşağıl, Ahmet, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 2004.
Wei Chang Ch'eng-tsung-Wei Hsiang-tung, *Chung-kuo Feng-su T'ung-shih,* Shang-hai wen-i-ch'u-pan-tu yay., 2001.
Wei Chang Ch'eng-tsung-Wei Hsiang-tung, *Chung-kuo Feng-su T'ung-shih,* Shang-hai wen-i-ch'u-pan-tu yay., Shang-hai, 2001.
Wei Shou, *Wei Shu* , Ting-wen shu-chü yay., T'ai-pei, 1987.

GÖK TÜRKLER

I. Göktürk Kağanlığı

GÖK TÜRKLER

Türk milletine ad verme şerefini kazanan Gök Türklerin tarihi bağımsız devlet olarak yaklaşık iki yüz yıl sürmüş, yıkılışlarından sonra yine iki asır devam etmiştir. Türk milleti ve kültürü Gök Türk döneminde her bakımdan sistemli bir şekilde ortaya çıkmış, bir bakıma günümüze kadar Türk tarihine yön vermiştir. Aslında, ondan önce de Türk milleti ve dolayısıyla tarihi vardı. Yine iki kıtada Türk toplulukları farklı adlar altında devlet ve benzeri siyasî kuruluşlar meydana getirmişlerdi. Ama Türk adının, dilinin ve kültürünün yabancı devletler tarafından tanınıp yaygın hale gelmesinin gerçekleşmesi tamamen Gök Türkler sayesinde olmuştur. Diğer yandan, aşağı yukarı bütün Türk boylarının bir devlet halinde birleşmesi sağlanmıştır.

Onların yıkılışından sonra kurulan bütün devletler Gök Türklerin izlerini taşımaktadır. Nitekim Türk, Türkmen, Tork, Türkiye gibi isimler yabancı milletlerin hafızalarına kazınmış, günümüze ulaşmıştır. Bu yüzden, Gök Türk tarihi 250 yıl önce batı ilim aleminde önem kazanmış ve zamanımıza kadar sayısız araştırmalar yapılmıştır. Türk Dünyasının büyük bir kısmının bağımsızlığa kavuşması bütün dünyanın dikkatini çekerken, özellikle Türk kimliği tartışılmaya başlanmıştır ki Gök Türk, aslında Türk Kağanlığı tarihi bu tartışmalara en iyi cevaptır.

Gök Türklerin Kökenleri

Gök Türklerin kökeni tarihî kaynaklarda efsanelerle karışık anlatıldığı için kesin bir neticeye varmak zordur. Ancak yine de efsanevi metinlerin içinden bazı noktalar tesbit etmek mümkündür. Arkeolojik ve bazı kesin tarihî bilgiler buna ilave edildiği zaman ortaya çıkan sonuç; Gök Türklerin 542 yılı öncesinde Altay Dağları'nın güney eteklerinde yaşıdıkları ve Hunların kuzey boylarından gelmeleridir.[1]

Genel olarak Gök Türklerin kökeni ile ilgili bilgilere baktığımızda, Hunlardan geldikleri ifadesi dikkat çekerken, mevki olarak Turfan'ın kuzey batısı, Altaylar'ın güney eteklerinde kayıtları bulunmaktadır. Diğer taraftan, atalarının ilk çıktıkları yer olarak Ötüken'in yaklaşık 250 km batısının gösterilmesi ilgi çekici başka bir noktadır.

Netice olarak, Hunların bir kolu olan Gök Türkler önce Altay Dağları'nın kuzeyinde bulunuyorlardı. Sonradan adı geçen dağların güney eteklerinde yerleştiler. Yerleştikleri bölgenin doğu sınırı Turfan ve Etsin Göl bataklıklarıdır. Bir başka ifade ile Yenisey Nehri'nin doğduğu kaynakların havzasını Gök Türklerin ilk yurdu olarak göstermek mümkündür.[2]

Kaynak metinlerinde, Gök Türklerin ortaya çıkışı hakkında iki efsane kaydedilmiştir. Gerçek dışı olaylarla bezenmiş olsalar dahi söz konusu metinler büyük tarihi önem taşımaktadır. Birincisi kurttan türeme, ikincisi Hunların kuzeyindeki Suo ülkesinden çıkma hadisesidir.

Gök Türklerin kökenine dair başka bir rivayet de Büyük Hun İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra Çin'in kuzeyine giden Hunların kurduğu devletlerden biri olan Kuzey Liang devletiyle ilgilidir. Buna göre, 439 yılında Tabgaç hükümdarı T'ai-wu

---

1 CS 19, s. 454.

2 CS 50, s. 909; PS 99, s. 3285; TT 197, 1067 c; TFYK 958, 23a; TC 636, 1c; WHTK 343, 2687 a; HTS 215 a, s. 6028.

tarafından yıkılan, adı geçen devletin reisi A-shih-na 500 aile ile Juan-juanlara sığınmıştı. Daha sonra bu 500 aile Altay Dağları'nda oturarak Gök Türkleri meydana getirdiler.[3]

Gök Türklerin tarih sahnesine çıktığı sırada onların da vassal olarak bağlı bulundukları Moğol asıllı Juan-juanlar, Moğolistan coğrafyası başta olmak üzere Orta Asya'nın doğusuna hakimdiler. Çin'de ise, 386 yılında Türk asıllı boylar tarafından kurulan Tabgaç Devleti zamanla Budizmin etkisiyle Çinlileşip Wei adını alarak varlığını devam ettirdi. Nihayet 534 yılında Doğu ve Batı Wei olmak üzere ikiye ayrıldı. Doğu Wei Devleti 550 yılında yıkılıp yerini Kuzey Ch'i hanedanına bıraktı. Batı Wei Devleti ise 557 yılında Chou hanedanına dönüştü. Batı Türkistan'da ise, 350'li yıllarda Juan-juanlardan bağımsızlığını kazanarak Maveraünnehir ve Semerkand merkezli devlet kuran Akhunlar İran ve Afganistan'a kadar genişleyen büyük bir devlet kurmuşlardır. İran'da ise Sasani Devleti vardı. Yukarıda menşe'ileriyle ilgili bilgilerinden bahsettiğimiz Gök Türklerin tarih sahnesine kesin bir şekilde çıkmaları 542 yılındadır. Bu tarihle ilgili verilen bilgiye göre, senelerdir kış aylarında Wei Nehri'nin buzlarla kaplanmasından istifade eden Gök Türkler Çin'in Suei-yüan eyaletini yağmalıyorlardı. Batı Wei Devleti'nin gönderdiği Yü Wen-tse adlı general Gök Türklere geldiğinde ateşler yakarak büyük ordu görüntüsü verdi. Neticede Gök Türkler geri çekildiler.[4]

Bu kayıt bize, 542 yılında onların Çin'e akın yapacak kadar güçlü olduklarını göstermektedir. Nitekim daha sonra Kuzey Çin pazarlarında ipek ticaretine başlayacaklardır. Artık Göktürklerin askerî gücünün arttığı, nüfusunun kalabalıklaştığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, reisleri Bumın resmî dış ilişki yolunda faaliyetlerine girişti. Bir başka ifade ile bağımsızlık yolunda önemli bir adım atmak istiyordu. Bunun için harekete geçtiğinde Çin'deki

3 SS 84, s. 1863; TT 197, 1067, c; TFYK 956, 30a; WHTK 343, 1a.
4 CS 27, s. 454.

Batı Wei Devleti'nden hemen cevap geldi. Adı geçen devletin başbakanı Türkleri yakından tanıyan bir Soğdluyu[5] Gök Türklere elçi olarak gönderdi (545).[6] Çinli başbakan ülkesinin geleceğine yatırım yapmış, kendisi 557 yılında tahtı ele geçirip Chou hanedanını kurunca yaptıklarının karşılığı olarak Türklerden çok yardım alarak karşılığını görmüştür. İlk defa bir devlet tarafından resmî bir elçinin kendilerine gönderilmesine çok memnun olan Gök Türkler bu durumu sevinçle karşılayıp âdeta bayram yapmışlardı. Ertesi yıl (546) karşı elçi gönderen Bumın, Batı Wei'e kendi ülkesinde yetişen ürünlerden sunmuş, milletlerarası münasebetlerde önemli adımlar atmıştır.[7]

I. Gök Türk Devleti'nin Kurulması

Önceki bölümde anlatılan gelişmelere rağmen, hâlâ Juan-juan'lara vassallıkları devam ediyordu. Efsanevi metinlerde geçen şad ve yabgu gibi unvanlardan onların bir bakıma bağlılıklarını federatif bir şekilde sürdürdükleri sonucuna varıyoruz. Bütün bu gelişmeler olurken, Töles boyları da hareketlenmişlerdi ve bağlı oldukları Juan-juan'lara saldıracaklardı. Fakat daha önce harekete geçen Bumın, Töleslere hücum ederek onları yendi ve kendine bağladı. Bu şekilde ona bağlanan insanların sayısı kaynaklarda 50.000 aile olarak bildirilmektedir. Gök Türklerin tarih sahnesine çıktığı sırada Orta Asya'nın doğusundan batısına her tarafında dağınık olarak yaşayan Töles boyları kavramından aslında o devirde Güney Sibirya bölgesi hariç, bu coğrafyada yaşayan bütün Türk boyları anlaşılmalıdır.[8] Çünkü onlarla ilgili bilgileri ihtiva eden Suei shu 84 ve

5 Günümüzde Lan-chou eyaletinde bulunan Chiou-Ch'üan şehrinde ikamet eden bir Soğdlu An-nuo-p'an-t'uo'yu seçmesinin sebebi adı geçen şahsın Türkçeyi bilmesidir. Çünkü İpek Yolu üzerinde sürekli seyahat eden Soğdlu tacirlerin çoğu Türkçeyi biliyordu.

6 CS 50, s. 908; TC 159, s. 4926, ayrıca s. 1643.

7 CS 50, s. 908.

8 CS 50, a.y.; TFYK 978, 16 a.

Pei Shih 99'daki iki bölümde onların da Türk olduğu belirtilmiş, yaşadıkları alanlar açıkça gösterilmiştir.[9]

Töles boylarının kalabalık bir grubunun kendine katılması üzerine, Bumın'ın etrafında toplanan birliğin gücü çok arttı. Yıllardan beri dış temaslarda bağımsızlığını kazanma yolunda önemli işler başaran Gök Türklerin lideri yeni bir adım daha attı. Vassal olarak bağlı olduğu Juan-juan Devleti'nin hükümdarı A-na-kuei'e elçi göndererek onun kızıyla evlenmek istediğini bildirdi. Bu politikasıyla artık kendisini tabi olduğu devletle aynı seviyede görmesi ve bunu A-na-kuei'e göstermesi amacını güdüyordu. Nitekim bunu anlayan A-na-kuei, Bumın'a, "Sen benim demir işlerimde çalışan bir kölemsin, nasıl böyle bir teklifte bulunabilirsin?" diye haber gönderdi. Bu şekilde onu bağımsız olarak tanımadığını bildiriyordu. Bumın bu harekete tepkisini onun elçisini öldürerek gösterdi ve bütün ilişkisini kesti.[10]

Bumın için artık geri dönüş yoktu. Daha önce resmî ilişki kurduğu Batı Wei'e elçi gönderip onların hanedanından bir kızla evlenme isteğini iletti ve Ch'ang-lo adlı prensesleriyle evlendi. Zaten, Çin'deki Batı Wei Devleti yıllardan beri kendisine karşı kurulan Doğu Wei - Juan-juan ittifakıyla mücadele etmek zorundaydı. Dolayısıyla, Gök Türklerin hızla yükselen gücüyle ittifak yapmak kendilerinin çıkarlarına uygun geliyordu. Ayrıca Bumın, Çin imparatorunun ölümünden dolayı taziyelerini sunmuş ve 200 baş at yollamıştı.[11]

Artık vaktin geldiğine inanan Bumın, 552 yılının baharında Juan-juan'lara ani bir baskın yaptı. Neticede, Güney Moğolistan'da, Huai-huang'ın kuzeyinde[12] büyük bir bozguna uğrayan

9 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Taşağıl, "552-627 Yılları Arasında Töles Boylarının Coğrafi Dağılımına Bir Bakış", *MSÜ Fen-Edeb. Fak. Dergisi*, Sayı 1, 1992; SS 84, s. 1879-1880; PS 99, s. 3303-3304; TT 199, 1080 a,b; WHTK 344, 2698 a,b.

10 CS 50, s. 908; TFYK 978 978 16 a.

11 CS 50, s. 908.

12 Savaşın yapıldığı yerin adı sadece TT 197, 1068 a; WHTK 343, 2687ada bildirilmiştir.

Juan-juan Hükümdarı A-na-kuei kendini öldürdü. Kurtulabilenler Çin'deki Kuzey Ch'i Devleti'ne, bir kısmı da Kıtanlara sığındı. Bu büyük zaferinden sonra Bumın, İl Kağan unvanını aldı ve 552 yılında Gök Türk Devleti'nin bağımsızlığı resmen ilan edildi. Bumın'ın hanımına da Hatun unvanı verilmişti.[13]

Bumın uzun mücadeleler neticesinde milletine kazandırdığı bağımsızlıktan sonra fazla yaşamadı. Aynı yıl ölünce, yerine oğlu Kara [Çince K'o-lo, diğer unvanı İlci (i-hsi-chi)] kağan oldu.[14] Kara Kağan babasının bıraktığı süreci devam ettirdi. Bugünkü Ordos'taki Jehol eyaletinde, Juan-juan'lardan arta kalan bir kütleyi mağlup etti. Arkasından, Batı Wei Devleti'ne elçi göndererek 55.000 baş atı hediye olarak sundu (Mayıs 553).[15] Kara, diğer adıyla İlci aynı yıl içerisinde öldü.

Kara Kağan'ın hastalıktan ölmesi üzerine boşalan Gök Türk tahtına kardeşi Mukan geçti. Kara, ölümünden önce kendi oğlu yerine kardeşi Mukan'ın kağan olmasını vasiyet etmişti. Söz konusu hükümdar değişikliğinin hızla büyümekte olan Gök Türk Devleti'ne aksi tesir yapmadığı gibi, daha faydalı olduğu kısa zamanda ortaya çıktı. Bu durumda Mukan'ın karakterinin büyük payı vardı. Kaynaklar onun başarısının altında zeki, bilgili, taktikçi oluşunun ve askerini iyi kumanda edişinin yattığı yönünde ilgi çekici bilgiler vermektedir.

Dünya Devleti Haline Dönüşme

Mukan da devletinin düşmanı Juan-juan'ların artıklarına saldırmaya devam etti. Kendilerinden önce yaklaşık iki asır Orta Asya'nın en büyük gücü olan bu Moğol kavminin izlerinin tamamen silinmesi Gök Türklerin devletinin sağlam bir temele oturması için gerekliydi. Neticede üçüncü defa ağır bozguna uğrayan

13 CS 50, s. 909, TCTC 164, s. 5077; TFYK 995, 96; WHTK 343, 2687a.
14 CS 50, s. 909; TT 197, 1068 a ; TC TC 965 a.y.
15 TCTC 165, a.y.; CS 50 a.y.

Juan-juan'lardan kurtulanlar Kuzey Ch'i Devleti'ne sığındılar. Onları adı geçen devletin sınırına kadar takip eden Gök Türkler iyi bir ticaret anlaşması karşılığında Çin'de yaşamalarına razı oldular.[16]

Gök Türklerin, Kuzey Ch'i Devleti'yle yakınlaşması bu devletin rakibi Batı Wei'i telaşa düşürdü. Onlar da hemen Gök Türklere K'u-Ti-Ch'i isimli bir elçiyi gönderdiler. Böylece Çin'deki doğu ve batı hanedanları arasında Gök Türklerle dost olabilme yarışı başladı.[17] Nitekim Mukan, ülkesinin eski dostu Batı Wei'i tercih etti. Fakat yine de Kuzey Ch'i Devleti'yle ilişkisini sürdürdü. Çin devletleriyle bu ilişkiler sürerken, Juan-juanların peşini bırakmayan Mukan, onların bir başka grubuna dördüncü darbeyi indirdi. Bu sefer mağlup olanlar, son hükümdar A-na-kuei'in küçük kardeşi Teng-shu-tse ve yanındakilerdi (555 yılı). Onlar çaresiz Batı Wei Devleti'ne sığındılar. Mukan onları geri istedi. Gök Türklerle iyi geçinmek zorunda olduğunun farkına varan Batı Wei İmparatoru Kung derhal onları geri verdi. Juan-juanlar, henüz teslim edildikleri sırada Ch'ing-men adlı kapının dışında öldürüldüler. İlk mağlup edildikleri sırada doğudaki Juan-juan reisi T'ie-fa da Kıtanlar tarafından ortadan kaldırılmıştı. Kuzey Ch'ilere sığınan grubun reisi An-lo-ch'en de isyan edince, kendisi öldürüldüğü gibi, halkı da değişik bölgelere dağıtıldı.[18]

Gök Türklerin artık sağlam bir şekilde devletleştiğini gören Kuzey Ch'i imparatoru aralarında barış anlaşması olmasına rağmen onlara karşı savunma tedbirleri almaya başlamıştı. Yaklaşık 510 km uzunluğundaki Çin Seddi'ni tamir ve yeni duvarlar inşa etmek için bir milyon 800.000 kişiyi görevlendirdi.[19]

Aslında 555 senesi Gök Türkler için tam bir fetih yılı olmuştu. Kıtanlar üzerine bir sefer düzenleyip onları kendine bağlayan[20] Mukan'a Baykal Gölü'nün kuzey ve batısındaki Kırgızlar

16 CS 33, s. 371.

17 Bu olayların en iyi teferuatı PS 98, s. 3266-3267'da kaydedilmiştir

18 PCS 4, s. 60.

19 PS 94, s. 3128.

20 CS 50, s. 909.

itaat ettiler.[21] Bu arada, İstemi Yabgu Batı Türkistan ve Kuzey Afganistan'daki Akhun Devleti'ni (Eftalit, Ye-ta) mağlup edip yıktı.[22] Doğudaki K'u-mo-hsi[23] ve Shih-wei kabileleri de Gök Türklere bağlandılar. Doğuda ve batıda bu genişlemeler devam ederken aynı yılda Batı Wei Devleti topraklarına çok sayıda akınlar yapıldı. Buna karşılık Gök Türklerle iyi geçinmek isteyen adı geçen devletin imparatoru, Yüan Huei adlı elçiyi 100.000 top ipekle onlara gönderip bir Gök Türk prensesiyle evlenme, dolayısıyla akrabalık yoluyla müttefik olma teklifini yaptı.[24] Batı Wei Devleti'nden 100.000 top ipekli kumaş almak suretiyle barış yapan Mukan Kağan, kızının gelin olarak gönderilmesini kabul etti. Kısacası, 100.000 top ipek karşılığı barış sağlanmıştı.[25]

Doğudaki Kuzey Ch'i Devleti ise, sed yapımı işine ve tamirine devam ediyordu. 556 yılı içinde yaklaşık 1.700 km'lik mesafedeki surlar tamir edildiği gibi, yirmi yeni garnizon kuruldu.[26] Fakat Mukan'ın yeni hedefi T'u-yü-hun'lar idi.

Tibet'in kuzey doğusunda yaşayan T'u-yü-hun'lar aslında Moğolistan'ın doğusundan bu bölgeye gelip devlet kurmuşlardı. Türklere akraba olarak gösterilen bu kavim daha sonraki asırlarda Tangutlar adıyla tarih sahnesinde tanınacaktır. Gök Türkler Batı Wei topraklarından geçerek onlara saldırdılar. Çinliler de yardımcı kuvvetlerle katılmışlardı. Bölgeyi iyi tanımayan Gök Türkler Çinli kumandanın tavsiyelerine uyarak onların stratejik iki kalesine hücum etti. Reislerinin karısını, oğlunu, kumandanlarını ve bütün hazinelerini ele geçiren Mukan daha sonra Kukunor'a (Ch'ing-hai'ya) döndü (558).[27]

21 TCTC 166, s. 5140.
22 PS 94, s. 3127.
23 PS 94, s. 3129.
24 SS 46, s. 1256.
25 Aynı yer.
26 PCS 4, s. 63.
27 CS 28, s. 468.

Bundan sonra, takip eden bir iki yıl kaynaklarda Gök Türkler hakkındaki bilgiler azalır. Çünkü Çinlilerle daha az münasebet tesis etmişler ve bu durum kaynaklara yansımıştır. Bunun yanında, Çin'de Batı Wei hanedanı yerini Chou'lara bırakmıştı. Juan-juanların tamamen bertaraf edilmesinin de bunda etkili olduğunu söylenebilir. Yine bu esnada Gök Türk elçileri Çin'in kuzeyindeki devletlerin merkezlerini ziyaret etmişlerdir. Kuzey Ch'i Devleti daha çok Çin Seddi'ni tamir ve yeni garnizonlar kurmak yoluyla savunma tedbirleri almaya devam ederken, Chou Devleti hediyeler göndermek suretiyle Gök Türklerle yakınlaşmaya çalışıyordu.[28] Chou sarayında yapılan törenlerde Gök Türk elçisi en ön sıralarda yer alarak devletinin prestijini gösteriyordu (560). Ertesi yıl yine Mukan üç ayrı elçilik heyeti göndererek Chou imparatoru Ming'e hediyeler sundu.[29]

563 yılında Kuzey Çin'deki söz konusu devletler arasında mücadele kızıştığı zaman Gök Türkler yine devredeydiler. Her iki devlet de onlardan yardım almak için bir yarışa giriştiler. Chou'lar Batı Wei'in son zamanlarında kendilerine söz verilen prensesi gelin olarak alıp akrabalık kurmak için harekete geçtiklerinde, Ch'i'ler daha hızlı davrandı. Onlardan önce elçi gönderip daha fazla hediyeler sunarak Mukan Kağanı etkilediler. Aslında o, bu evlilik hadisesini her iki devletten daha fazla menfaat elde etme işine çevirdi. Çünkü her iki devlet de çok yüksek miktarda hediye gönderiyordu. Chou'lar Ch'i'lerin bu davranışını saraylarında inceden inceye müzakere etti. Gök Türklere 555 yılındaki anlaşmayı hatırlattılar.[30] Kalabalık Chou elçilik heyeti Gök Türk merkezinde uzun görüşmeler yaptı. Eski anlaşmanın hatırlatılması üzerine duraksayan Mukan Ch'i'lerle Chou'ların Gök Türklerin nazarında aynı olduğunu söyledi. Hatta Mukan onlarla birlikte

28 PCS 4, s. 64; CS 4, s. 56; TFYK 961, 15 a,b.

29 H. Ecsedy, "Trade and War Relations Between the Turks and China in the Sekond of the Vith. Centry", *Acta Orientalia*, XXI, Budapeşte, 1968, s. 151, 152.

30 CS 50, s. 89; 33, s. 5522; TCTC 169, s. 5236; PS 99 a.y.

doğudaki Chi'lere saldırmayı dahi kabul ettiği gibi, kızının Chou sarayına gelin gitmesini kabul ettiğini de bildirdi.[31]

Mukan, devletinin kuruluşu öncesinde milletine dostça davranan Chou'ların tarafını tutmaya karar verdikten sonra onlarla birlikte doğudaki Ch'i Devleti'ne saldırıya hazırlandı. Yüz bin kişilik ordusuyla Çin'e giren Mukan, Heng eyaletine vardığında kuvvetlerini üçe ayırdı. Kendisi birinin başına geçerken, diğerlerinin idaresini kardeşleri Börü ve Ti'-t'ou'nun emrine verdi. Çok kısa bir sürede Ch'i'lerin Ching-yang şehrine vardı. İmparatorları bu şehirde olan Ch'i'ler, Hu Lu-hsien'in kumandasında savunmaya çalışıyorlardı. Gök Türklerin kendileri için savaşmaya gelmesine rağmen Chou kumandanları hâlâ hücum etmeye korkuyorlardı. Sadece Yang Chung otuz bin kişilik ordusuyla Chin-yang'a gelebildi.[32] 564 yılının ilk aylarında yapılan bu harekâtta önce Chou'lar saldıracaklar, onlar geri çekilince, şehirden çıkan Ch'i ordusunu Gök Türkler baskınla dağıtacaklardı. Ancak kış dolayısıyla yağan kar bir metre yüksekliğindeydi ve her tarafı kaplamıştı. Chou ordusu yaklaşık 1 km yaklaştığında, Ch'i'ler kaleden çıkarak onları ağır bir bozguna uğrattı. Onların yenildiklerini gören Gök Türkler savaşmanın gereksizliğini anladılar. Yaklaşık 400 km'lik bir mesafede büyük bir yağma yaparak geri döndüler.[33] Böylece Gök Türkler ekonomik açıdan büyük bir kazanç sağlamışlardı.

Ertesi yıl yine, Chou'lar sefer için teklifte bulunduklarında Gök Türkler önce harekete geçtilerse de, sonradan Ch'i'lerle Chou'ların anlaşmaları üzerine hücumdan vazgeçip geri çekildiler. Be sebepten Chou'lara kızan Mukan, kızının gelin olarak gönderilmesi işini durdurduğunu açıkladı.[34] Arkasından tek başına Ch'i'lerin

31 CS 33, s. 571.

32 PCS 7, s. 92; CS 19, s. 318; PCS 17, s. 227; TCTC 169, 5237; PCS 40, s. 532.

33 PCS 7, s. 92; TCTC 169 s. 5238; CS 33, s. 5238.

34 CS 50, s. 911; CS 19, s. 575.

You eyaletine girdi. Takiben Çin Seddi'ni aşıp ulaştıkları her yerde yağmalar yaptılar. Bir ay sonra bir akın daha düzenlediler.[35] Gök Türklerin kendilerine kızıp tavır değiştirmesinden korkan Chou'lar acilen Wang Ch'ing isimli elçiyi 564 yılının sonunda göndererek onları ikna etmeye çalıştılar. Arkasından da dört eyaletin valisi ile imparatorluk sarayından 120 kişilik bir heyeti 565 yılının ikinci ayında yola çıkardılar. Onların bu kendini affettirme çalışmalarına rağmen, Gök Türkler artık onlara güvenmiyorlardı. Üstelik Ch'i'lerle yakınlaşmaya başladılar ve onlara elçi gönderip kendi ülkelerinde yetişen mallardan sundular.[36]

Kendisine bol miktarda hediyeler, çok sayıda elçiler gönderilip itibar gösterilmesine rağmen Mukan 568 yılına kadar kızını göndermeye yanaşmadığı gibi, Chou'ların düşmanı Ch'i'lerle iyi ilişkilerini sürdürdü. Bu yılda Chou'ların elçileriyle bir görüşme esnasında havanın aniden değişip rüzgar çıkması, arkasından on gün süren kar fırtınasının patlaması neticesinde çadırların hepsi yıkılıp halk zarar görünce, Tanrı'nın kendisini cezalandırdığını zanneden Mukan Kağan nihayet kızının gönderilmesini kabul etti. Gerekli hazırlıklar yapıldıktan sonra A-shih-na prensesi, Çin'deki Chou hanedanına gelin olarak gönderildi. Adı geçen prenses Çin'de imparatoriçelerin yükselebildiği bütün makamlara yükseldikten sonra 582 yılında hastalıktan öldü.[37]

Ekonomik olarak istediği seviyeye yükselen Mukan, ayrıca bin kadar Gök Türk'ü yapılan anlaşma uyarınca Chou başkentine göndermişti. Bunlar Çin başkentinde çok rahat bir şekilde yaşıyorlardı. Daha doğrusu, söz konusu 1.000 kişi Gök Türklerin Çin başkentinde askerî üssü gibiydi. Yine, onun Chou üzerindeki gücünü gösteren bir başka emare de, yıllık 100.000 top miktarındaki verginin kendi ülkesine teslim edilmesidir. Ülkesini Orta

35 PCS 7, s. 93; TCTC 19, s. 5243.

36 PCS 7, s. 93; TCTC 169, s. 5243-5249, 524; CS 50, s. 911; PCS 8, s. 99-100; TFYK 961, 16a.

37 CS 9, TCTC 170, s. 5273.

Asya'nın ve zamanının dünyasının en büyük gücü haline getiren Mukan 572 yılında hastalıktan öldü.

Mukan şahsiyeti hakkında kaynaklarda en çok bilgi verilen hükümdardır. Özellikle zeki, bilgili, sert tabiatlı olduğu belirtildiği gibi, askerî mücadelelerde çok haşin olduğu vurgulanmıştır. Yüzünün genişliği 30 cm.'den fazla, gözleri donuk cam gibi (gri), yüzünün rengi çok kızıldı. Olağanüstü cesur olduğu bildirilen Mukan, askeri de taktikleri çok iyi biliyordu. Neticede onun bu üstün vasıflarından komşu devletlerin hepsi çok korkmuştu. Kuzey Çin'deki her iki devleti kendine bağlayan Mukan'a Orta Asya'daki bütün kavim ve devletler bağlanmıştı. Tarihî İpek Yolu, Gök Türk ülkesinde huzura kavuşmuş, Uzak Doğu ile Orta Doğu arasında irtibat çok iyi bir düzeye çıkmıştı.[38]

Burada özellikle vurgulanması gereken, Kerulen Nehri'nden Ural Dağları'na kadar yayılmış halde yaşayan, Töles adlı bütün Türk boylarının bir birlik halinde Mukan'a bağlanmalarıdır. Diğer taraftan Orta Asya'da ticareti elinde bulunduran Soğdluların himaye edilmesi ülkedeki ticari canlılığı sağlayan bir başka sebepti.

Mukan, ölmeden önce oğlu Ta-lo-pien yerine kardeşi Taspar'ı (T'a-po) tahta vasiyet etti. Her bakımdan kuvvetli bir devletin başına geçen Taspar hakkında kaynaklardaki ilk kayıt "Çin'i zora sokan, sıkıştıran" şeklindedir.[39] Gök Türk Devleti'ndeki taht değişikliğini yakından takip eden Kuzey Çin'deki iki devlet yeni kağanla dostluk ilişkileri kurmaya çalıştılar. Chou Devleti işlenmiş ve ham ipekli kumaşlardan yüz bin top ipek sunarken, Ch'iler de acele olarak çok miktarda hediyeyi elçi ile göndermişlerdi. Taspar Kağan, ağabeyi Mukan gibi bu hakim durumdan gayet iyi faydalandı. Artık güney komşularını tamamen hakimiyeti altına aldığını düşünüyor ve bu sebepten etrafındakilere "Benim

38 TT 197, 1068 a; CS 50, s. 909; WHTK 343, 1687 b; TFYK 997, 2a; TCTC 165, s. 5097.

39 CS 50, s. 911.

güneydeki iki vefakâr oğlum niye gereksiz yere kavga ediyor?" diyordu.[40]

Türk Ülkesinde Yeni Teşkilatlanma

Bu arada Gök Türk ülkesi çok genişlediği için Taspar Kağan ülkenin doğu kısmında yeni bir teşkilatlamaya gitti. Yeğenlerinden, ağabeyi Kara'nın oğlu She-tu'yu ülkenin doğu tarafına, kardeşi Ju-tan'ın oğlu Börü'yü batı tarafına küçük kağanlar olarak tayin etti. Böylece kendisi kağanlar kağanı seviyesine yükseldi. Zaten, Tanrı Dağları'nda oturan amcası İstemi Yabgu, 552 yılında devletin kuruluşundan itibaren Batı Türkistan'ı idare ediyordu. Çok geniş bir sahaya yayılmış olan devleti daha iyi yönetebilmek maksadıyla böyle bir yolu seçen Taspar'ın ordusu yüz binlerle ifade ediliyordu.

Taspar Kağan, son derece kuvvetli ve gelişmiş devletin politikasında değişiklik yaparak daha önceki Chou'ları desteklemekten vazgeçip Ch'i'lere yöneldi. Aslında ülke menfaatleri açısından bu doğruydu. Fakat kağanın anlaşılmaz bir şekilde Budizme meyletmesi ülkenin durumunu değiştirdi. Önce Ch'i'lerle elçi teatisine başladıktan sonra onların prensesleri ile evlenme teklifinde bulundu. Bu arada ülkesinin Çin gibi bayındır olacağı düşüncesiyle bir Budist pagodası yaptırttı ve Nirvana Sutra gibi, adı geçen dinin kutsal kitaplarını Türkçeye çevirttirdi (575 yılı).[41]

Gök Türklerle iyi münasebet tesis etmiş olsalar da Ch'i'ler Chou'lar karşısında yine de tutunamadılar. 577 yılında onlar tarafından yıkılınca, topraklarını kaybettiler.[42] Onların prenslerinden Kao Chao-i kaçıp Gök Türklere sığındı. Taspar onu

40 CS 50, a.y.; TT 197, 1068 c; WHTK 343, 2687 c; TC TC 171, s. 5314.

41 TT 197, 1068b; WHTK 343, 2687 c.

42 PCS 8, s. 106, 107; TC TC 171, s. 5332; CS 51, s. 85; TFYK 969, 16a; SS84, s. 1865; PS 99, s. 3290; WHTK 343, 2687 c; TFYK 996, 5a A. Von Gabain, "Budhistche Türkenmission", *Asiatica*, Leipzig, 1956, s. 196.

destekleyip koruduğu gibi, Chou'lara da çeşitli baskınlarda bulundu. Fakat Gök Türklerden askerî yardım almasına rağmen adı geçen Ch'i'li prens başarılı olamadı. Buna rağmen Gök Türk akınları Chou'ların bütün sınırlarını darmadağın ediyordu. Ancak Ch'i'lerin tahtlarını tekrar ele geçirmelerinden ümidi kesen Taspar Chou'larla müttefik olup onların prensesleriyle evlendi. Arkasından Kao Chao-i ve adamlarını onlara teslim etti.[43]

Devlet Yönetiminin Sarsılması

Böylesine büyük bir devletin tahtında on sene oturan Taspar 581 yılının sonlarına doğru hastalandı. Bir süre hasta yattıktan sonra öldü. Ölmeden önce bir hata daha yaptı. Kendi oğlu yerine tahta ağabeyi Mukan'ın oğlu Ta-lo-pien'in geçmesini vasiyet etti.[44] Kuvvetli bir devletin başına geçmesine rağmen Taspar Kağan Türk milletinin karakterine hiç uymayan Budizm dinine meyletmişti. Aslında onun devrinde Orta Asya'nın hatta en büyük devletinin Budizm sayesinde kazanabileceği bir şey yoktu. Ch'i Devleti yıkılınca Chou'lar tarafından kendisine sığınan prensten yeteri kadar faydalanamadı. Bunların üstüne, Gök Türk devlet geleneğine uymayan, ağabeyinin dahi veliaht göstermediği, annesi Türk olmayan Ta-lo-pien'i tahta vasiyet ederek devletin temelden sarsılmasına yol açacaktı.

Onun ölümü akabinde devletin ileri gelenleri vasiyeti doğrultusunda Ta-lo-pien'i tahta geçirmek istediler. Ancak millet onu kağan olarak kabul etmeyip Taspar'ın oğlu An-lo'nun kağan yapılmasında ısrar etti. Devlet meclisinde tartışmalardan sonra Kara Kağan'ın oğlu She-t'u devlet meclisine gelerek "Ta-lo-pien'in layıkıyla Kağanlık yapamayacağını, An-lo'nun ise daha

43 W. Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara, 1947, s. 175.

44 TCTC 173, s. 5375; PCS 12, s. 157; PCS 41, s. 548; CS 6, 50, s. 912; CS 7, s. 117, 418; SS 51 s. 1329, 174 , s. 5414; WHTK 343, 2687 c; SS 39, s. 1159-1160.

uygun olacağını" söyleyerek An-lo'nun tahta çıkmasını sağladı. Fakat An-lo ülkede tam kontrolü tesis edemediği gibi, Ta-lo-pien tarafından sürekli rahatsız ediliyordu. Ülkede asayiş sağlanmayınca devlet meclisi yeniden toplandı. Cesur ve kahraman bir kişiliğe sahip She-t'u'nun tahta uygun olduğuna karar verilince, Işbara unvanıyla kağan oldu (581). Tam unvanı "İl Külüg Şad Baga Işbara Kağan" idi.

Kağan olamayan An-lo hiç itiraz etmeden durumu kabullendi. Sonra Tola Irmağı civarına giderek orada İkinci Kağan olarak yaşamaya başladı. Tahta oturamayan bir diğer kişi Ta-lo-pien ise kuzey taraflarına çekildi. O küsmüştü; kendi kendine "Apa (A-p'o) Kağan" unvanını aldı. Sürekli elçi göndererek Işbara Kağan'ı "her ikisi de kağan oğlu olduğu halde kendisinin tahtsız kaldığını" söyleyerek rahatsız ediyordu.[45] Ayrıca tek başına hareket edip Çin'e elçi göndererek bağımsız hareket etmeye kalkışıyordu.

Batı Alemi ve Gök Türkler

552 yılında Juan-juan'ları ortadan kaldırmak suretiyle Gök Türk Devleti'ni tesis eden Bumın Kağan ülkenin batı kısımlarının idaresini kardeşi İstemi'ye vermişti.[46] İstemi de yabgu unvanıyla 552-576 yılları arasında devletin batı kanadını doğudaki Büyük Kağan'a bağlı olarak idare etti. Bundan dolayı, İstemi Yabgu ve oğlu Tardu'nun 582 yılında resmen ikiye ayrılana kadar olan faaliyetlerini I. Gök Türk Devleti içinde mütalaa etmek gerekmektedir. Kaynakların ifadesine göre bugünkü Doğu Türkistan'ın

45 SS 84, s. 1865; PS 99, s. 3290; TCTC 175, s. 5449; TFYK 967, 8a, b, 9a.

46 İstemi'nin adı Çin kaynaklarında Shih-tien-mi ve Se-ti-mi olmak üzere sadece HTS 215B Batı Gök. Böl. s. 6055'te kaydedilmiştir. Orhon Yazıtlarında ise iki yerde Kül Tegin doğu cephesi, satır 1 ve Bilge Kağan doğu cephesi satır 3'te zikredilmiştir. Bizans kaynaklarında Stembis Kağan, Sizabulos, Dizabulos: İslam kaynaklarında ise Sincibu gibi isimlerle bildirilmektedir. Ayrıca bkz. Gy. Moravcsik, *Byzantino-Turcica*, II, Budapest, 1958, s. 254, Chavannes, Edouard, *Documents sur les Tou-Kioue (Turc) Occidentaux*, Paris, 1941, s. 38.

doğu ucunda bulunan Hami şehrinden Karadeniz'e kadar uzanan geniş saha İstemi Yabgu'nun idaresindeydi. Onun yazlık ve kışlık olmak üzere iki merkezi vardı. Güney merkezi şimdiki Karaşar (Yen-ch'i) şehrinden kuzeye yedi günlük mesafedeydi.[47] Görüldüğü gibi, çok geniş bir sahaya hakim olan İstemi Yabgu, ağabeyi Bumın ve onun oğullarının doğuda devletin sınırlarını genişlettiği sırada, Batı Bölgeleri'nde büyük çapta fütuhat hareketine girişmişti. İlk önce Altay Dağları'nın batısından başlayarak Hazar Denizi'ne kadar uzanan sahada dağınık vaziyette yaşayan[48] Töles ve On Ogur boylarını itaati altına aldı. Soğdlularla meskûn olduğu bilinen Batı Türkistan şehirlerinin çoğunun İstemi Yabgu'nun eline geçmesiyle Çin'den Akdeniz'e ulaşan İpek Yolu'na Gök Türkler hakim oldular. Ancak bu sırada Türk asıllı bir başka devletle de komşu haline gelinmişti. Kaynaklarda Akhun ve Eftalit (Çince, Ye-ta) adıyla zikredilen söz konusu devlet M.S. 350 yılından beri Kuzey Afganistan ve Maveraünnehir havalisinde hüküm sürüyor, İpek Yolu ticaretini elinde bulunduruyordu.[49] Gök Türklerin kısa zamanda rakip olarak ortaya çıkması her iki Türk devletini hakimiyet konusunda birbirleriyle mücadeleye sürükledi. Akhun Devleti, 556 yılında İstemi kumandasındaki Gök Türk ordularının baskınlarına maruz kaldı. Gök Türk ordularının baskınlarına uğrayan Akhunlar, daha önce 545 yılında münasebet tesis ettikleri, Çin'deki Batı Wei imparatoruna 555 ve 558 yıllarında elçilik heyeti göndermişlerdi. Çin'e giden son iki elçilik heyetinin İstemi'nin baskısına karşı yardım istemek maksadında olduklarını söylemek mümkündür. Ancak çok geçmeden Mukan'ın idaresindeki kuvvetler tarafından mağlup edilen Akhun Devleti 557 yılında yıkıldı. Çin kaynaklarının adını Mukan olarak verdiği Gök Türk orduları kumandanının

47 TT 199, 1077a; HTS 215B, 6055.

48 SS 84, s. 1879; PS 99, s. 3303.

49 B. Ögel, "İlk Töles Boyları", *Belleten* 48, 1947, s. 826-829; W. Samolin, "Hsiung-nu, Hun, Turk,", *Central Asiatic Journal*, III, 2, 1956, s. 48 vd.

yanında İstemi'nin de olması kuvvetle muhtemeldir. Bundan önce siyasî platformda da faaliyetlere girişen İstemi, Sasani Şehinşahı Anuşirvan ile anlaşıp kızını İran hükümdarına verdi ve evlilik ittifakı kurdu. İstemi'nin kızının adı İslam kaynaklarında (Taberi, Mesudi, vb.) Fakim olarak geçmektedir. Bu kız Sasani imparatoriçesi olmuştu.[50] Gök Türk orduları kuzey doğudan saldırırken, Sasani kuvvetleri de batıdan hücuma geçerek, Akhun Devleti'ni kolayca yıktılar.[51] Yıkılan Akhun Devleti'nin toprakları Ceyhun Nehri sınır olmak üzere, Gök Türkler ve Sasaniler arasında paylaşıldı.[52] Neticede Maveraünnehir, Fergana'nın bir kısmı, Kaşgar, Hoten ve Batı Türkistan'ın önemli şehirleri Gök Türk Devleti'ne bağlandı. Dolayısıyla, meşhur İpek Yolu ve bu yolda ticaret yapan Soğdlular İstemi Yabgu'nun eline geçmişti.

Akhunların ortadan kalkmasıyla Gök Türk Devleti batıda tam anlamıyla Sasani İmparatorluğu'yla sınır olurken, aynı zamanda siyasi olarak çağının dünyasının iki büyük devleti Bizans ve Sasanilerle temasa geçmiş, onlarla bir seviyeye yükselmişti. Bundan sonra Sasani hükümdarı Anuşirvan Batı Gök Türklerine vergi vermeye başlamıştı. Bununla birlikte yeni siyasî gelişmeler olmaya başladı. Sasani İmparatorluğu Maveraünnehir ticaret yolunu tamamen eline geçirmek istiyordu. Bu sebepten, ülkesinden Akdeniz ve Bizans limanlarına yapılan ipek ticaretini durdurdu. Böylece hem Gök Türklere bağlanmış olan tüccar Soğd kavmini ekonomik zorluklara sokacak hem de Gök Türkleri ipek transit vergisinden mahrum edecekti. Ayrıca İstemi'nin gönderdiği elçileri hile ile öldürttü. Bu esnada batıda askerî harekâta devam eden İstemi, sınırlarını Hazar Denizi'ne kadar ulaştırdı.[53] Daha önce gönderilmiş iki elçilik heyetine de iyi davranmayan

50 CS 50 Ye-ta böl., s. 918.

51 Bu konuda bkz. Chavannes, s. 242-266; P. Aalto, "Iranian Contacs of the Turks in Pre, Islamic Times", *Studia Turcica*, Budapeşte, 1971, s. 33.

52 L. Rasony, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1988, s. 96.

53 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 94.

Anuşirvan birinci heyetin getirdiği ipekleri hemen satın alıp elçilerin gözü önünde yakmış, elçiler geri dönmüş, ikinci elçilik heyetini de gizlice zehirleterek öldürmüş, İran sıcağına dayanamadıkları için kendileri öldükleri yalanını yaymıştı. İstemi, bu yalana inanmamış olmasına rağmen yine de Sasanilerle münasebetlerini hemen kesmedi. Soğdlu Maniakh'ın tavsiyesine uyarak yeni bir müttefik arama yoluna gitti. 567 yılında adı geçen Soğdlu Maniakh başkanlığında bir heyeti Hazar Denizi'nin kuzeyi, Kafkasya üzerinden Bizans'ın başkenti İstanbul'a gönderdi. Eskiden beri Sasanilerle Bizans'ın arasının iyi olmadığını Soğdlular biliyorlardı. Kurulacak Bizans - Gök Türk ittifakı neticesinde Sasaniler zor durumda kalabilirlerdi. Gök Türk elçileri ellerinde bir Türkçe (İskitçe) mektupla vardıkları İstanbul'da çok iyi karşılandılar. Bizans'a ilk defa bilinmeyen bir ülkeden elçi geliyordu. Elçiler yanlarında çok kıymetli hediyeler de getirmişlerdi. İstemi'nin gönderdiği mektup, İmparator II. Justinos'a okundu. Tarihte Orta Asya'dan Bizans'a gönderilen bu ilk elçilik heyetinin başarısı, İmparator Justinos'un hemen cevap verme ihtiyacı duymasından gayet iyi anlaşılmaktadır. 569 yılı Ağustos'u başında bir Bizans elçilik heyeti ittifak anlaşması yapmak üzere Gök Türk ülkesine doğru yola çıktı.[54] Bizans elçilik heyetinin başında Zemerkos bulunuyordu. Türk elçileriyle beraber hareket eden Bizanslılar Karadeniz, Kafkaslar, Hazar Denizi ve Aral Gölü arasından, Talas Nehri boyundan geçerek, Tanrı Dağları silsilesindeki Ak-dağ'da (Bizans Ek-tağ, Türkçe Altın Dağ ve Çince Pai-shan)[55] bulunan İstemi Yabgu ile Bizans arasında Sasanilere karşı sağlam bir ittifak anlaşması yaptılar. Hatta bu sırada İstemi'nin yanına gelen bir Sasani elçisine yüz gösterilmemişti. Ayrıca belirtmeliyiz

54 Chavannes, s. 234; Grignaschi, Mario, "Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler", *Türk Tarih Kongresi Zabıtları*, C. I, Ankara, 25-29 Eylül, 1971, Ankara, 1972, s. 235.

55 Gy. Moravcsik, *Byzantion - Turcica*, Budapest, II, 1958, s. 237; Grignaschi, "Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler", s. 236.

ki Bizans elçisinin dönüşünde yazdığı hatıraları Gök Türk hayatı hakkında zengin bilgiler ihtiva etmektedir.[56]

Başarıya ulaşan İstemi'nin politikası neticesinde Bizans-Sasani savaşları 571 yılında başladı. Bu arada batıya doğru Gök Türk ilerleyişi devam ediyordu; Kafkaslar'ın kuzeyindeki Kuban Irmağı havzası, sonra Azerbaycan Gök Türklerin eline geçti.[57] Ancak Bizanslıların yaptıkları ittifaka uygun hareket etmemeleri üzerine ilerleme durdu. Bizanslıların anlaşmayı bozan bu davranışları 576 yılında İstemi'nin ölümü sıralarında imparator II. Tiberius tarafından gönderilen elçi Valentinos'u Aral Gölü havalisinde karşılayan Türk-Şad tarafından suçlanmasından anlıyoruz.[58] Aslında elçilik heyeti daha evvel yapılmış olan askerî ittifakın yenilenmesi için gönderilmişti. Bizans elçisi, Türk-Şad'a (Turksanthos) aşırı nezaket göstermişti ancak şad, Bizanslıların yalancılığını ve imparator ile aynı ip üzerinde oynadıklarını dile getirerek, "on diliniz var ama hileniz birdir" diyerek on parmağını ağzına soktu. Sonra, "kendilerinden kaçan Avarları (Varhonitalar) kabul ettiklerini ve Pannonia'ya yerleştirdiklerini, şimdi nasıl olur da ittifaktan bahsettiğini, Avarların eninde sonunda atlarının altında çiğneneceklerini" belirtti. Türk-Şad ayrıca Gök Türk elçilerinin neden Kafkasya'nın güç ve tehlikeli yollarından götürüldüklerini, kendilerinin aslında Dinyeper, Tuna ve Meriç nehirlerinin nerelerden aktıklarını bildiklerini açıkladı. Alan ve Utigurların (Oguz Ogur) Gök Türkler tarafından itaat altına alınışını Bizanslıların göz önüne getirmelerini ve doğudan batıya bütün kavimlerin efendilerinin Gök Türkler olduğunu iyice bilmeleri gerektiğini söyledi.

56 Chavannes, s. 233-238.

57 H. W. Haussig, *Theophyloktas Excurs Über die Skytischen Völker*, Byzantion, XIII, 1954, s. 375 vd.

58 Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, Ankara, 1972, s. 70-71,73; Kafesoğlu, s. 96, 97; Rene Grousset, *L'Empire de Steppes*, Paris, 1931, Türkçe terc. R. Uzmen, İstanbul, 1981, s. 97; Chavannes, s. 226 vd.

Bundan başka, Bizans elçileri Gök Türkleri en büyük yasları sırasında rahatsız etmişlerdi. Çünkü o sırada İstemi Yabgu ölmüştü ve matemi tutuluyordu. Üstelik yas törenine uymayıp yüzlerini bıçakla kesmemişlerdi. Türk-Şad'ın tepkisini daha fazla çekmemek için elçiler bütün bu hakaretlere razı oldular.

Yas töreni bittikten sonra da Türk-Şad'ın Bizans elçilerine tehditleri devam etti. Kırım'da Kerç (Bosforos) kalesinin fethedileceğini söyledi. Türk-Şad'ı kızdıran bir başka olay da Azerbaycan'da Türk ilerleyişini durdurmak için Sabar Türkleri gruplarının Bizans tarafından ortadan kaldırılmasıdır. Bundan sonra Bizans elçisi Ak-Dağ'da bulunan Tardu'nun yanına gitti. Dönerlerken, yine Türk-Şad'ın kumandanlarından Bukan (Bukhanus, Bohan), Kırım'daki Bizanslılara ait Kerç Kalesi'ni zapt etti. Bu, Gök Türklerin batıda ulaştığı en son noktadır.

İstemi'nin ölümünden sonra yerine oğlu Tardu geçmiştir. Onun hakkındaki sarih bilgileri ancak 581 yılından sonra bulabiliyoruz.

DOĞU GÖK TÜRK DEVLETİ

Bir sürü tartışmadan sonra kağan olan Işbara, adı gibi cesur bir şahsiyete sahip olduğu için devlete bağlı bütün boyların kalbini kazanmıştı. Doğu sınırları dışındaki Moğol kabileleri dahi ona itaat etmişlerdi. Aynı Işbara Çin'e elçi göndererek iyi niyetini gösteriyordu.[59]

Bu arada Gök Türk - Çin ilişkilerinde Ch'ang Sun-sheng isimli bir diplomat ön plana çıkmaya başlamıştı. Aslında bu kişi 580 yılında Ch'ien-chin prensesin gelin getirilmesi sırasında refakat eden heyetle birlikte gelmişti. Işbara, gelen heyete çok mağrur davrandığı halde, Ch'ang Sun-sheng'ın iyi nişancı olması sebebiyle onu alıkoymuş, birlikte avlara çıkmıştı. Onun olağanüstü nişancılığına hayran kalan Işbara daha fazla yakınlaşarak dost oldu. Hatta, onun nişancılık tekniğinin kendi adamlarına öğretilmesini emretti. Çinli

59 SS 1, s. 15; SS 84, s. 1882.

elçinin başta Işbara olmak üzere Gök Türk Devleti'nin ileri gelenleriyle yakınlaşması ileride tam bir felakete yol açacaktı.

Çünkü devletin ileri gelenlerini yakından tanıyan Ch'ang Sun-sheng, onların arasındaki bütün ilişkilerini öğrendi. Kimin kimi sevdiği ya da kimin kime kin besleyip kıskandığı gibi konuları açıkça fark etti. Mesela, ilk öğrendiği şey Işbara'nın, kardeşi Ch'u-lo-hou'yu halk tarafından çok sevildiği için kıskanmasıydı. Ayrıca Çinli elçi çıkılan av seyahatleri dolayısıyla Gök Türk ülkesinin dağlarını, derelerini, avlarını, boylarının sayısını, askerlerinin miktarını öğrenmiş, kaynağın ifadesine göre bilmediği, duymadığı kalmamıştı. Ülkesine döndükten sonra derhal bir rapor hazırlayıp öğrendiği her şeyi imparatoruna bildirdi.[60] İmparator onun raporundan okuduklarından çok etkilendi. Onu hemen saraya çağırtıp bizzat ağzından dinledi. Ch'ang Sun-sheng Gök Türkleri o kadar iyi tanımıştı ki sanki avucunun içindeymiş gibi gösteriyordu. Neticede imparator onun hazırladığı stratejilere göre Gök Türklere karşı politika uygulamaya karar verdi.

Ch'ang Sun-sheng'ın hazırladığı stratejinin esasında özellikle Gök Türk Devleti kağanı Işbara'ya karşı bir kalkışma başlatılmalıydı. Yani çekemezlik duyguları harekete geçirilmeliydi. Önce Tardu ile temas kurulurken, bir yandan da kağanın kardeşi Ch'u-lo-hou ile anlaşılmalıydı. Diğer taraftan, kağan olamadığı için küskün olan Ta-lo-pien (Apa, A-p'o) en büyük düşmandı. Elçinin ifadesi ile âdeta devleti kemiriyordu. Neticede, kuvvetli olan Işbara'ya karşı, ülkesi içindeki muhalif kişileri kışkırtmak stratejinin esasıydı.

Ch'ang Sun-sheng'ın işaret ettiği noktalardan işe başlayan İmparator Wen, Hami şehrinde bulunan Batı Gök Türklerinin idarecisi Tardu'ya Yüan Huei adlı bir elçiyi kurt başlı sancakla gönderdi.[61] Zaten devletin kağanı Işbara'ya karşı muhalif duygular

60 SS 51, s. 1330-1331; TCTC 175, s. 5450-5451.

61 SS 51, s. 1331; TCTC 175, s. 545.1

besleyen Tardu, kurt başlı sancağı alır almaz bağımsızlığını ilan etti ve böylece Batı Gök Türk Devleti ortaya çıktı. Tardu, Çin'le diplomatik ilişkilere başladığında Suei imparatoru, onun elçisine daha fazla hürmet gösteriyordu.[62]

Stratejinin batı planı başarıyla uygulandıktan sonra bizzat Ch'ang Sun-sheng gizlice Gök Türk Devleti'nin doğusundaki tabi Moğol asıllı kabileler Hsi, K'u-mo-hsi, Kıtanlara (Ch'i-tan'lar) gitmiş, onlara hediyeler sunarak Işbara Kağan'a karşı isyana teşvik etmişti. Stratejinin üçüncü ayağı olarak, kağanın kardeşi Ch'u-lo-hou seçilmişti. Ona da gizlice adam gönderilip, Suei imparatorunun derin saygı ve selamları sunuldu; Çin'e bağlanması teklif edildi.[63]

Ülkesindeki bütün bu entrika faaliyetlerine rağmen Işbara hemen kuvvetini ve kontrolünü kaybetmedi. Çin'de Chou hanedanı yıkılınca, kendi eşi Ch'ien-chin prensesin etkisinde kalarak, yeni kurulan ve 350 yıl sonra bütün Çin'i birleştiren Suei hanedanına karşı büyük bir saldırıya geçti (582 yılı). Muhalif olmalarına rağmen Tardu, T'an-han, Ch'u-lo-hou ve Apa'nın kuvvetleri Işbara'nın başkumandanlığındaki orduya katılmıştı. Gök Türk ordusunun sayısı 400 bin süvariye ulaşmıştı. Ma-i, Liang ve Lan gibi eyaletlerin askerî güçleri ilk etapta bozguna uğratıldı. Birçok savunma tedbiri almasına rağmen İmparator Wen, Gök Türk hücumlarını engelleyemiyordu. Mu-hsia, Shih-men Wu-wei, T'ien-shuei, An-ting, Shang-chün, Hun-hua gibi şehirler istila edildi. Çinli kumandanlar Gök Türk ordusu ile savaşmaya cesaret edemiyor, çeşitli bahanelerle geri kaçıyorlardı.[64] Tardu, Çin'in içlerinde yedi büyük merkezi ele geçiren Gök Türk ordularına ihanet etti. Kendisine bağlı birlikleri alarak geri çekildi. Sonra da ülkesine döndü.[65]

---

62 SS 84, s. 1865.

63 CS 51, s. 1330-1331; TCTC 175 a.y.

64 TCTC 175, s. 5462; TT 197, 1068 c; WHTK 343, 2688 a; SS 84, s. 1866-1867; PS 99, s. 3291-3292; SS 40, s. 1174; SS 53, s. 1350.

65 TCTC 175, s. 5459; SS 51, s. 1331.

Bu saldırılar karşısında çaresiz kalan Çin imparatoru ordusunun ve kumandanlarının moralini yükseltmek için uzun bir ferman yayınladı. Fermanda Gök Türklerin neden başarılı oldukları analiz ediliyor ve karşılığında alınması gereken önemler vurgulanıyordu. Bu söz konusu fermandan sonra Çinli kumandanlara büyük bir cesaret geldi ve Gök Türklere karşı bazı ufak savaşları kazanmaya başladılar. Yine de büyük bir zafer elde edememişlerdi. Zaten kazandıkları başarılar daha çok Gök Türklerin artık, savaşı dikkate almamalarından kaynaklanıyordu. Sürekli savaş kazandıklarından gaflete düşmüşlerdi.[66]

Fakat Gök Türkler büyük bir felaketle karşı karşıya kaldılar. Orduda yiyecek bulunamadığı için kemik tozu yemek zorunda kalmışlardı. Arkasından büyük bir salgın hastalık çıktı ve askerlerin önemli bir kısmı öldü. Işbara Kağan bunlarla uğraşırken, Çinliler harekete geçtiler, bazı Gök Türk ordularını yendiler. Hatta Apa Kağan'ı Işbara'ya karşı isyan için tahrik ettiler. O da Işbara'dan ayrıldı. Tardu, ona örnek gösterilmişti. Işbara, Apa'nın kendisinden kopmasına müsaade etmek istemiyordu. Hızla onun üzerine yürünüp mağlup edildi. Fakat Apa'nın kendisi kaçıp Tardu'ya sığınmayı başardı. Tardu'nun desteğiyle 100.000 kişilik bir ordu toplayan Apa yeniden Işbara ile çarpıştı ise de yine yenilmekten kurtulamadı.

Işbara'ya karşı isyan edenler arasına T'an-han Kağan da katıldı. Onu da bozguna uğratan Işbara, Tardu'nun yanına kaçmasına engel olamadı. Hatta kendi kardeşi Ti-chin-ch'a dahi baş kaldırmıştı. Kendisine bağlı boylarla Apa Kağan'a itaat edip askerî gücünü onun ordusuyla birleştirdi.

Apa ile birleşen Işbara muhalifleri Tardu'nun Çin ile ilişkisini örnek alıp harekete geçerek elçi gönderip Işbara Kağan'a karşı yardım istedi. Ancak Çin'deki İmparatoru Wen onlara yardım etmeyi düşünmedi. Çünkü Işbara'nın ortadan kalkması durumunda ortaya daha büyük bir kuvvet çıkarsa Çin için daha tehlikeli olabilirdi.

---

66 SS 84, S. 1868; PS 99, s. 3292; TCTC 175, a.y.; SS 54, 1224.

Dolayısıyla Gök Türk ülkesinde karışık durumun devamını tercih etti.[67] Gök Türk ülkesi bu denli karışmasına rağmen Çin'e akınlar ihmal edilmiyordu. Mesela 583 yılı Ağustos'unda You eyaleti Gök Türkler tarafından ele geçirildi. Çinli kumandan Li Suei ağır bir bozguna uğramış, oklanarak öldürülmüştü.[68] Neticede Gök Türkler ülkelerinin içinde çok ağır bir kıtlık ve iç savaş geçirmelerine rağmen Çin'e büyük bir darbe vurmuşlardı.

584 yılına gelindiğinde iç karışıklıklar ve kıtlık sebebiyle Gök Türk askerlerinin sayısı hızla azaldı. Özellikle devlete bağlı boylar ayrılıyorlardı. Su-ni Boyu 10.000'den fazla insanla Çin'e gidip Suei İmparatorluğu'na bağlandı. Diğer taraftan Tardu, Işbara'ya karşı onun muhaliflerini destekliyordu.

Gök Türk Devleti'nin hükümdarı Işbara yıllar süren iç savaşlardan yorulmuştu. Önce Tardu ihanet etmiş, arkasından yeğeni Jan-kan, Çinliler adına casusluk yapmıştı. Diğer taraftan Apa, T'an-han ve Ti-chin-ch'a karşısına geçmişlerdi. Dolayısıyla savaşların uzun sürmesi Işbara'yı yıldırdı. Hanımı 584 yılının sonunda Çin'e elçi göndererek İmparator Wen'a kendine Suei hanedanının soyadının verilmesini teklif etti. Çünkü Ch'ien-chin prenses aslında Chou hanedanının kızıydı. Dolayısıyla iki hanedan akrabalık yoluyla müttefik olacaklardı. İmparator hemen talebi kabul etti ve prensesin unvanını Ta-i (Büyük Gönüllü) olarak değiştirdi. Arkasından bir elçi de Işbara yolladı ve bundan sonra Suei hanedanı soyadı alan hanımının, dolayısıyla imparatorun kızı sayıldığını, bu yüzden kendisinin imparatorun oğlu olduğunu bildirdi. Akraba olduklarını ve nesiller boyu dostluklarının devam edeceğini vurguladı. Suei imparatoru da mukabil elçi ile aynı duyguları paylaştığını açıkladı.[69]

67 SS 84, 1868; PS 99, s. 3193; TCTC 175, s. 5465.

68 SS 37, s. 1123; TCTC a.y.

69 TCTC 176 aynı yer; TFYK 978, 166; SS 84, 1868; PS 99, s. 3293; TFYK 978, 17 a-b. Sechin, Jagchid, "Trade, Peace and War Betwen the Nomadic Altaic and the Agricultural Chinese", *Pien-cheng Yen-chiou-suo Nien-pao*, 1, 1970, s. 75.

Başbakan (büyük vezir) Yü Ch'ing-tse başkanlığındaki kalabalık Çin heyeti ve casus diplomat Ch'ang Sun-sheng Gök Türk merkezine vardı. Kağan'ın oturduğunu gören Çinli heyetin başkanı ayağa kalkmasını istedi. Ancak Işbara atalarından beri kimsenin insanların önünde eğilmediğini söyledi. Araya giren Çinli hatun-prenses Ta-i (Chien-chin) kağanın kurt karakterli olduğunu ifade etti. Yine Ch'ang Sun-sheng, Gök Türklerin de, Çin'in de büyük ülke olduğunu ancak kağanın imparatorun oğlu olması sebebiyle ayağa kalkması gerektiğini bildirerek Işbara'yı ikna etti. Bunun üzerine imparatorun mektubunu eğilerek alan Işbara, başına götürdü. Bu esnada yanındaki diğer devlet adamları kağanlarının düştüğü durumdan utanç duymuşlardı ki üzüntülerinden ağlıyorlardı. Daha da ileri giden Çinli heyetin başkanı Yü Ch'ing-tse, Kağanı Çin imparatorunun vassalı olduğunu kabul ettiğini açıklamaya zorladı.[70]

Işbara Kağan, içine düştüğü güç durumdan Çin'e yaklaşarak kurtulmaya çalışırken, ülkesi içindeki muhalifleri hızla güçleniyorlardı. T'an-han ve Ti-chin-ch'a'nın katılmasıyla Apa Kağan'ın gücü çığ gibi büyümüştü. Ötüken'e kadar uzanan sınırları batıda Altay Dağları'nı aşmış, Kuca, Hami ve batı ülkelerinin Soğdları ile Töles boyları ona bağlanmıştı. Onların hızla kuvvetlenmesi Çin'in dikkatini çekti. 585 yılında Tardu da Işbara'ya saldırıp mağlup etti. Ancak Çin'deki Suei hanedanının imparatoru Wen, güç durumda kalan Işbara'ya yardıma karar verdi. Onun yardımıyla Işbara, Apa Kağan ve müttefiklerini bozguna uğratıp kendi konumunu sağlamlaştırdı ve kaybettiği bütün eski yerleri geri aldı.[71] Karşılığında Işbara, Çin'e gönderdiği mektuplarla minnet duygularını belirtiyordu. Fakat 586 yılında Suei imparatoru, ona Çin saltanat devresi takvimini sunarak, biraz daha kendine

70 SS 51, s. 1332; TCTC 175, s. 5466; SS 84, 1868; PS 99, s. 3293; TFYK 978, 17a-b ; SS 40, s. 1174; TCTC 176, s. 5482.

71 SS 84, s. 1875; PS, s. 3299-3300; TCTC 176, s. 5482; TFYK 970, 2b.

bağladığını gösteriyordu. Bu arada doğuda kuvvetlenen Kıtanlarla Gök Türklerin savaşlarını Çinliler araya girerek önlediler.

587 yılının Mayıs ayında Işbara Çin'in kuzeyindeki Heng ve Tai eyaletlerinde ava çıktığında çok sayıda geyik vurmuştu. Bunların bir kısmını Suei imparatoruna sundu. Av bittikten sonra Tsu-ho adlı Çin garnizonunda dinlenirken hastalanan Işbara bir ay hasta yattıktan sonra öldü. Onun ölümü üzerinde Suei imparatoru üç gün yas ilan ettiği gibi, beş bin top ipek sunuldu ve defin merasiminde kurban kesildi.[72]

Alnından Vurulan Kağan

Işbara ölmeden önce kendinden evvel olageldiği üzere, oğlu yerine yabguluk vazifesini ifa eden kardeşi Ch'u-lo-hou'yu tahta vasiyet etti. Bunu yaparken de kendi oğlu Yung-yü-lü'nün zayıf ve çekingen kişiliğe sahip olmasını sebep göstermişti. Ch'u-lo-hou, Baga Kağan unvanıyla tahta çıktığında yeğeni hiç itiraz etmedi. Ancak yabguluk gibi önemli bir mevkiye yükseldi. Yeni kağan da hemen Çin'e elçi gönderip bağlılığını bildirdi. Arkasından 582 yılından beri devletin başına bela olan Apa Kağan'ın ortadan kaldırılması için destek istedi. Apa Kağan yakalanınca, Çinlilerin devreye girmesi üzerine öldürülmeyip siyasi olarak varlığının devamı sağlandı.

Baga Kağan 589 yılında batı yönünde, adını kaynakların bildirmediği bir ülke üzerine sefere çıktığında, alnından vurularak öldürüldü.[73]

Kaynaklarda akıllı ve cesur kişiliği vurgulanan Baga (Ch'u-lo-hou) Kağan'ın fiziki görüntüsünün diğer kağanlardan farklı bir şekilde uzun yanaklı, sırtı kambur ve açık renk yüzlü olduğu kaydedilmiştir.[74]

---

72 SS 84 a.y.; PS 99, a.y.

73 TCTC 176, s. 5490-5498; SS 84, 1870; SS 51, s. 1332; TT 197 1068 c; PS 99, s. 3295

74 TFYK 997, 2a; SS 84, a.y.; PS 99 a.y.

Baga'nın beklenmedik bir şekilde ölümü üzerine Işbara'nın oğlu Yung-yü-lü devlet adamları tarafından kağan seçildi. Unvanı Tou-lan Kağan oldu. Tou-lan Kağan, saltanatının ilk yıllarında Çin'e yıllık vergi gönderiyordu.

Bu arada, 589 yılında Çin'de önemli bir hadise meydana gelmiş, Çin 360 yıl sonra siyasi olarak birleşmişti. Bunu gerçekleştiren de Gök Türklerin komşusu Suei hanedanıydı. Ch'en hanedanının ortadan kaldırılması sırasında Gök Türklerin yardım teklifi onların Çin'in içlerini öğrenecekleri tehlikesi dolayısıyla kabul edilmemişti.[75] Mağlup Ch'en hanedanından kaçan bazı kişiler Gök Türklere sığındı. Eski Chou hanedanının prensesi olan Ch'ien-chin (sonraki unvanı Ta-i) onlarla işbirliği yaptığı gibi, yine bir başka Çinli devlet adamı Yang Ch'in de onlara katıldı.[76]

Tou-lan Kağan yıllar geçtikçe kuvvetlenmiş ve vergi göndermeyi durdurmuştu (593). Bu onun, Suei İmparatorluğu'yla aynı seviyeye çıkmasının işaretiydi. Böylece Doğu Gök Türk - Suei mücadelesi yeniden başladı. Kendilerine karşı gizli ittifakı öğrenen Suei imparatoru, Ch'ang Sun-sheng'ı Tou-lan Kağan'a göndererek, muhaliflerinin ortadan kaldırılmasını teklif etti. Ancak Doğu Gök Türk Kağanı muhaliflerle Sueilerin aynı olduğunu söyleyerek Çinli elçiye yüz vermedi. Bu arada Gök Türk akınları Suei topraklarına doğru yeniden başlamıştı. Fakat Çinli elçi Gök Türkleri iyi tanıyordu. Gizlice bir devlet meclisi üyesine (Toygun/ Ta-kuan) rüşvet vererek gece prenses ve diğer muhalifleri toplantı halinde iken bastırttı. Daha önce Tou-lan gizli işlerin çevrildiğine inanmamıştı. Gizli işler açığa çıkınca diğer devlet adamlarının hepsi kağanla bundan haberi olmadığı için alay ettiler. Tou-lan bundan sonra Çin'e elçi gönderip iyi ilişkiler kurmaya çalıştı. Ne var ki Suei imparatorunun, adı geçen prensesin öldürülmesi isteğini, dört güzel cariye gönderilmesine rağmen, kabul etmedi.

75 TCTC 177, s. 5517.

76 TCTC 178, s. 5542; SS 84, s. 1871; PS 99, s. 3295-3296; SS 51, s. 1332.

Doğu Gök Türk Devleti'nin kuvvetlenmesi yeniden Çinlilerin entrika faaliyetlerinin başlamasına yol açtı. Çinliler önce kağanın kardeşi Ch'in-yü Şad'ı destekledilerse de, Tou-lan onun üzerine yürüyüp öldürdü. Aynı yıl annesinin kardeşi Ju-tan Tegin'i elçi olarak Çin'e gönderip Hoten'in yeşim taşlı asalarından sundu. Doğu Gök Türk Devleti'ne bağlı boyların büyük bir kısmı Çin'e at, deve, koyun, sığır gibi hayvanlardan binlerce göndererek ilişki kurmuşlardı. 593 yılına kadar bu hadiseler meydana gelirken, Doğu Gök Türk ülkesi, Kağan'ın yeğeni Jan-kan'ın, yaşadığı Baykal Gölü civarından Çin'e haber gönderip ilişki kurması üzerine yeniden felakete sürükleniyordu.[77]

Suei İmparatorluğu'nun devlet adamları durumdan azami ölçüde faydalandılar. Jan-kan'ın (T'u-li Kağan bundan sonra bu adıyla anılacaktır) prestiji yükselince Ta-i (Ch'ien-chin) prensesi öldürmek zorunda kalan Tou-lan yine de Çinlilerle iyi ilişkiler kuramadı. Çünkü artık Suei hanedanı Doğu Gök Türk ülkesinde tamamen Jan-kan'ı destekliyordu. Hatta onu bir Çin prensesiyle evlendirdiler. Bu arada, 582 yılında devletin doğusundan ayrılıp Batı Gök Türk Devleti'ni ilan eden Tardu ile Tou-lan defalarca çarpışmışlar, ancak bir sonuç alamamışlardı. Daha sonra aralarında barış sağlandı.[78]

T'u-li Kağan (Jan-kan), Çin'in desteğiyle bağımsızlığını elde etmek için harekete geçtiğinde (597) Tou-lan ile arasında savaş başladı. Çinlilerin bütün desteğine rağmen T'u-li başarılı olmamış, Çin'e kaçarak Suei hanedanına sığınmıştı. Neticede uzun süren Tou-lan - Çin savaşları başladı. Savaş meydanlarındaki bütün mücadeleleri kazanan Tou-lan Kağan Çinlilerin casusluk ve entrika faaliyetlerine engel olamadı. Özellikle, Töles adıyla anılan ve bütün memleketin ahalisini oluşturan boyların Çinlilerin

---

77 TCTC 178, s. 5543; SS 84, 1872; PS 99, a.y.; TT 197, 1069 a, WHTK 343, 2688 b.

78 SS 84, a.y.; PS 99 a.y.; TCTC 178, s. 5543; SS 51, s. 1333.

tahriklerine kapılıp isyan etmeleri devleti temelinden sarstı ve kağan da bu isyanların birinde hayatını kaybetti. Aslında önceleri kalabalık Çin ordularını mağlup ederek büyük başarılar kazanmıştı. Batı Gök Türk Kağanı Çin'e karşı Doğu Gök Türk Devleti'ne destek verdi. Üstelik, Tou-lan ortadan kalkınca, kendini Bilge unvanıyla Doğu Gök Türk Devleti'nin kağanı ilan etti. Üzerine gönderilen büyük orduları yenen Tardu'yu meşhur casus diplomat çok basit bir hile ile yıktı. Tardu, Çin orduları ile uzun süren meydan savaşları yapmış, ağır kayıplar verdirtmişti. Artık savaş meydanlarında zafer kazanamayacağını anlayan Ch'ang Sun-sheng, Gök Türk ordusunun ve sürülerinin su içeceği kaynaklara gizlice zehir akıtarak büyük bir katliama sebep oldu. Askerlerinin önemli bir kısmını ve sürülerini kaybeden Tardu yine savaş meydanlarında pes etmedi. Ancak Töles boylarının isyanı kontrolün büsbütün kaybolmasına sebep oldu. Kendisi 603 yılında Tibet'in kuzeydoğusundaki T'u-yü-hun'lara sığınarak tarih sahnesinden çekildi.[79]

Boş kalan Doğu Gök Türk tahtına oturtmak için Suei hanedanı, aynı yıl içinde Çin'e sığındıktan sonra orada kağan ilan edilen T'u-li'yi Ch'i-min Kağan unvanıyla Gök Türk ülkesine gönderdi. Ch'i-min unvanıyla 609 yılına kadar tam anlamıyla Çin imparatoruna bağlı bir idare sürdürdü. Onlar adına Korelilerle savaştığı gibi, kendini ziyarete gelen Suei imparatoru Yang'ın ayaklarına kapanarak itaatinin derecesini gösterdi. 609 yılında hastalıktan öldü.[80]

79 TCTC 178, s. 5558, 5563, 5564, 5584; SS 84, s. 1872; PS 99 s. 3296; SS 74, s. 1697 TT 197, 1067 a; WHTK 343, 2688b; TFYK 978, 18a,b, 19a,b; SS 48a; SS 51, aynı yer.

80 SS 51, s. 1335; TCTC 179, s. 5600; TCTC 180, s. 5621, 22, 5632 SS 65; TCTC 181, s. 5641-5643; TT 197, 1069b; WHTK 343, 2688 b; TFYK 980 4b,5a.

Doğu Gök Türk Devleti'nin Toparlanması

Ch'i-min'in yerine geçen ve Shih-pi unvanını alan oğlu Tuo-chih karakteri açısından babasına hiç benzemiyordu. Dul kalan üvey annesi, Çin asıllı prenses İ-ch'eng ile evlendi. Bu şekilde geleneklere uygun davranan Shih-pi Kağan Çin'e gönderilen yıllık vergiyi kestiği gibi onun üstünlüğünü tanımadığını bildirdi.

Onun güçlenmesini engelleyemeyen Çinliler hemen yine entrika faaliyetine giriştiler. Yapılan plana göre, kağanın kardeşi Ch'i-chi Şad'a kağanlık teklif edilip güney tarafının kağanı ilan edilecek, böylece Doğu Gök Türk ülkesi ikiye bölünecekti. Fakat Ch'i-chi Şad diğerleri gibi ağabeyine ihanet etmedi. Bu planın başarısızlığı üzerine, Çinliler Gök Türk ülkesi içinde yaşayan Soğdlulara el attılar. Çünkü Soğdlular Gök Türklerin Çin hilelerine kapılmalarını engelliyordu. Ancak Çinlileri yakından tanıyan ve Gök Türkleri uyaran Soğdluların kendileri kandılar. Ticaret yapmak vaadiyle Çin'e çağrılan Soğdlular Ma-i şehrinde kurulan bir tuzakla ortadan kaldırıldılar (615). Kardeşine kağanlık teklifi yapılmasına, ardından da iyi ilişkiler içinde bulundukları Soğdluların kandırılıp hile ile öldürülmesine kızan Shih-pi Kağan hızla Çin topraklarına girdi ve kuzey eyaletlerine doğru teftişe çıkmış olan İmparator Yang'ı Yen-men kalesinde kuşattı. Zor durumda kalan imparatora bütün çağrılarına rağmen diğer eyaletlerin hiç birinden yardım gitmedi. İmparator Yang korkusundan ağlamaya başlamıştı. Yen-men kale-şehrinde bulunan 41 burçtan 39'u Gök Türklerin eline geçti. Çaresiz kalan imparatorun imdadına P'ei Chü adlı devlet adamının tavsiyesi üzerine Shih-pi Kağan'ın Çin asıllı eşi İ-ch'eng yetişti. Kağan'a Gök Türk ülkesinin kuzeyinde Töles boylarının isyan ettiğini söyleyerek, onun kuşatmayı kaldırıp geri dönmesini sağladı. Böylece imparator kendini kurtardı ama devletinin dağılmasını engelleyemedi. Bundan sonra eyaletindeki devlet adamları birer birer isyan ettiler. Neticede Suei İmparatorluğu yıkılırken, onun yerine Çin

tarihinin en parlak devirlerinden birini yaşatan T'ang hanedanı kuruldu (617-905).

Kazandığı parlak zaferlerden sonra Shih-pi Kağan'ın hem şöhreti hem de kuvveti artmıştı. Her yıl Çin'e akınlar yaptığı gibi, yıllık vergiye de bağlamıştı. Kendisine sığınan bazı Çin beylerini Çin kağanı ilan ediyor, üstünlüğünü her alanda hissettiriyordu. Tamamen Türk tarzında yetişen bir süvari birliği ile yaptığı yardımlar sayesinde T'ang hanedanının kurulmasını sağlamıştı.

Shih-pi Kağan, 619 yılının Şubat ayında Çin'e karşı büyük bir akına geçti. Sarı Irmağı hiçbir mukavemetle karşılaşmadan aştıktan sonra T'ai-yüan şehrine hücum edilecekken öldü.[81]

Shih-pi'nin ani ölümü üzerine Doğu Gök Türk tahtına, onun oğlu küçük olduğu için kardeşi İlteber Şad, Ch'u-lo Kağan unvanıyla geçti. Çin'de 617 yılında kurulan T'ang hanedanının birçok muhalifi vardı. Gök Türkler fırsattan istifade ederek bu muhalifleri destekliyor ve T'ang hanedanının güçlenmesini engelliyorlardı. Hatta bunlardan birini kendi topraklarında imparator tayin etmişlerdi. Bu arada Çin'in kuzeyindeki şehirler sürekli yağmalanıyordu. T'ang muhalifleri 620 yılında Ch'u-lo Kağan'ı T'ang hanedanına karşı büyük bir akın yapmaya ikna etti. Kuvvetli bir ordu hazırlandı. Gök Türk ordusu hazırlanan plana göre dört büyük koldan hücuma geçecekti. T'ang hanedanının imparatoru Kao-tsu çok korkmuş ve kağanı saldırıdan vazgeçirmek için Cheng Yüan-shou adlı elçiyi göndermişti. Adı geçen elçi, Ch'u-lo Kağan'ı ikna edemedi. Fakat satın aldığı adamlar vasıtasıyla kağanı zehirledi. Kendisini zehirleyenleri hapse atan Ch'u-lo bir süre sonra öldü (621). Kağanın desteklediği Çinli muhaliflerden bazıları kendisine ihanet ederek T'ang imparatorunun tarafını tutmuşlardı.[82]

81 SS 84, s. 1876; PS 99, s. 3299; TCTC 182, s. 5567-5568; SS 4, s. 8; SS 67, s. 1582; TFYK 998, 6b, HTS 1, s. 2; TCTC 183, s. 5718, 5724, 5740, 5742, 5749; CTS 56, s. 2280; HTS 87, s. 3731; CTS 194 A, 5153; HTS 215 A, s. 6028; TFYK 974, 10 a.

82 TCTC 187, s. 5848; CTS 54, s. 2239; HTS 85, s. 3700; CTS 194 A, a.y.; HTS 215 A, s. 6028; CTS 62, s. 2380; HTS 100, s. 3938.

Ch'u-lo'nun kardeşi Bagatur Şad üvey annesi İ-ch'eng prensesin desteğiyle "İl Kağan" (Chie-li / hsie-li) unvanıyla Doğu Gök Türk tahtına oturdu. Askerî güç açısından çok kuvvetli bir devletin başına geçen İl Kağan saltanatının ilk yıllarında oldukça başarılıydı. 621'den itibaren, Çin başkenti Ch'ang-an yakınlarına kadar uzanan akınlarda bulunmuş, ülkesi için büyük miktarlarda ipek elde etmişti. Çin'in kuzeyindeki bütün şehirler kuşatılıyordu. Ancak kağanın huzuruna çıkan Cheng Yüan-shou adlı elçi, onun bütün Çin'i ele geçirse bile elde tutamayacağını, T'ang hanedanıyla barış yaparsa kazancının millete gitmeyeceğini, sadece kağanın hazinesinde kalacağını söyleyerek İl Kağan'ı ikna etmeyi başardı ve bunun üzerine Kağan ordusunu toplayıp geri döndü (622).[83]

Bu şekilde başlayan barış dönemini Çinliler bozdu. Bazı mevkilerde Gök Türklere saldırdılar. Bunun üzerine Gök Türk orduları tekrar Çin'e yöneldi. 623 yılında başlayan akınlar 625 yılına kadar aralıksız sürdü. Yeğeni olan "Küçük Kağan" unvanını taşıyan T'u-li'nin gizlice Çin'le dostluk anlaşması yapması üzerine İl Kağan'ın morali bozuldu. O da 626 yılında Wei Nehri'nin kıyısında T'ang imparatoru ile bir barış anlaşması yaparak seferlerine son verdi. Halbuki bu vakte kadar kalabalık Çin ordularının hiçbiri Gök Türklere karşı üstünlük sağlayamamıştı. Dolayısıyla Gök Türklerin Çin üzerinde kurduğu askerî ve siyasî baskı boş yere sona erdi.[84]

İl Kağan, sahip olduğu büyük güce rağmen önemli hatalar yapmıştı. Gök Türk töreleri, kanunları yüksek mevkilere getirilen Çinli ve Soğdlu vezirler tarafından bozuldu. Bunun üzerine milletin kağanına ve devletine güveni kalmadı. Ayrıca 627 yılında

83 CTS 60, s. 3245; HTS 78, s. 3520; TCTC 189, s. 5920, 5911, 5912 T 5940; CTS 194 A a.y.; HTS 215 A, s. 6030; CTS 55, s. 2217; HTS 86, s. 3714 v.s.

84 TCTC 190, s. 5973-5975; TCTC 191, s. 5980-5995; HTS 215 A, 6032; CTS 194 A, 5157; TFYK 998, 7 a; TFYK 985, 2b; CTS 67, s. 2478; TT 197, 1070 a; TCTC 192, s. 6021.

ağır bir kış olmuş, hayvanların çoğu öldüğü için kıtlık baş göstermişti. İçine düştüğü ekonomik sıkıntıdan vergileri artırarak kurtulmak isteyen İl Kağan büyük bir isyanla karşılaşıp kendine bağlı boyların çoğunu kaybetti. Söz konusu boyların liderliğini Sir Tarduşları yapıyorlardı. Çin'den de aldıkları destekle 627 yılında kendi kağanlıklarını ilan ettiler. Artık Çinliler Gök Türkleri yakından izliyorlar, her an yıkılmasını bekliyorlardı.[85]

İl Kağan kıtlık ve soğuk dolayısıyla güneye doğru ilerlemiş, Çin'in kuzeyindeki dağlarda ava çıkmıştı. Neticede 630 yılında Çinlilerin kurduğu pusuya düşerek, yanında kalan son birliklerini de kaybetti. Daha sonra kendisi de yakalanarak Çin'e götürüldü (630). Doğu Gök Türk Devleti böylece ortadan kalkıyordu. Ardından 634 yılında orada üzüntüsünden öldü.[86]

BATI GÖK TÜRK DEVLETİ

Yukarıda da bahsedildiği gibi, Tardu 582 yılında Çinlilerin kurt başlı sancağı gönderip kendisinin bağımsızlığını tanıdıklarını bildirmeleri üzerine doğudan ayrılarak tek başına hareket etmeye başlamıştı. Yani, artık Batı Gök Türk Devleti söz konusudur. Daha sonra Doğu Gök Türk Devleti'nin iç mücadelelerine karışması üzerine Tardu ile Işbara'nın arası iyice açılmış, aralarında sonucu belli olmayan savaşlar yapılmıştı.

Oysa aynı Tardu, Batı alemiyle olan münasebetlerinde oldukça başarılıydı. Daha 576 yılında Kırım'da Bizans'a ait olan Kerç (Bosforos) kalesini zapt eden Batı Gök Türk orduları beş yıl sonra Kersonesos kalesinin önlerinde göründüler. Bu sıralarda başka bir orduları Kafkaslar'daki Derbend'i kuşatmıştı.[87] Batı Türkistan sahasında meskun Soğdların hemen bütün krallıkları

85 TCTC 192, s. 6037; CTS 194 A, s. 5158; HTS 215 A, s. 6033.

86 TCTC 193, s. 6066-6067-6072-6075; CTS 67, s. 2485; HTS 93, s. 3818; CTS 58, s. 2307; HTS 89, s. 3760; TT 197, 1070b.

87 R. Grousset, *L'Empire de Steppes*, s. 97; Chavannes, aynı eser, s. 233-252; Kafesoğlu, aynı eser, s. 103.

Tardu'nun hakimiyetine girdi. 591 yılında, Doğu Türkistan'ın en meşhur ve kuvvetli şehir devleti Kao-ch'ang (Turfan) Krallığı da ele geçirildi. Soğdlu tüccarlar bu bölgeden geçtiklerinde sürekli vergi verirlerdi. Semerkand kralı, Tardu'nun kızıyla evlenmiş, Kaşgar ülkesi de her yaz yetiştirdikleri ürünlerden vergi vermek üzere bağlanmıştı. 588-89 yıllarında Sasaniler üzerine hücumlar yapılmış, Baktriya ve Toharistan işgal edilmiş, Herat'a kadar ulaşılmıştı. Bagdis civarı dahi Gök Türklerin eline geçmişti.[88]

Bu sırada İran'da Sasani İmparatorluğu tahtında Anuşirvan ve İstemi Yabgu'nun kızı Fakim oğulları Türkzade lakaplı Hürmüz hüküm sürüyordu. Fiziki görüntü olarak Türklere benzediği için Türk oğlu (Türkzade) lakabıyla meşhur olmuştu.[89] Hürmüz'ün oğlu Hüsrev Perviz'in hükümdarlığı zamanında Batı Gök Türk askerlerinin Sasanilerin iç mücadelelerine karıştığı görülmektedir. Özellikle Perviz ile Behram Çupin arasındaki savaşlarda büyük rol oynayan Türk askerleri, Behram Çupin'in zafer kazanmasını sağlamışlardı. Nehravan Nehri kenarındaki çarpışmalarda Perviz'e karşı Behram Çupin'in yanında yer almışlardı.[90] Aslında, Anuşirvan zamanında, Sasani orduları Yemen'i fethederken (520), kumandan Vahriz'in idaresinde Türk askerleri bulunuyordu.[91] Daha sonra Behram Çupin yine mağlup olmuş ve Tardu Kağan'a sığınmıştır.

Bu sıralarda Toharistan, Kunduz ve Belh gibi ülkeler de Batı Gök Türkleri tarafından fethedilmiş, Tardu'nun oğullarından bir tegin bu bölgeye idareci olarak gönderilmişti.[92]

---

88 SS 83, s. 1848, 1853, 1854.

89 Chavannes, aynı eser, s. 242 vd.; Grousset, *L'Empire de Steppes*; Kafesoğlu, a. y.

90 Ramazan Şeşen, "Eski Araplara Göre Türkler", *Türkiyat Mecmuası*, XX, 1968, s. 11.

91 Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981, s. 72; *Sa'alibi Gurur Muluk ül-acem*, (Farsça terc. Hidayet Mahmud, Tahran, 1369 h.)'den naklen, Şeşen, a. y.

92 Chavannes, aynı eser, s. 245 vd.; Şeşen, "Eski Araplara Göre Türkler", s. 12; Kafesoğlu, aynı eser, s. 103.

Batı aleminde gayet iyi başarılar elde eden Tardu, 599 yılından sonra Doğu Gök Türk Devleti'nin iç işlerine karışmış ve yukarıda gördüğümüz gibi, Tou-lan'la işbirliği yapmış, onun ölümü üzerine de kendini *Pu-chia* (Bilge) unvanıyla bütün Gök Türklerin kağanı ilan etmişti. Fakat Tou-lan gibi o da Çin entrika ve hilelerinden kurtulamadı. Töles boyları isyanı neticesinde ordusu dağılınca T'u-yü-hun'lara sığındı. Bundan sonra onun akıbeti hakkında hiçbir malumata tesadüf edilememektedir. Dolayısıyla 603 yılını onun sonu olarak kabul etmek uygun olur. Tardu'nun, Doğu Gök Türk Devleti içinde yaptığı mücadeleleri yukarıda anlattığımız için burada tekrar anlatmaya lüzum görmedik.

Tardu'nun 603 yılında ortadan kalkmasından sonra onun oğullarından Tu-lu'nun oğlu Ch'u-lo tahta geçti. Diğer taraftan, Doğu Gök Türklerinden Apa'nın nesli de Batı Gök Türk hanedanı olarak kaynaklarda gösterilir. Buna göre, Apa 587'de yakalanınca (Baga Kağan tarafından) ona bağlı boyların ileri gelenleri Ying-su Tegin'in oğlunu Ni-li Kağan unvanıyla başa geçirdiler. Ancak bunlar daha sonra başarılarını devam ettirmediler ve 600 yılında gidip Çin'e teslim oldular.

603 yılında Tardu'nun T'u-yü-hun'lara sığınmasıyla ortaya çıkan boşluğu Ni-li'nin oğlu Ta-man Tegin, Ch'u-lo Kağan unvanıyla doldurmaya çalıştı. Belirli bir mevkide sürekli oturmayan Ch'u-lo iki başkent kurdu. Bunlardan biri olan, Taşkent'in kuzeyinde kurduğu merkezle Soğd ülkesini idare ederken, Kuca'nın kuzeyindeki merkeziyle doğu kısmını yönetiyordu. Fakat hakimiyeti altındaki Töles boylarından fazla vergi almak istemesi saltanatını derinden sarstı. Sir Tarduş'ların reisi baskılara dayanamayarak isyan edip Ch'u-lo'yu mağlup etti. Ch'u-lo düştüğü zor durumdan Çinlilerin desteğiyle kurtulmaya çalıştı. Ancak 612 yılında onun haksız yere Çinliler adına T'u-yü-hun'lara saldırmak istemesi üzerine kendine bağlı boylar ona karşı çıkınca kaçarak Suei hanedanına sığındı. 613 yılında Çinlilerin hesabına

Korelileri yendi. Doğu Gök Türk Kağanı Shih-pi, daha sonra Ho-sa-na Ch'u-lo unvanını alan bu beyi T'ang hanedanından teslim alarak öldürdü. Onunla beraber gelen beylerden, kardeşi Kül Tardu Şad ve Ta-nai Tegin de önemli başarılar kazandılar. T'ang hanedanının kuruluşuna önemli katkıda bulundular.

Tardu'nun torunu (Tu-lu'nun oğlu) She-kuei şadlık rütbesiyle idare ettiği Batı Gök Türk bölgesinde Kağanlığını ilan etti. Ch'u-lo, Çin'e sığınınca tek başına kaldı.[93]

T'ung Yabgu'nun Batı Gök Türk Devleti'ni Yeniden Zirveye Çıkarması

Ch'u-lo Kağan'ın 611 yılında Çin'e gidip, Sui imparatoru Yang'a bağlanmasıyla, Batı Gök Türklerinde hakimiyet yine Tardu'nun torunlarından She-kui'e geçti. Tardu'nun torununun torunu Na-tou-lu'nun oğlu olan She-kui[94] kısa zamanda dağınık boyları bir araya toplamıştı. Zaten başsız kalan milletin kendisi onu seçti.[95] Başkentini Kuca'nın kuzeyindeki San-mi-shan'da kurdu. Eskiden olduğu gibi, doğuda Altay Dağları Doğu Gök Türkleri ile sınır olmuştu. Tun-huang'ın batısındaki Yeşim Taşı Kapısı geçidi denilen mevkiinin dışındaki bölge hariç, yani bütün Doğu Türkistan onun idaresine girdi. Batıda ise Hazar Denizi ulaştığı son nokta olmuştu.

Doğu Gök Türk Devleti'ne tamamen düşmanca bir tavır aldığı görülen She-kui çok geçmeden öldü. Ölümünden sonra yerine geçen küçük kardeşi T'ung Yabgu kağan oldu. Cesur, zeki ve taktikçi bir şahsiyete sahip olduğu bildirilen ve özellikle savaşta mükemmel olan T'ung Yabgu Kağan'ın ilk işi kuzey bölgelerde yaşayan bütün Töles boylarını kendine bağlamak oldu. Po-ssu'ya (İran) karşı büyük bir rakip olarak ortaya çıkmıştı. Güneyde Kaşmir'e kadar her

93 SS 84, s. 1876, 1880, PS 99, s. 3302, 3303; TT 199, 1077 a, b; TFYK 958, 23; TCTC 180, s. 5622; TCTC 181, s. 5636; TFYK 990, 18a.

94 HTS 215B Batı Gök. böl., s. 6056.

95 Sadece TT 199, 1077b.

tarafı kendi idaresine aldı. Başkentini Kuca'nın kuzeyindeki San-mi-shan'dan Taşkent'in kuzeyindeki Bin-pınar'a (Ch'ien-ch'üan) nakletti. Bundan sonra, Batı Türkistan'da meskûn bütün Soğd devletçiklerinin hepsini teker teker itaati altına aldı. Bir ilteber ile onları yönetirken, tudun ile vergilerini topluyordu. Dolayısıyla, Çin'e giden vergilerin zenginliği artık kalmamıştı. 620 yılında Çin'e dostluğunu göstermek maksadıyla balık yumurtası sunmak için elçi gönderdi.

622 yılında Doğu Gök Türkleri İl Kağan idaresinde, T'ang İmparatorluğu'nu büyük bir baskı altına almıştı. Aynı sıralarda, kış mevsiminde kuvvetli bir ordu ile T'ung Yabgu, İl Kağan'a hücum edecekti. Çok korkan İl Kağan elçi yollayıp onunla barış yaptı. Daha sonra Çin'e elçi gönderen T'ung Yabgu evlilik yoluyla ittifak yapmak istedi.[96]

İmparator Kao-tsu önce Batı Gök Türklerinin kendilerinden çok uzak olduğunu, acil bir durumda hiçbir faydası olmayacağını düşünerek bu ittifakı reddedecekti. Vezirlerden Feng Te-i, "İl Kağan'ı yenmek için mutlaka uzak ile işbirliği gerektiğini, sonra Çin kuvvetlendiği zaman onları kolayca tesiri altına alabileceğini" söyleyerek imparatorunu ikna etmeyi başardı. Bunun üzerine, Tao Li elçi olarak Yabgu Kağan'ın yanına gönderildi. İl Kağan bu sıralarda sürekli Çin'e saldırdığı için Batı Gök Türkleri yolu tıkalıydı. Bu sebepten evlilik gerçekleşemedi. Arkasından, 627 yılında erkin Chen-shu-t'ung, Çin elçisi Tao Li ile birlikte T'ung Yabgu'nun elçisi sıfatıyla T'ang sarayına geldi. 10.000 altın kemer, altından tel eşyalar ve 1.000 baş atı hediye olarak sundu. Ülkesi o kadar kuvvetli olmasına rağmen Karluk boylarının çoğu isyan etti.[97] Çin'e devamlı taarruzlar yapan İl Kağan,

96 CTS 194 Batı Gök. böl., s. 5181; HTS 215B Batı Gök. böl., s. 6057; Ayrıca bkz. Liu İ-t'ang, "Hsin T'ang Shu T'u-chüe K'ao-chu", *Pien-cheng*, 14, 1983, s. 177.

97 Chavannes, aynı eser, s. 340; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 104, 105; H. Salman, "VII ve XI. Asırlar Arasında Önemli Türk Boylarından Karluklar ve Karluk Devleti", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 15, 1981, s. 170.

T'ung Yabgu'nun Çin ile yakınlaşmasını istemiyordu. Ona elçi göndererek, "T'ang hanedanının kızıyla evlendiği takdirde gelinin kendi topraklarından geçeceğini, o zaman yakalayacağını" söyleyerek tehdit etti. T'ung Yabgu bundan dolayı endişelendi ve evlilik meselesi kesin olarak bitti.

Ülkesinde huzursuzluklar gittikçe artan T'ung Yabgu 630 yılında amcası Bagatur tarafından öldürülmek suretiyle ortadan kaldırıldı. Amcası kendisini Bagatur Hou-ch'u-li-pi Kağan ilan etti. T'ung Yabgu'nun ölümüne çok üzülen Çin imparatoru T'ai-tsung onun cenaze töreninde yakılmak üzere mücevherli ipek elbiseler yolladı.

Bundan sonra tamamen karışıklıklar içine sürüklenen Batı Gök Türk ülkesi kendini toparlayamadı. Hanedandan oldukları anlaşılan beyler kendi bölgelerinde T'ang hanedanına bağlı halde varlıklarını sürdürdüler.

T'ung Yabgu, Batı alemiyle de münasebetlerini üstün bir durumda devam ettirmişti. 619 yılında Batı Gök Türk orduları onun kumandasında Sasanileri mağlup ederek Rey ve İsfahan şehirlerini ele geçirdi.[98] Bu arada, Şad unvanını taşıyan oğlunu Bab-as-sulu taraflarına gönderdi.[99] 623 yılında, Bizans İmparatoru Heraklius ile Hazarlar ve Batı Gök Türkleri Sasani ordularını ağır bir hezimete daha uğrattılar. Gök Türklerin Sasani hükümdarı Hüsrev Perviz'i yenmesi İslam dünyasına büyük tesir yapmıştır. Neticede zayıflayan Sasani İmparatorluğu İslam kuvvetlerince Batı tarafından kolayca yıkılmıştır.[100]

Ünlü Budist rahibi Hsüan-tsang 629 yılı sonu ve 630 yılı başlarında T'ung Yabgu'yu ziyaret etmiştir. Tokmak'taki otağında rahibi çok iyi karşılayan T'ung Yabgu 626 yılında da Hintli rahip Prebhakaramitra'yı kabul etmişti. Onun, Hsüan-tsang'ı kabulü

98 M. Gringnaschi, "Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler", *Türk Tarih Kongresi Zabıtları*, C. I, Ankara, 25-29 Eylül, 1971, Ankara, 1972, s. 238.

99 Gringnaschi, "Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler", s. 241; Togan, s. 73; Şeşen, s. 13.

100 Togan, a. y.; Kafesoğlu, a.y.

dolayısıyla bu rahibin tuttuğu kayıtlar bizim için, Gök Türk hayatı hakkında çok zengin tasvirlerin günümüze kadar kalmasına sebep olmuştur. T'ung Yabgu Kuzey Afganistan'daki Kunduz bölgesini oğlu Tardu Şad vasıtasıyla idare ediyordu.[101]

DAĞILMA VE YENİDEN BİRLEŞME

630-681 arasında Gök Türklerin bağımsızlıklarını kaybedişleri Gök Türkçe yazılı kitabelerin en ünlüleri Tonyukuk, Kül Tegin ve Bilge Kağan abidelerinde acı bir şekilde anlatılarak milletin ders alması için dile getirilmişti. Dile getirilirken kullanılan cümlelerde Gök Türk devletlerinin yıkılış sebepleri üç önemli noktada toplanmaktadır.[102] Devletin yıkılmasında birinci derecede sorumlu olarak, başarılı kağanlardan sonra tahta geçen diğer başarısız kağanlar tutuluyordu. İkinci derecede sorumlu millet idi. Millet devletine karşı vazifelerini yerine getirmemişti. Üçüncü derecede tesir eden sebep Çinlilerin sürekli çevirdiği entrika ve uyguladıkları kurnaz siyasetiydi.

Kağanlarının başarısız idarelerine işaret edilirken, I. Gök Türk Devleti'nin muhteşem döneminden bahsedilip sonra tahta geçen erkek kardeşlerin ağabeyleri gibi akıllı olmadıkları, oğullarının babaları gibi akıllı olmadıkları için kötü kağanların tahta oturduğu vurgulanmıştır. Üstelik bu sırada kumandanlarının da akılsız kimseler olduğu bildirilmiştir.[103]

---

101 Chavannes, aynı eser, s. 24-25, 52-53; Grousset, aynı eseri, s. 105; Ligeti, aynı eser, s. 87-90; N. Togan, "Hüen-çang'a göre Peygamberin çağında Orta Asya", İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, IV, 1-2, 1964, s. 21-64. St. Julien, *Memoires Sur les Contrees Occidentales par Hioen-Tsang*, Paris 1863; S. Beal, *The Life of Hioen-Tsiang*, London, 1911.

102 İ. Kafesoğlu, aynı eser, s. 105-106.

103 Kül tegin Kitabesi, doğu cephesi, 4-6; Bilge Kağan Kitabesi, doğu cephesi, 5 ve 6. satırlar. Bu abidelerin bazı Türkçe neşirleri hakkında bk. H. Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara, 1987; T. Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara, 1988; Aynı yazarın, *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara, 1994; M. Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul, 1980.

Milletin devletine karşı vazifelerini yerine getirmediği anlatılırken, beylerin ve milletin itaatkâr değil asi olduğu için devletin zaafa uğradığı açıklanmıştır.[104]

Çin entrikaları ve uyguladıkları kurnaz siyasete gelince, onların etkili sözlerle ve ipekli kumaşlarla yabancı kavimleri kendilerine yakınlaştırdığı, daha sonra bunları aldatarak fesat tohumları saçtığı, küçük kardeşle büyük kardeşi, milletle kağanı birbirine düşürdüğü, neticede devletin yıkılışa gittiği vurgulanmıştı.[105] Ayrıca Türk milletinin kendi kağanını bıraktığı ve Çin'e bağlandığı için Tanrı'nın ona ölüm verdiği belirtilmiştir.[106]

Gök Türk kitabeleri yukarıda bahsettiğimiz bu üç ana sebebi açıklarken aslında Türk milletine Gök Türk tarihinin bu devresini anlatmak suretiyle nasihat etmekte ve gelecekte aynı hataların tekrar edilmemesini istemektedirler. Bu dönemde Türk beylerinin Türk adını bırakıp Çin ad ve unvanlarını alarak onlara boyun eğdiklerini, neticede 50 yıl T'ang İmparatorluğu'na hizmet ettikleri anlatılmıştır.[107] Türk milletinin aç iken tokluğu, tok iken açlığı düşünmediği, dolayısıyla kağanının sözlerini dinlemediği, yurdundan ayrılıp harap ve bitkin düştüğü, kutlu yurt Ötüken'i terk edip su gibi kanının aktığı, kemiklerinin dağlar gibi yığıldığı, devletine karşı hata yaptığı açıklanmıştır.[108] Çin milletinin iyi bilge kişiyi yürütmediği, onun tatlı sözüne kapılan çok sayıda Türk insanının öldüğü, hilekâr ve kurnaz olduğu için küçük kardeşle büyük kardeşi birbirine düşürüp beylerle millet arasına nifak sokup Türk Devleti'nin yıkılmasına sebep olduğu, üstelik

104 Kül Tegin Kitabesi, doğu cephesi, 6; Bilge Kağan Kitabesi, doğu cephesi, 10. satır.

105 Kül Tegin Kitabesi, doğu cephesi, 5-7; Bilge Kağan Kitabesi, kuzey cephesi, 4-6. satırlar.

106 Tonyukuk Kitabesi, 3. satır.

107 Kül Tegin Kitabesi, doğu gephesi, 6 ve 7. satır; Bilge Kağan Kitabesi doğu cephesi, 6 ve 7. satır.

108 Kül Tegin Kitabesi, güney cephesi, 5-7; Bilge Kağan kitabesi, kuzey cephesi, 4-6. satırlar.

Türk milleti ona bu kadar çok hizmet ettiği halde her zaman onu öldürüp yok etmek maksadını taşıdığı anlatılmıştır.[109]

Doğu Gök Türk Devleti Yıkıldıktan Sonra Milletin İçinde Bulunduğu Durum

627'li yıllarda Doğu Gök Türk ülkesinde yaz mevsiminde kar yağması neticesinde büyük bir kıtlık yaşanmıştı. Yine bu yıl Töles boyları diye genel ad verilen devlete bağlı bütün diğer Türk boyları[110] isyana kalkışmışlardı. Dolayısıyla tam bir karışıklık içine sürüklenen Doğu Gök Türk Devleti'nde halk perişan vaziyetteydi. Zaten daha önce Soğd asıllı vezirlerin kanunları değiştirmeye çalışmaları yüzünden milletin kağanlığa, yani devlete olan güveni sarsılmıştı. Devletin doğusunda yaşayan Moğol asıllı kavimler, T'u-li'nin vergileri artırması yüzünden isyan etmişler, bu hareketlerinde de başarılı olunca Çin'e bağlanmışlardı. Batı Gök Türk ülkesinde kalan Töles boyları T'ung Yabgu idaresindeydiler. Fakat onun ölümü ile devletin karışıklığa sürüklenmesi batıdaki boyları da rahatsız etmişti. 630 yılının baharında İl Kağan T'ang hanedanına esir düşünce, sonuna kadar ona bağlı kalan halkı başsız kalmıştı. Yukarıda bahsettiğimiz kıtlık esnasında İl Kağan kendine bağlı halk ile Çin'in kuzeyindeki T'ie-shan'a (Demir Dağı) ava çıkmış, bu sırada yukarıda bahsettiğimiz gibi Çinlilerin tuzağına düşmüştü.

Başsız kalan halk İl Kağan'ın yakalanmasından sonra üç kütleye ayrıldı. Birinci kütle son iki-üç yıldan beri Ötüken bölgesini ellerinde tutan Sir Tarduşlara giderek onların himayesine girdi. Sir Tarduşların reisi İ-nan 627 yılında Çin ile temasa geçmiş, ona

109 Kül Tegin Kitabesi, doğu cephesi, 10; Bilge Kağan Kitabesi, doğu cephesi 9. satır.

110 Töles boyları Moğolistan'daki Kerulen Nehri'nden Hazar Denizi'ne kadar geniş bir sahada dağınık vaziyette yaşıyorlardı. Daha fazla bilgi için bkz. A. Taşağıl, "Töles Boylarının Cografi Dağılımına Bir Bakış", *M.S.U. Fen-Ed. Fak. Dergisi*, 1, 1991, s. 3342.

gönderilen sancak ve davul ile bağımsızlığını ilan etmişti. İl Kağanın Çin'e esir düşüp başıboş kalan Gök Türk halkının bir kısmının kendilerine katılmasıyla Sir Tarduşların gücü ve nüfuzu arttı.[111]

İkinci kısım Gök Türk ahalisi Batı Ülkeleri adı verilen Türkistan şehirlerine doğru gitti. Batı ülkeleri tabiriyle Çin kaynakları Tun-huang'ın batısından başlayarak Batı Türkistan ve Kuzeydoğu İran'a kadar uzanan şehir devletçiklerini kasdetmektedir. Bu küçük şehir devletçikleri bazen kendi başlarına bağımsız hüküm sürerlerdi. Ancak çoğu zaman Orta Asya'da hüküm süren büyük devletlerin vassalı olurlardı. I. Gök Türk Devleti kurulduktan sonra devletin batı kanadını yönetmeye başlayan İstemi Yabgu bunların hepsini kendine bağlamıştı. 576 yılından sonra onun ölümü üzerine yerine geçen oğlu Tardu 582 yılından sonra Batı Gök Türk Devleti'nin bağımsızlığını ilan etti. Tardu Türkistan şehirlerine bir tegin göndererek onları idare ederken, bir yandan da Gök Türk halkını şehirlere yerleştiriyordu. Başıboş kalan boyların bir kısmının gelip bu şehirlere yerleşmesiyle de Türkleşmeleri arttı. Ancak bu anda Doğu Gök Türk Devleti'nden kopup gelenlerin, Tanrı Dağları'nın güney eteklerindeki şehir silsilesi, Hami'den Kaşgar'a, Kuca, Aksu, Karaşar ve benzerlerine yerleşmeleri söz konusudur. Batı Gök Türk beyleri diğer bölgelerde faaliyette bulundukları için bahsettiğimiz bölge daha bağımsızdı.

Üçüncü kısım topluluk ise aşağıda da açıklanacağı gibi, Çin'e gitti. Gidenlerin sayısının 100.000 olduğu bildirilmektedir. Çin'in kuzeyindeki yığılma T'ang hanedanı imparatoru T'ai-tsung başta olmak üzere, bütün Çinli devlet adamlarını endişeye sevk etti.[112]

Çin'e gelip bağlanan Gök Türk halkının yerleştirilmesi konusunda Çin sarayında uzun tartışmalar yapıldı.

111 Sir Tarduşlar için daha fazla bilgi için bkz. Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Türk Boyları*, s. 125-134.

112 Bu hadise ile ilgili kayıtlar TT 197, 1070c; CTS 194A, s. 5162; HTS 215A, s. 6037; WHTK 343, 2690b'dedir.

Esir Gök Türklerin Çin'de Konuşlandırılması

Çin sarayında İmparator T'ai-tsung nezaretinde yapılan uzun müzakereler neticesinde Wen Yen-po'nun teklifi uygun bulunmuştu. Onun hazırladığı plana göre sayıları 100.000 olduğu bildirilen teslim olmuş Gök Türk kültesi Çin'de yerleştirilmeye başlandı.

Shou-fang toprakları bu iş için seçildi. Doğu sınırı You-chou[113] oldu. Batıdaki son noktaları ise Ling-chou[114] idi. T'u-li Kağan'ın Doğu Gök Türk Devleti yıkılmadan önce idare ettiği topraklar Shun[115], You[116], Hua[117] ve Ch'ang[118] gibi dört askerî garnizonluğa bölündü. Aynı zamanda bu yeni garnizonlarda askerî valilikler kuruldu.

İl Kağan'ın idare ettiği topraklar önce ikiye ayrıldı. Bu topraklar Çin Seddi'nin kuzeyi ile Gobi Çölü arasındaki geniş sahayı kaplamaktaydı. Doğudakine Ting-hsiang ve batıdakine ise Yün-chung askerî valiliği adı verildi. Her iki garnizonluk kendi içinde üç bölgeye bölündü. Dolayısıyla altı askerî garnizonluk daha ortaya çıkmış oluyordu. Bu arada başkent Ch'ang-an'a gelen Gök Türk kabile reislerinin hepsine Chung-lang (dördüncü derece ikinci sınıf) generalliği ve benzeri unvanlar sunularak taltif edildiler. İmparator sarayda kendilerine görevler verdi. Çin başkentine bu sıralarda çok sayıda Türk ailesi gitmiş ve orada ikamet eden Türklerin sayısı 10.000 bulmuştu. Fakat söz konusu ailelerin T'ang başkentine gidiş sebepleri Türk kabile reislerinin Çin sarayında vazife almalarıydı. Aileleri onların peşlerinden gidip Ch'ang-an'da[119] yaşamaya başlamışlardı.

113 You-chou'nun merkezi, günümüzde Ho-pei eyaleti, Cho şehrinde bulunuyordu.
114 Lig-chou, bugün Ning-hsia'daki Ling-wu şehridir.
115 Sun-chou, günümüzde Ho-pei eyaletinin Sun-i şehri.
116 You-chou bugünkü Ning-hsis eyaletinde Yin-ch'uan-shih şehridir.
117 Hua-chou, Sui-yüan eyaletinin batısındaydı.
118 Ch'ang-chou, Kansu eyaletinde Ch'yang-hsien şehridir.
119 TT 197, 1071b; CTS 194A, s. 5163; HTS 215A, s. 6038; bu konuda ayrıca bkz. Chan Jen-t'ang, s. 69-71; Ö. İzgi, "Çinlilerin, Gök-Türk ve Uygurları

639 yılının baharında Gök Türklerden Çin'e sığınan Türk beylerinden birinin isyana kalkıştığı görülmektedir. T'u-li Kağan'ın kardeşi Chie-shih-shuai 629 yılında ağabeyi ile Çin'e gelmişti. Diğer Gök Türk ileri gelenlerine Çin unvanları dağıtılırken Chie-shih-shuai'a da chung-lang generalliği rütbesi verildi. Daha sonra saray muhafızları generalliğine yükseltildi. Onun çapkın bir karaktere sahip olduğu ve bu yüzden ağabeyi tarafından azarlandığı Çin kaynakları tarafından bildirilmektedir.[120]

T'u-li Kağan'la kardeşi Chie-shih-shuai'ın arası bu sebeple açılmış olmalıdır. Çünkü Chie-shih-shuai da daha sonra T'u-li'yi hainlikle suçlamıştır. Hatta, daha da ileri giderek onu İmparator T'ai-tsung'a şikayet etmiştir. T'u-li gerçekten Doğu Gök Türk Devleti'nin Çin'e karşı en kuvvetli olduğu dönemde ağabeyi İl Kağan'a rağmen Çinli veliahd Li Shih-min (sonradan İmparator T'ai-tsung) ile anlaşarak devletine ihanet etmişti. Nihayet henüz Gök Türk Devleti yıkılmadan bir hainlik daha yapmış, gidip T'ang hanedanına teslim olmuştu. Chie Shih-shuai ağabeyinin bu ihanetini görmemişti. İmparator T'ai-tsung Chie-shih-shuai'ın[121] ithamlarını dikkate almadığı gibi, aksine onu küçümsedi.

Kendi soyundan gelenlerle gizli irtibat kuran Chie-shih-shuai kırktan fazla Gök Türk kabile şefiyle gizli anlaşma sağlamayı başarmıştı. Yeğeni Ho-lo-hu'yu da kendi tarafına çekti. Ho-lo-hu, T'u-li Kağan'ın oğluydu ve o da Çinliler tarafından makam ve unvanlarla taltif edilmişti. Chie-shih-shuai'ın gizli ittifak kurduğu kişilerin daha önce 630 yılında Çin sarayına gelip unvan ve makamlar alan Gök Türk kabile reisleri veya onların yakınları olduğu anlaşılmaktadır. Yapılan plana göre olay şöyle gelişecekti. Chin Prensi Li Chih, geceleri çıkıp dolaşıyordu. Aniden ileri

Yerleştirme Siyasetleri", *I. Milli Türkoloji Kongresi Tebliğleri*, İstanbul, 1978, s. 199-201.

120 TCTC 195, s. 6147; THY 94, s. 1689.

121 TCTC 195, a. y.

atılıp onu yakalayacaklardı. Chiou-ch'eng-kung sarayından sabaha karşı çıkacak, o esnada saray kapısı açık olacak ve kapı nöbetçileri çekileceklerdi. Chie-shih-shuai ve arkadaşları bundan faydalanarak saraya girecekler, İmparator T'ai-tsung'un bulunduğu yere gidip onu esir edeceklerdi. Eğer başarılı olurlarsa Ho-lo-hu lider (kağan) seçilecekti.

O gece Chie-shih-shuai'ın arkadaşları sarayın civarında gizlenip beklemeye başladılar. Fakat bu sırada büyük bir fırtına patlak verdi. Prens Li Chih saraydan çıkmadı. Chie-shih-shuai planlarının anlaşılacağını zannederek saraya hücum edip T'ai-tsung'u kaçırma kararını verdi. Saray muhafızlarıyla çarpışa çarpışa dört savunma hattını yardılar. Ortadaki askerî barakalara dahi ulaşıp saldırdılar. Muhafızlar tam dağılmışken, her yerde hücum eden (Ch'e-tsung) general unvanlı Sun Wu-k'ai saraya yardıma geldi. Chie-shih-shuai ve arkadaşları neticede sarayın ahırından at çalıp kaçmaya başladılar. Wei Irmağı'nı geçip eski topraklarına ulaşmak istiyorlardı. Sınırdaki devriyeler tarafından öldürüldüler. Sadece Ho-lo-hu idam edilmedi. Affedilip Çin'in içlerindeki Ling-wai'a sürüldü.[122]

Bu ayaklanma hareketi kısa sürede bastırılmış olmasına rağmen, T'ang hanedanının, başta imparator T'ai-tsung olmak üzere, bütün idarecilerini korkuttu. Bütün vezirler imparatora Gök Türklerin Çin'de ikametlerinin kendi ülke çıkarları açısından mümkün olmadığını belirttiler. Dokuz yıldan beri Kuzey Çin ve başkent Ch'ang-an'da ikamet eden Gök Türklerin her an T'ang İmparatorluğu için tehlike teşkil ettiği hissediliyordu. Arkasından hemen Gök-Türklerin Çin'den çıkarılması için hazırlıklara başlandı.

Bunun için de Gök Türk hanedanından gelen A-shih-na Ssu-mo'yu kağan tayin ettiler. Arkasından büyük bir ordu ile kuzeye gönderdiler. Ancak Sir Tarduşların hükümdarı İ-nan, Ssu-mo

---

122 HTS 215A, s. 6039 ve de TCTC 195 a. y.; THY 94, 1690; TT a. y.; WHTK 2690b; Liu, I, 151 vd.; Chang Jen-t'ang, s. 106108; Liu İ-t'ang, aynı makale, s. 149.

Kağan ile yıllarca savaşarak onları ülkesine sokmadı. Üstelik Çinlilerin bütün desteği boşa gitmişti. Neticede Ssu-mo ve ahalisi geri dönerek Kuzey Çin'de Sheng ile Hsia eyaletine yerleştirildiler.[123]

600'lü yıllardan itibaren Töles boylarının en kuvvetlisi olarak görünen Sir Tarduşları 628 yılından sonra bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. Doğu Gök Türk Devleti 630'da yıkılınca, Ötüken bölgesinde en önemli güç olarak kaldılar. Çin'e giden Gök Türklerin 639'dan sonra geri gönderilmek istenmesi üzerine çıkan savaşlarda başarıyla kendi ülkelerini korudular. Ancak kağanları Bilge İ-nan'ın ölümü üzerine (645) oğulları anlaşmazlığa düşünce, Sir Tarduş gücü 646-647 yıllarında dağıldı.[124]

Ch'e-pi Kağan'ın Bağımsız Kalmak İçin Verdiği Mücadele

Gök Türk hanedanından gelen bir başka bey 638 yılından beri Altay Dağları havalisinde hüküm sürüyordu. Aslında Doğu Gök Türk Devleti'nin 630'da yıkılması üzerine bazı devlet adamları ona kendini kağan ilan etmesi için telkinde bulundu ise de buna cesaret edememişti. Daha sonra da onlardan kaçarak Altay Dağları'na geldi; takip eden 2-3 bin kişilik Sir Tarduş süvari birliği onu yakalayamadı. Beraberindekilerle üç tarafı sarp kayalarla çevrili olan ve sadece bir tarafından araba ve süvarilerin geçebileceği, toprağı düz ve geniş bir yere sığındı. Burası onun eski yurduydu. Askerî gücünün sayısı 30.000'e çıkınca kendini kağan ilan etti. Batısındaki Karluklar ile Yenisey'deki Kırgızlar ona bağlanınca epey kuvvetlendi. Çinlilerin dikkatini çekince iyi ilişkiler kurmak istedi. Ne var ki Çinliler onun kendilerine vassal olmasını istiyorlardı. Üzerine gönderilen ilk kuvvetleri yendi ise de Karluk, Uygur ve Bugu gibi boyların Çin tarafını tutması üzerine

123 HTS 215 A, s. 6139; CTS 194 A, s. 5164,5165; TT 197, 1071c; CTS 3, s. 50, 51; WHTK 2690c.

124 CTS 199 B, s. 5343-5345; HTS 217 B, s. 6134; CTS 3, s. 43; HTS 2, s. 41; HTS 215B, s. 6137, 6138-6146.

mağlup olup yakalanarak T'ang hanedanın başkenti Ch'ang-an'a getirildi.[125]

646 yılında Sir Tarduşların, 650 yılında Ch'e-pi Kağan'ın güçlerinin ortadan kalkması üzerine Doğu Gök Türk ülkesinde büyük bir siyasî boşluk ortaya çıkmıştı. Bu boşluktan faydalanan Bugu (Bugut), T'ung-lo (Tongra), Tu-po, Bayırku, To-lan-ko, Hu-hsie, Ediz (A-tie), Ch'i-pi, Basmıl Kurıkan, Kırgız, Hun, Karluk, Uygur gibi küçük Türk boyları 647 yılından itibaren Çin'e elçiler göndererek siyasî münasebet kurdular. Çin'deki T'ang hanedanının İmparatoru Kao-tsung bunları memnuniyetle karşıladı. Boy reislerinin hepsine muhtelif Çin unvanları verilirken, boyların bulundukları topraklara ise Çince askerî valilik adları konuldu.[126] Bundan sonra Çin'in kuzeyindeki Gök Türk bakiyeleri de büyük genel askerî valiliklere ayrıldı. Böylece Doğu Gök Türk ülkesi tam anlamıyla Çinlilerin kontrolü altına giriyordu. Bu arada, Çin'e daha önce sığınmış olan Gök Türk beylerinden bazıları Çin devletinde yükselmiş, önemli mevkilere gelmişlerdi. Bunların çoğu general olarak orduda hizmet veriyordu.

Batı Gök Türkleri T'ung Yabgu'nun amcası tarafından öldürülmesinden sonra karışıklığa düştü. Onun amcası Bagatur'u kimse kağan olarak tanımadı. Neticede T'ung Yabgu'nun oğlu Hsi-li tahta geçti. Ama karışıklıklar durmayınca çok uzaktaki T'ang hanedanından yardım istediler. Töles boyları dahi başkaldırmışlardı. Bagatur yenilerek Altay Dağları'na kaçtı. Yeni Kağan, Sir Tarduşlara mağlup olduğu gibi, diğer Töles boylarını da itaat ettiremedi. Daha sonra ülkesi içinde bir sürü muhalif çıkınca, Maveraünnehir'e kaçıp sığındı. Bu arada, Batı Gök Türk hanedanından gelen

125 TT 198, 1073c; CTS 194 A, s. 5165; HTS 215 A, s. 6040-6041; TFYK 986, 1a; TCTC 198, s. 6250; WHTK 2691 a.

126 J. Hamilton, "Toguz Oguz et On Uigur", *Jornal Asiatique*, 1962, s. 33-54; M, Mori, "On Chi-li-fa (eltaber/eltabir) and Chi-chin (irkin) of the T'ieh-le Tribes", *Acta Asiatica*, Tokuyo, 1965, s. 53 vd; TT 198, 1080 c-1081 a; HTS 217 B, s. 6040-6041; WHTK 2699 a; CTS 199A, s. 5348.

Ni-shu Baga Şad'ın oğlu Işbara ülkesini on boya böldü. Her boyu idare eden reise birer ok verildi. Beş Tuo-lu ve Beş Nu-shih-pi boyları halinde organize edildi. Tuo-lu'lar, Tokmak'ın doğusunda yerleşmişlerdi ve beş çorluk halinde kurulmuşlardı. Batısında oturan Nu-shih-pi'ler ise beş büyük erkinlik halinde teşekkül ettiler. Böylece ortaya çıkan yeni boyların hepsine On Ok denmeye başladı.[127] Fakat bir türlü huzur gelmiyordu. 638'de İli Irmağı sınır olmak üzere ikiye ayrılan Batı Gök Türk ülkesinde birlik yine sağlanmadı. Çinliler de izledikleri entrika politikaları sayesinde sürekli karışıklık çıkarıyorlardı. A-shih-na Ho-lu 648 yılında Talas Irmağı civarında isyan edip bütün siyasî, askerî gücü ele geçirdi. Yaklaşık 10 yıl Batı Gök Türk ülkesinde bağımsızlığını sürdürdü. Kendisine karşı yapılan birçok isyan hareketini bastırınca, Çinliler bizzat ordu gönderdi. Bu ordunun çoğunluğu diğer Türk asıllı boylardan oluşuyordu. Sürekli gerilla savaşı yaparak yorulan ve nihayet yakalanan A-shih-na Ho-lu Çin'e götürüldü ve 659 yılında eceliyle öldü.[128]

Bundan sonra Batı Gök Türk ülkesi de Doğu Gök Türk ülkesi gibi Çinliler tarafından idari bölümlere ayrıldı. Bundan sonra iş başına geçen Gök Türk hanedanından beyler Çin'in tayinli memuru konumundaydılar.[129]

Doğudaki Bağımsızlık Savaşı

Çinlilerin Gök Türk ülkesini küçük parçalara bölüp ayırmaları uzun bir süre onların bir araya gelip bağımsızlıkları için isyan etmelerini engelledi. Bozkır Türk toplumunun yapısına uymayan bu durum 679 yılında ilk isyanla sona erdi. Çinlilerin esir Gök Türkleri yönetmek için kurdukları askerî valilik idarecilerinden A-shih-te Wen-fu ve A-shih-te Feng-chih adlı iki lider Gök Türk hanedan

127 HTS 215B, s. 6060-62.
128 CTS 194 B, s. 5187; HTS 215B, s. 6062-63.
129 HTS 215B, s. 6063, 6064; Chavannes, s. 27-41, 57-76.

ailesine mensup A-shih-na Ni-shu-fu'yu kağan olması için ikna ettiler, ardından bağımsızlık savaşı başladı. Bu askerî valiliğe dahil 24 eyaletin reislerinin hemen hepsi onlara katılmıştı. Hiç beklemediği bu olay karşısında T'ang hanedanının İmparatoru Kao-tsung derhal büyük bir ordu hazırlayıp Gök Türk isyanını bastırmak istiyordu. Ancak kuzeyin soğuk iklimine alışık olmayan Çin askerlerinin derileri çatlıyordu. Gök Türkler ani bir saldırı ile bu orduyu darmadağın ettiler ve karşı atağa geçtiler. Bunun üzerine, P'ei Hsing-chien 300.000 kişilik ordu ile çıktığı seferde A-shih-te Feng-chih'yı yenerek yakaladı. A-shih-na Ni-shu-fu-da kendi maiyetindekiler tarafından öldürülünce birinci isyan başarısızlıkla sonuçlandı. Ancak kurtulabilen Gök Türkler Altay Dağları'nın doğusundaki Kurt Dağı'na (Lang-shan) sığınmayı başardılar.[130]

681 yılında A-shih-te Wen-fu yeni bir kağan arayışına girişti. Çok geçmeden, hanedan ailesinden gelen A-shih-na Fu-nien kağan seçildi. Ayaklanma başladıktan sonra üzerlerine gelen Çin orduları ardı ardına yenildi. Fakat ağır bir kıtlık çıkması zor günler geçirmelerine sebep oldu. Buna rağmen, diğer Gök Türk boyları onların bağımsızlık hareketini duymuşlar ve katılmaya başlamışlardı. Çin orduları yine de bozguna uğratılıyordu. Böylesine avantajlı bir durumdaki iki Gök Türk liderinin arası Çinli kumandan P'ei Hsing-chien'in kurnazca planları sayesinde açıldı. Çıkan karışıklıklardan yeteri kadar faydalanamayan Çinli kumandan P'ei Hsing-chien teslim oldukları takdirde öldürülmeyecekleri vaadini vererek 54 Gök Türk beyinin teslim olmasını sağladı. Neticede kendileri gelen Gök Türk beylerinin hepsi Çin başkenti Ch'ang-an'daki doğu pazarında idam edildiler. Böylece ikinci bağımsızlık teşebbüsü de başarısızlıkla sonuçlandı (681).[131]

---

130 CTS 64, s. 2801 v.d.; HTS 108, s. 4086 v.d.; CTS 83, s. 2784-2785.

131 CTS 194 A, s. 5166; HTS 215 A, s. 6042; TCTC 202, s. 6392; TT 198, 1073b CTS 63, s. 2405; HTS 101, s. 3952; CTS 64, s. 2801 vd.; HTS 108, s. 4086 vd. CTS 83, s. 2784-2785.

II. GÖK TÜRK DEVLETİ

Kutlug Kağan kaynakların açıkça belirttiği üzere Doğu Gök Türk Kağanı İl'in soyundan geliyordu. Kendinden önceki bağımsızlık hareketlerinin kanlı savaşlara rağmen başarısız olması Kutlug'u yıldırmadı. Ayrıca daha planlı davranarak Çin sınırlarından uzağa kaçtı (Çogay Kuzı). Arkasından Karakum kalesine geçerek Dokuz Oğuzların sürülerini yağmaladı. Biraz da askerî güç kazanınca II. Gök Türk Devleti'nin bağımsızlığını ilan etti. Kardeşlerinden Beg-Çor'u Şad, Tuo-hsi-fu'yu da yabgu tayin ederek devletini teşkilatlandırdı. Çin'de hapiste bulunduğu yerden kaçarak Gök Türk Devleti'ne sığınan Tonyukuk'un Kutlug tarafından Apa Tarkan tayin edilmesiyle esas kuvvetini aldı. Tonyukuk'un yaptığı planlar ve uyguladığı stratejiler sayesinde devlet sağlam temellere oturtuldu.[132]

Gök Türk Devleti'nin kurumlarını oluşturmaya çalıştığı sırada Dokuz Oğuzlardan bir kaçak gelmiş ve tehlikeyi bildirmişti. Buna göre, kendilerine yeni bir kağan seçen Dokuz Oğuzlar doğudaki Kıtanlara ve güneydeki Çin'e elçi göndererek, Gök Türklerin günden güne hızla kuvvetlendiklerini bildirdi; bunu önlemek için hemen birleşip onlara saldırmalılardı. Bu haberi duyan Tonyukuk, Çinlilerin, Kıtanların ve Dokuz Oğuzların ittifak yapmaları halinde düşecekleri zor durumu iyi kavradı. Rakipleri birleşmeden harekete geçti. 2.000 kişilik ordusuyla 6.000 kişilik Dokuz Oğuzları mağlup etmeyi başardı. Böylece yeni kurulan Gök Türk Devleti Tonyukuk'un yerinde hareketi sayesinde yok olmaktan kurtuluyordu.[133] Neticede Orhun-Selenga havalisinde Türk birliği sağlandı. Bundan sonra Çin'e karşı hücumlara geçildi. Lan eyaletinin ele geçirip Vali Wang Te-mao'nun öldürülmesi onların T'ang hanedanına karşı kazandıkları ilk zaferdi. Daha

---

132 CTS 194 A, s. 5167; HTS 215 A, s. 6043; TT 198, 1073 b; WHTK 343, 1691 c.

133 Tonyukuk Yazıtı, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17. satırlar.

II. Göktürk Kağanlığı

sonra bunların ardı arkası kesilmedi. Savaş meydanlarında tutunamayan Çinli generaller hilelerle Gök Türkleri durdurmaya çalışıyorlardı. Esir Gök Türklerin yaşadığı Kuei eyaletine akınlar düzenlendi. Yine vali ve kumandanlar yakalandı. 683 yılına gelindiğinde Çin sarayında Feng ve Hsia gibi eyaletlerin kendiliğinden Gök Türklere bırakılması tartışılıyordu. 684 yılında Shuo eyaletine bizzat Kutlug'un kumanda ettiği ordular girerken, 685'de Tai eyaleti baskına uğradı. Bu durum 686 yılında da aynı hızla devam etti.[134]

687 yılından itibaren karşı tedbirleri başarılı olan Çinliler ufak çapta Gök Türk kuvvetlerini mağlup etmeyi başardılar. Fakat 689'da Hsie Huai-i adlı bir Budist rahibin kumandasında büyük bir ordu daha hazırladılarsa da herhangi bir zafer kazanamadılar.[135] Kutlug, Çinlilerle 17 kez, Kıtanlarla yedi kez savaşmıştı.[136]

Kutlug'un Ölümü

Tonyukuk, 687'de de Türgişlerle savaştı. Bu savaştan iki yıl sonra, hastalanan Kutlug öldü.[137] Çinlilerle 17 kez, Kıtanlarla yedi kez ve Oğuzlarla da beş kez savaşmıştı.[138]

50 yıllık esaret devresinden sonra Kutlug liderliğinde bağımsızlıklarına kavuşan Gök Türklerin ikinci devletlerinin kuruluş mücadelesi üç aşamada gelişmişti. Gobi Çölü'nün güneyinde Çin'e yakın bölgede 679 yılında başlayan ilk ayaklanma kısa zamanda çok geniş bir alana yayılmış, değişik mevkilerde bulunan

134 CTS 77, s. 2672; HTS 98, s. 3904.

135 [138] CTS 83, s. 3295; HTS 210, s. 4122; CTS 194 A, s. 5167, 5168; HTS 215 A, a.y.; TCTC 204, s. 6446; T T 198, a.y.; WHTK, 343 a.y.

136 Tonyukuk Yazıtı, 49. satır; Kül Tegin Yazıtı, doğu cephesi 15-16. satırlar; Bilge Kağan Yazıtı, doğu cephesi 13-14. satırlar.

137 Bu bilgilerin bulunduğu yerler CTS 194A, s. 5167, 5168; HTS 215A, a.y.; TCTC 204, s. 6446; T T 198/a.y..; WHTK 343/ a.y.

138 Tonyukuk Yazıtı 49. satır; Kül Tegin Yazıtı, doğu cephesi 15-16. satırlar; Bilge Kağan Yazıtı, doğu cephesi 13-14. satırlar.

Türk beyleri derhal buna iltihak etmişlerdi. Ancak üzerlerine gönderilen Çin ordusunu mağlup edemeyen Gök Türk liderlerinden A-shih-na Ni-shu-fu öldürülmüş ve A-shih-te Feng-chih ise esir düşmüştü. Hayatını kurtarmayı başaran Wen-fu, Gök Türk hanedan ailesinden yeni birini, A-shih-na Fu-nien'i reis seçti. Onlar da uzun süren mücadelelerinden zaferle çıkamadılar. Fakat onların mağlup olup Çin'e götürüldükleri esnada kendini kurtarıp Çoğay-kuzı Dağı'na sığınan Kutlug etrafındakilerin sayısını artırarak, Dokuz Oğuzların hayvanlarını yağmalayıp ihtiyacı olan yiyecek ve benzeri malzemeleri temin etti. Bundan sonra kağanlığını ilan edip II. Gök Türk Devleti'ni resmen kurdu. Artık sıra Çin'e ağır darbeler vurmaya gelmişti. 691 yılının sonundan ölümüne kadar bütün Kuzey Çin'i baştan başa akınlarıyla istila etti. Tonyukuk'un zamanında harekete geçerek Dokuz Oğuzların, Çin ve Kıtanlarla yaptığı gizli ittifakı çökertmesiyle büyük bir tehlikeden kuruldu. Ardından Ötüken bölgesi ve civarındaki ve de Altay dağlarına uzanan sahadaki bütün diğer Türk boylarını kendine bağladı. 689'da Tonyukuk daha o zamanlar batıdaki Türgişler üzerine dahi sefer tertiplemişti.

682'de tam bağımsızlığını kazandıktan sonra Kutlug ve Tonyukuk liderliğinde II. Gök Türk Devleti geçen on yıllık sürede Ötüken bölgesini merkez yaparak etrafındaki diğer Türk boylarını kendine bağladı. Her fırsatta Çin'deki T'ang İmparatorluğu'na ardı ardına darbeler indirerek esaret altındaki Türkleri kurtarmaya çalıştı. Çin'in kuzeyi doğudan batıya tamamen Gök Türk akınlarına maruz kalmıştı. Neticede Kutlug'un kurduğu ve tahtta kaldığı on yıllık sürede Gök Türk Devleti her açıdan hızla gelişti.

Kapgan ve Devletin Genişlemesi

692 yılında ağabeyi Kutlug'un ölümü üzerine II. Gök Türk Devleti tahtına oturan Kapgan devraldığı, hızla büyümekte olan devleti ağabeyinin bıraktığı yerden başlayarak her yönden geliştirmeye

devam etmiştir. İki yüz yıllık bağımsız Gök Türk tarihinde 24 yıl gibi uzun süreli bir dönem kağanlık yapan Kapgan'ın faaliyetleri Orhun Yazıtlarında teferruatlı bir şekilde anlatılmıştır. Neticede kaynaklarca Kapgan en çok zafer kazanan, Çin'i en fazla korkutan, o devirde yaşayan Türk topluluklarının hemen hepsini idaresi altına alan, devletini çağının en kuvvetlisi yapan kağan olarak tanınmıştır. Tonyukuk Yazıtı'nda *Bögü* olarak da zikreden Kapgan'ın adı fatih anlamına gelmektedir.

693 yılında Ling eyaletine saldırıp yağmalar yapan Kapgan kendisine karşı koymaya çalışan Çinli General Li To-tsu'yu yenmişti. Buna karşı Çin'deki T'ang hanedanının İmparatoriçesi Wu 18 generallik büyük bir ordu hazırlamıştı. Ancak söz konusu ordu Gök Türklerle çarpışmaya cesaret edemeden geri döndü. Bunu takip eden yıllarda Kıtanların, T'ang İmparatorluğu topraklarını istila etmeleri üzerine yardım teklifinde bulunan Kapgan, Kıtanları yeneceğini, karşılığında bazı taleplerinin olduğunu bildirdi. Onun talebi, 630-681 yılları arasında esir düşerek Çin'e zorla götürülmüş Türk ailelerin geri gönderilmesiydi. T'ang Sarayı derhal bu teklifi kabul etti.

Bu arada Kapgan, Çin'le anlaşıp ona doğru saldırmaya başlayan Kırgızların üzerine yürüdü. Tonyukuk da sefere katılmıştı. Yenisey Nehri'nin doğduğu kaynaklardan biri olan Anı Irmağı üzerinde yapılan savaşta Kırgızları mağlup ettiler. Bunların akabinde On Oklara (Türgişlere) saldırılacaktı. Çünkü onlar da Kırgız, Çin gibi kavimlerle ittifaka girip Gök Türklere hücum edeceklerdi. Kapgan'ın hatununun ölümü üzerine geri dönmesi üzerine Tonyukuk ve Bilge'nin kumandasındaki ordular Türgişleri bozguna uğrattı.

Kıtanların isyanının Gök Türk ordusunun yardımı ile bastırılması, neticede Çin'deki esir Türklerin geri gönderilmesi üzerine Kapgan'ın prestiji ve gücü daha da artıyordu. Bundan sonra meydana gelen savaşlarda Çin ordularının hepsi yenildi. Artık

Kapgan, T'ang İmparatorluğu'nun iç işlerine karışmaya başladı. Ülkesi lehine bazı menfaatler koparmaya çalışıyordu. Kızını bir T'ang prensesiyle evlendirmek suretiyle adı geçen hanedanın geleceğinde söz sahibi olmayı planladı. Bunun yanında, Gök Türklerin dostu olan Soğdluları ve ekin tarlaları için 100.000 ölçek darı, 3.000 takım tarım aleti ve birkaç on bin chin demir de istedi.

T'ang sarayı önce Gök Türkleri oyalama yoluna gitti. Sonra sahte prens gönderdiler. Üstelik tarımının yapılması için yollanan darı tohumları pişmişti. Hediye olarak verilen gümüş ve altının değeri çok düşüktü. Kapgan gerçeği anladı ve ülkesine yollanan heyetten Yen Chih-wei'i Çin Kağanı ilan etti. 698 yılından sonra büyük bir akına geçti. 703 yılına kadar Çin'in kuzey eyaletleri sürekli yağmalandı. 300-400 bin kişilik orduları 40-50 bin kişilik Türk ordularına mağlup oluyordu. Bütün Çinli kumandanlar yenilgiden kurtulamıyordu.

Kapgan'ın Yeni Bir İdari Teşkilatlanma Yapması

Artık Orta Asya'nın en kuvvetli hükümdarı seviyesine yükselen Kapgan, Gök Türk ülkesi içinde bazı idari değişikliler yapma yoluna gitti. Bu, devletin hızla gelişip büyümesinin ortaya çıkardığı bir neticeydi. 16 yıl önce İlteriş Kutlug liderliğinde, Çin esaretinden kurtulan Gök Türk Devleti kısa zaman içerisinde bir cihan devleti haline dönüşmüştü. İşte ortaya çıkan bu yeni durum karşısında Kapgan Kağan, kardeşi Tu-hsi-fu'yu Sol Kanat (doğu); ağabeyi Kutlug'un oğlu Bilge'yi (Mo-chü) de Sağ Kanat'a Şad tayin etti. Ayrıca kendi oğlunu her iki taraftaki şadın üzerine "Küçük Kağan" unvanıyla vazifelendirdi (diğer adı Bögü; Çince, Fu-chü). Böylece kendisi kağanlar kağanı pozisyonuna yükselmiş oluyordu. Küçük Kağan aynı zamanda Ch'u-mi-k'un gibi on kabilelerin (On Ok'ların) reisi de olmuştu. Öte taraftan, bir başka, Çincesi T'o-hsi (Geniş Batı) olan unvana da sahipti (699 yılı).

Batı Türkistan'ın Gök Türklere Bağlanması

Gök Türk Devleti'nin en büyük düşmanı Çin'e karşı zaferleri doğuda devam ederken, batıda isyan eden Türgişlere karşı da seferlere girişildi. Küçük Kağan (İnel, Bögü), Bilge Şad ve Tonyukuk idaresi altındaki Gök Türk ordusu Altay Dağları'nı aştı, Cungarya'ya (Yarış Ovası'na) vardıktan sonra Bolçu'da (Urungu Gölü'nün güneybatı kıyısında) Türgişleri ağır bir bozguna uğrattı.[139] Bolçu zaferi neticesinde Türgişlerin bütün Nu-shih-pi ve Tuo-lu kabileleri, yani Balkaş, İli, Isık Göl ve Talas bölgelerindeki Türkler Kapgan'ın hakimiyetini tekrar tanıdılar.[140] Daha sonra Gök Türk akınları Maveraünnehir (Kengü Tarban), Otrar şehri, Arıs Irmağı civarlarına ulaştı.[141]

Bu arada Bilge, 700 yılında Tangutlar üzerine sefer düzenlemiş ve çocuklarını, kadınlarını, at sürülerini ve bütün mallarını ele geçirmişti (Bilge Kağan Yazıtı , doğu yüzü, 24).

Bu sıralarda batıdaki Gök Türk akınları devam ediyordu. Yaklaşık 25 yıldır Türkler tarafından idare edilen Batı Türkistan'daki şehir krallıkları buralara ulaşan Arap saldırılarına karşı koyabilmişti.[142] Yine Tonyukuk, İnel ve Bilge tarafından idare edilen Gök Türklerin batı orduları Seyhun (Yincü Ögüz) kıyılarına vardı, nehri geçerek, Maveraünnehir'in Kızılkum çölüne girdi. İnel Kağan kumandasındaki bir kısım kuvvet burada kalırken, Tonyukuk güneye ilerleyip Türgiş başbuğu So-ke'nın idaresindeki Soğd halkını ele geçirdi.[143] Arkasından Ek-Tağ'ı da geçen Gök Türk ordusu Demir Kapı'ya ulaştı (701 yılı).[144]

---

139 Kül Tegin, doğu st 18-19; Bilge, doğu st 16; Tonyukuk I, batı st. 3.

140 Kül Tegin, doğu st. 21; Bilge doğu st 18; Ayrıca bkz. E. Chavannes, *Documents sur les Tuo-kioue Occidentaux*, Paris, 1941, s. 283 vd.

141 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 111.

142 Kafesoğlu, aynı yer.

143 Chavannes, a.y., s. 67.

144 R. Giraud, *L'Empire de Turs Celestes*, harita 4.

Çin'e Baskının Sürdürülmesi

Lung-you bölgesine akın yapıp 10 binden fazla at ele geçiren Kapgan Kağan ülkesine geri döndü.[145] Bu saldırılar karşısında Çinliler yeni tedbirlere baş vurmak zorunda kaldılar. İleri gelen devlet adamlarından Wei Yüan-chung (Orhun Yazıtlarında Ong Tutuk)[146] Ling-wu bölgesi harekât ordusu kumandanı ve An-pei büyük genel askerî valisi, Hsiang Wan-tan da T'ien-ping bölgesi birinci komutanı olarak bütün Çin ordularını idare etme vazifesini üstlendiler. 701 yılında Çin ordusuna karşı Bilge ve Kül Tegin liderlerin de katıldığı bu seferde Kül Tegin Çinli kumandan Ong Tutuk'u esir alıp Kapgan'a sunmuştur (Bilge Kağan Yazıtı, doğu yüzü, 25; Kül Tegin, doğu yüzü, 31).

702 yılının ilk baharında Yen ve Hsia eyaletlerine akın yapan Kapgan 100 bin at ve koyun ele geçirdi. Arkasından Shih-ling'e saldırdıktan sonra Ping eyaletini muhasara etti. İmparatoriçe Wu birçok yeni önem daha anlamaya çalıştı ise de hazırlanan Çin orduları Türk kuvvetlerine karşı çıkmaya cesaret edemediler. Tai ve Hsin bölgelerine giren Gök Türk ordusu buralarda da yağmalar yaptı.[147]

703 yılına gelindiğinde Gök Türk kağanı politikasında değişiklik yaptı. Saldırılarını durdurarak Çin'e Baga Tarkan'ı elçi olarak gönderip, yeni bir evlilik ittifakı teklifinde bulundu. Ancak bu sefer damat olarak istenilenin sadece T'ang hanedanına mensup değil, ayrıca veliahtın oğlu olması da gerekiyordu. Kapgan'ın gayesi tabii ki T'ang hanedanlığı içerisinde çok daha fazla söz sahibi olmaktı. Geçen defaki kötü tecrübelerden dolayı imparatoriçe bu sefer daha temkinli davranmaya çalıştı.[148] Hemen veliahtları

---

145 CTS 194A, s. 5170; HTS 4, s. 101; 215A, s. 6047.

146 Ong Tutuk, Wei Yüan-chung aynılığı için bkz. Kafesoğlu, aynı eser, s. 112.

147 HTS 215A, s. 6047.

148 W. Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 209'daki İmparatoriçe Wu'nun, Kapgan'ın teklifini kabul edip, bir prens gönderdiği hususundaki fikri hatalı olmalıdır. Çünkü kaynaklarda böyle bir kayıt bulunmadığı gibi ayrıca daha sonra tahta geçecek olan İmparator Chung Tsung, bu anlaşmayı reddedecektir (bkz. CTS 194A, s. 5170; HTS 215A, s. 6047).

yanına çağırıp sarayda bir görüşme yaptı. Neticede Kapgan Kağan'ın teklifi kabul edildi. Kapgan teklifinin kabulünden duyduğu memnuniyeti göstermek için ileri gelen devlet adamlarından İ-li-t'an-kan'ı 1.000 baş at ile birlikte Çin sarayına gönderdi. Elçi, imparatoriçeye teklifin kabulünden dolayı Kapgan'ın teşekkürlerini iletti. Su-yü-t'ing'de (imparatorluk sarayının bahçesinde bir köşk) Gök Türk elçisinin şerefine eğlence tertip edildi. Veliaht, baş vezir ve bütün saray erkanı üç sıra halinde bu eğlencede hazır bulundular. Gök Türk elçisine bu denli itibar edilmesi Kapgan'ın ve Gök Türk Devlet'inin Çin nazarındaki üstün yerini açıkça göstermektedir. Bununla birlikte, Gök Türk elçisine birçok hediyeler sunularak geri uğurlandı. Kapgan da karşı jest yapmakta gecikmedi. 689'da sahte prens olarak Karakum'daki Gök Türk merkezine gelen Wu Yen-hsiou'yu serbest bıraktı.[149]

Devlet Yönetimini Zayıflatan Boy Ayaklanmaları

Bu arada Gök Türk Devleti'ne karşı isyan eden Basmıllar tekrar hakimiyet altına alındı.[150] 705 yılında İmparatoriçe Wu tahtı gerçek varislerinden Chung Tsung'a terk etti. Yeni imparator bazı reformlar yaparak, başarısız kumandanları görevlerinden aldı. Gök Türklere karşı yeni politikalar uygulamaya koydu. Bütün devlet adamlarına Gök Türkleri yıkıp ele geçirmek için planlar yapmalarını emretmişti. Devlet adamları imparatordan üç önemli kale yapılmasını, kumandan ve valilerin görevden alınmasını, yenilenin cezalandırılmasını, gerekli asker ve levazımatın sınırlara yığılmasının temin edilmesini tavsiye ettiler.

Bundan sonra Çinliler Gök Türk ülkesi içinde büyük bir casusluk faaliyetini uygulamaya koydular. Hanedandan olmayan diğer Türk boylarının çoğu ayaklandı. Aslında Kapgan Çinli casuslardan biri olan Ts'ang Ssu-yen'ı öldürtmüştü. Buna rağmen,

149 Yıllıklarda zikredilmeyen bu bilgi sadece TCTC 207'de bulunmaktadır.

150 Bilge, doğu st 25; Kafesoğlu, aynı eser, s. 113.

708 yılından itibaren her yıl Kapgan Kağan'ın idaresine karşı çok sayıda isyan patlak verdi. Onun aşırı sert, zalim olmasının da bunda belirli bir rolü vardı.

Çiklerin Kem - İrtiş arasında, Azların Isık Göl'ün batısında 709 yılında mağlup edildiğini görmekteyiz.[151] Ülkesi isyanlara gark olmasına rağmen Kapgan Çin'le ilişkilerini ihmal etmiyordu. Esasında dostluk kurmak istiyordu ve bunu gerçekleştirmek için 711 yılında oğlu Yang-wo-chih Tegin'i ikamet etmek üzere T'ang sarayına gönderdi. Eskisine göre daha ılımlı bir politika izliyordu. 710 yılında isyan eden Kırgızlar Bilge ve Kül Tegin kumandasındaki ordular tarafından Kögmen Dağları'nın kuzeyindeki Songa ormanında ikinci defa mağlup edildiler.[152] Aynı yıl Bayırkular Türgi-yargın Gölü yakınında yapılan savaşta bozguna uğratıldı.[153] 711 yılında Türgişlerin isyanı bastırıldıktan sonra Bars Beg Türgiş kağanı tayin edilerek Bilge'nin kız kardeşiyle evlendirildi. 713 yılında Karluklar Tamug Idukbaş'ta yenildiler.

714 yılının ikinci ayında Inel (i-nie) Kağan Tongra Tegin ile Huo-pa İlteber unvanlı Kapgan'ın kız kardeşi Beşbalık'ın kuzeyine saldırdığında başarısızlığa uğradılar. Bunların dönmeye cesaret edemeyen bir kısmı yanındakilerle Çin'e teslim oldular. Kapgan'ın idaresi çatırdamaya başlamış olmasına rağmen, Moğol kabileleri Kıtan ve Hsi'ler ona bağlanmışlardı. Kaynakların ifadesine göre Gök Türk ordusu 400 bin kişiyi bulmuştu. Ancak çok yaşlanması ve aşırı sert tutumu devletin başına büyük dertler açıyordu. Bu yüzden, batıdaki Türgişler, Karluklar gibi birkaç büyük Türk boyu vassal olmak için Çin'e baş vurdu (715 yılı, 4. ay). Çinliler de onların teklifini kabul etmekle birlikte, Gök Türk ülkesi içinde önemli stratejik mevkilerde oturmalarını istedi.[154] Aynı yılın baharında, yenilen Dokuz Oğuzların bir kısmı da Çin'e sığındı.

151 Bilge, doğu, 26. satır.

152 Kül Tegin, doğu, 35,36; Bilge, doğu, 26-27, ayrıca Giraud, s. 175.

153 Kül Tegin, doğu, s. 34; Lui, I, s. 169.

154 HTS 215 A, s. 6048; CTS 194 A, s. 5173.

Bütün bu hadiseler karşısında Kapgan defalarca Karluk ve diğer asi boylara saldırıp dağıtmıştı. Buna rağmen Azlar ve İzgiller de 715 yılında isyan eden boylar arasına katıldı.[155] Gök Türk Devleti'nden kopmaların ardı arkası kesilmiyordu. Neticede devletin gücü zayıflayınca, devletin tabiiyetinde olan T'u-yü-hun ve Kao-li'ler (Koreliler) Çin'e bağlandı. Hatta Kapgan'ın damadı A-shih-te Hu-lo bile Çin'e sığınmıştı.[156]

Çin İmparatoru Hsüan-tsung, Kapgan'ı tamamen ele geçirmek ve Gök Türkleri yıkmak için üç ayrı bölgedeki Türk boylarına hediyeler ve unvanlar vererek tahrik etti. Bunlardan önce Bayırkular isyan ettiğinde derhal harekete geçen Kapgan, Tola Irmağı kenarında onları ağır bir bozguna uğrattı. Ancak o tedbirsiz davranarak az sayıda askerle geri dönerken Söğüt ormanında savaş artığı Bayırkuların reisinin hücumuna uğradı ve öldürüldü. Kesik başı o sırada Bayırkuların yanında bulunan Çinli elçi Ho Ling-ch'üan tarafından Çin'e götürüldü.[157]

Yirmi dört yıl parlak zaferlerle dolu bir kağanlık dönemi geçiren Kapgan'ın sonu böylece çok hazin oluyordu. Yerine daha evvel Küçük Kağan tayin ettiği oğlu İnel geçtiyse de, Kutlug'un oğlu Kül Tegin bir ihtilal yaparak onu ve bütün ailesini ortadan kaldırdı. Sonra ağabeyi Bilge Şad'ı kağan olarak tahta geçirdi.

Bilge Kağan'ın Bilgeliğinin Devlete Katkısı

Bilge Kağan diğer Gök Türk kağanlarından farklı olarak kaynaklarca karakteri insancıl, dost canlısı olarak nitelendirilmiştir. Ağabeyinin kağan olmasını sağlayan Kül Tegin Sol Bilge Prensi olup askerî işlerin idaresi ile meşgul olmaya başladı. Bu arada, Kapgan zamanının devlet adamlarının çoğu ihtilal sırasında öldürülmüş, sadece yaşı yetmişten fazla olan ve halk tarafından çok

155 Kül Tegin, 3-4. satırlar.
156 HTS 215 A, s. 6049.
157 CTS 194 A, s. 5173.

saygı duyulan, Bilge'nin kayın pederi Tonyukuk'a dokunulmamış, sağ bırakılmıştır. Devlet işlerindeki derin tecrübesinden dolayı Tonyukuk'a yeniden görev verildi.[158] Gerçekten de, devletin böylesine nazik bir döneminde Tonyukuk'un idari görev alması faydalı olmuştur.

683 yılında doğan Bilge, kendisinden önceki devlet adamları gibi Çin esareti görmediği için şanslıydı. 691-692'de babası öldüğünde yaşı çok küçük olduğu için kağan olamadı. Ancak 697 yılında Tarduş halkı üzerine şad tayin edildi. Bölgesi Altay Dağları'nın güney eteklerinin batısında İrtiş Irmağı civarıydı. 716 yılına kadar doğuda Sarı Irmak'a, Shan-tung ovasına, batıda Demir Kapı'ya, Kögmen Dağları'nın kuzeyindeki Kırgızlara, toplam 25 sefere katılmış, bunların hepsinde başarı kazanmıştı.[159]

Devlet yönetimindeki değişikliklere rağmen boy isyanları durmuyordu. 716 yılında Selenga Irmağı boyunda Uygurlar mağlup edildi.[160] 717 yılında Oğuzlardan bir grup kaçıp Çin'e gitti. Kıtan ve Tatabılar Çin'deki T'ang hanedanıyla müttefik olurken batıda Türgişler Su-lo önderliğinde bağımsızlıklarını ilan ettiler. Üstelik Maveraünnehir'den doğuya doğru ilerlemek isteyen Arap kuvvetlerini durdurdular.

Boyların çoğu 10 yıldan beri devletle savaş halindeydiler. Savaşların uzun sürmesi, sıkıntıların devam etmesi devlete bağlı kalanların da güvenlerini kaybetmesine yol açıyordu. İşte böylesine karışık bir anda Bilge, Tonyukuk'u devlet görevine çağırdı ki görevi, planlamacı, yani stratejist olacaktı.[161]

717 yılının yazında Çin'e bağlanan Tatabıların üzerine yürüyen Bilge onları cezalandırdı. At sürülerini ve bütün mallarını ele geçirdi. Kaçan Tatabılar Kadırkan Dağları'na yerleştiler. Bu

158 CTS 194 A, s. 5173; HTS 215 B, s. 6051; TT 1074 c, 1075 a; WHTK, 2691 c.

159 Bilge Kağan Yazıtı, T. Tekin, *Orhon Yazıtları*, s. 43 vd.

160 Bilge Kağan Yazıtı, Doğu, 36-38. satırlar.

161 CTS 194 A, s. 5173; HTS 215 A, s. 6051; TT 1075 a, WHTK 2692 c.

arada, daha önce Çin'e bağlanan beylerden bazıları geri döndü. Yine, Çin'e gitmek zorunda kalmış olan halk orada Çinlileşmeyi reddederek ayaklandı ve birkaç mücadeleden sonra Gök Türk ülkesine geri döndü. 718 yılında Karluklar da yenilgiye uğratılıp halkları devlete bağlandılar; idarecileri öldürülmüştü. Neticede Karluk problemi de çözüldü.

Ülkesi içinde huzuru sağlayan Bilge yönünü Çin'e çevirdi. Büyük çapta yağma ve akın planları yapıyordu. Üstelik yıllar önce gidenlerin geri dönmesiyle gücü artmıştı. Ancak Tonyukuk derin tecrübesiyle onu engelledi. Tonyukuk insanların savaşla değil barışla zenginleştiğini, Gök Türklerin henüz yeni bir araya toplandıklarını, henüz zayıf olduklarını, kuvvetlenmek için en az üç yıldan fazla zaman gerektiğini açıklamıştı. Akabinde Bilge Kağan'ın, şehirlerin etrafını duvarlarla ve kalın surlarla çevirtmek ve Budist tapınakları inşa etmek, Budizm'i yaymak isteğine de Tonyukuk karşı çıktı. Çünkü Türklerin insan ve hane sayıları çok azdı. Daha doğrusu, Çinlilerin yüzde biri bile değildi.

Buna rağmen Çinlilerle savaş meydanlarında savaşılıyor ve galip geliniyordu. Sular ve otlaklar takip ediliyor, bir yerde sürekli oturulmuyordu. Avcılık önemli bir meslekti. Dolayısıyla savaş pratiği yapılıyordu. Eğer kuvvetliyseler saldırıp yağmalıyorlar, zayıf oldukları takdirde kaçıp, ormanların, dağların arasına saklanıyorlardı. Çinlilerin askerleri her ne kadar çok ise de, kullanımsız, faydasızdılar. Yani eğitimsiz ve pratik yapmamış oldukları için savaş meydanlarında bir üstünlük gösteremiyorlardı. Gök Türklerin askerinin gücü ise büyük ölçüde hayat tarzına dayanmaktaydı. Şayet surlu şehirler inşa edip içinde otururlarsa eski gelenekleri değişirdi. Neticede, bir kere yüz yüze gelince mağlup olunur, T'ang hanedanı tarafından ele geçirilirlerdi. Diğer taraftan, ülkede Budizm propagandasına izin verilmesi ve metodlarının uygulanmasına gelince, bu dinin insanları zayıflatması söz konusuydu. Savaş halinde kuvvetli olmak gerekirdi ve Budizm Türklerin savaşçı ve

kuvvetli olmalarını önlerdi. Dolayısıyla, ülkede tatbik edilemezdi. Bilge Kağan, Tonyukuk'un tavsiyelerini dinledikten sonra derinden etkilendi ve stratejilerinin hepsini kabul etti.[162] Bilge Kağan, Tonyukuk'un tavsiyelerini dinledikten ve kabul ettikten sonra Çin'e akın yapmaktan vazgeçti. Üstelik elçi göndererek barış yapmayı teklif etti. Fakat T'ang hanedanının imparatoru Hsüan-tsung bunu kabul etmedi.[163] Gök Türklerin eski gücüne kavuştuğunu gören imparator Hsüan-tsung onları ortadan kaldırmak için büyük bir plan yaptı (720 yılının kışı). İmparatorun kesin kararı savaşmaktı. Shou-fang Bölgesi kumandanı Wang Chün hazırlanacak bütün orduların idaresini üstlenecekti. Batıdan Basmıllar, doğudan Tatabılar ve Kıtanlar hücum edecek, güneyden de Çin orduları harekete geçince Gök Türk orduları tamamen sıkıştırılacaktı.[164] Chi-luo Suyu'nun yukarısında bulunan Gök Türk merkezine baskın yapıp yakalayacaklardı. Çinliler bununla da kalmamışlardı. Kırgızların reisi Kutlug Bilge Kağan ve diğer Gök Türk muhalifleri Kapgan'ın oğlu Sol Bilge Prensi Mo Tegin, Sağ Bilge Prensi A-shih-na Bilge Tegin, Yen-shan bölgesi prensi Huo-pa-shih-shih-pi ve birçok bey ve kişi ile gizli ittifak yapmışlardı. Bunların hepsi Çinlilerle birlikte harekete geçmeyi kabul etmişti. Kıtanların tutuku (valisi) Li-Shih-huo, Tatabıların idarecisi Li Ta-p'u, Basmılların idarecisi ise, Altay Dağı bölgesi idarecisi Ch'u-mu-k'un Chih-mi çor idi.[165] Çinliler ve müttefiklerinin ordusu 300 bine ulaşmıştı. Söz konusu ordu Chi-luo Suyu'nun yukarılarında toplandı. Çeşitli kollara bölünüp Gök Türklerin üzerine doğru ilerlenildi. Bu esnada Tatabılar ve Kıtanlar doğudan, Basmıllar ise Batıdan farklı yollardan, ayrı ayrı Gök Türk merkezini basmak üzere hareket etmekle görevlendirilmişlerdi. Bütün bu olaylar karşısında Bilge Kağan korkup endişelenmeye başlamıştı.

162 CTS 194A, 5174; HTS 215B, 6052; TT 1075a; WHTK 2693 a.
163 Sadece HTS 215B, 6052; CTS 194A'da TT'de ve WHTK'da yoktur.
164 CTS 194A, s. 5174, TT a.y.; WHTK a.y.
165 HTS 215B, 6052.

Ancak tecrübeli devlet adamı Tonyukuk hemen devreye girdi ve ona dedi ki: "Basmıllar şu an Pei-t'ing'de (Beşbalık) bulunuyorlar. Tatabı ve Kıtanlar ise doğudalar, aralarındaki mesafe çok uzaktı. Güçlerini birleştirip birlikte hareket edemezler. Huei ve Chang Chia-chen arasında anlaşmazlık var. Eğer gelirlerse üç gün önceden kuzeye doğu çekiliriz. Yiyecek ve sair levazımatları biter, geri giderler. Basmılların gücü azdır (hafiftir). Birinci varırlarsa savaşırız.[166]" Tonyukuk'un düşündükleri doğru çıktı. Basmıllar, 721 yılının sonbaharında tek başlarına diğerlerinden ayrı olarak Gök Türklerin merkezine hücuma kalkıştılar. Çinliler, Tatabı ve Kıtanlar henüz varmamıştı. Bunun üzerine korktular ve geri çekildiler.[167] Dolayısıyla T'ang İmparatoru Hsüan-tsung'un planı daha başta bozulmuştu. Geri çekilenleri Bilge takip etmek istediğinde Tonyukuk, Gök Türklerin ordusunun hızlı gitmesini engelledi. Çünkü halkın 1.000 li gittikten sonra savaşta öleceğini, henüz savaşılmadığını, dolayısıyla en iyi yolun piyade olarak gitmek gerektiğini belirtti.

Bilge Kağan bu zafer üzerine rahatladı ve yönünü Çin'e çevirerek, hızla girdiği Kansu bölgesini yağmaladı. Üzerine gönderilen Çin ordularını ağır bir bozguna uğrattıktan sonra, fazla ilerlemedi. Çünkü Çin içlerine çok girmenin faydasız olduğunu özellikle Toyukuk'un tavsiyeleri üzerine iyi anlamıştı. Kendi yazıtındaki sözlerinden anlaşıldığı gibi, esas hedefi ülkesi içinde huzur ve refahı temin etmekti.[168] Dolayısıyla, bunun akabinde bir elçilik heyeti gönderip, barış teklifinde bulundu.[169] 720 yılında bu savaşlar meydana geldiğinde, birinci gün 17 bin kişi öldürülmüş, ikinci gün piyade ordularının tamamı imha edilmişti.[170] Kıtan ve Tatabıların da Gök Türk Devleti'ne isyan etmeleri cezasız

166 CTS a.y.; HTS a.y.; TT 1076b; WHTK a.y.

167 CTS a.y.

168 Bilge Kağan Yazıtı, doğu, 18-25. satırlar.

169 CTS 194 A, s. 5175; HTS 215 B, s. 6053; TT 1076 b; WHTK 2693.

170 Bilge Kağan Yazıtı, güney 1, 2. satırlar.

kalmamış, 721 yılının kış mevsiminde Kıtanların ve 722 yılının ilkbaharında Tatabıların üzerine sefer düzenlenip bozguna uğratılmışlardı.

Nihayet Çin'deki T'ang hanedanının İmparatoru Hsüan-tsung, Bilge Kağan'ın gücünü kabullenmek zorunda kaldı. Bir yandan barış ilişkilerini geliştirirken, diğer yandan, sınırlarda savunma tedbirlerin arttırmaya başladı. Bu arada, sarayında kendi devlet adamları arasında yapılan müzakerelerde Bilge Kağan'ın iyi bir idareci olduğu, insanları iyi yönettiği ve dost canlısı kişiliğe sahip olduğu vurgulanırken, kardeşi Kül Tegin'in mükemmel bir savaşçı, iyi bir komutan, Tonyukuk'un ise, çok cesur, yaşlı, bilgili, tecrübeli biri olarak Çin için tehlikeli oldukları bildiriliyordu.[171] Bu arada, Çinlilerin gönderdiği elçiyi bütün ileri gelen devlet adamları ile ihtişamlı bir şekilde karşılamış, Çin elçisini T'ang imparatorunun Tibetlilere ve Kıtanlara prenses verdiğini, ancak kendisine söz verildiği halde evliliğin gerçekleşmediğini söyleyerek suçlamıştır. Çinli elçi bu durum karşısında imparatorun prensesi göndereceği vaadini vermiş olmasına rağmen, İmparator Hsüan-tsung sözünü tutmadı ve evlilik gerçekleşmedi.[172]

Bilge Kağan yine de Çin'le dostluk ilişkilerini sürdürmek maksadıyla veziri Buyruk Çor'u Çin sarayına göndererek meşhur atlardan sunmuştu. Çin sınırlarındaki askerî faaliyetleri de durdurmuştu. Daha sonra Tibetlilerin kendilerine yaptığı, T'ang'a karşı ortak saldırı teklifini anlaşmayı bozmamak için kabul etmedi. Çinliler de karşılığında Shuo-fang'da pazar kurarak karşılıklı ticaret yapılmasına razı oldular. Ayrıca yapılan anlaşmaya göre Gök Türklere her yıl yüzbinlerce top ipek kumaş gönderilecekti.[173]

---

171 CTS 194 A, a. y.; HTS 215 B, a. y.; TT a.y.; WHTK a.y.

172 TT 1075 b, c; WHTK 2693 a, b, c; CTS 194 A, s. 5175-5177; HTS 215 B, s. 6052-6053.

173 CTS 194 A, s. 5177.

Kül Tegin'in Ölümü ve Cenaze Töreni

731 yılına geldiğinde II. Gök Türk Devleti büyük bir kahramanını kaybetti. Bilge'nin kardeşi Kül Tegin vefat etmişti.[174] Onun ölümü ağabeyi Bilge'yi derinden etkilemişti. Bu yüzden, onun adına diktirdiği kitabesinde, "Kardeşim Kül Tegin vefat etti. Kendim yas tuttum. Gören gözlerim görmez gibi, esen aklım esmez gibi oldu. Kendim düşünceye daldım. Zaman Tanrısı buyurunca insan oğlu hep ölümlü yaratılmış. Öyle düşündüm, gözlerimden yaş gelse engel olarak, gönülden feryat gelse geri çevirerek yas tuttum. Çok yas tuttum. İki şad başta olmak üzere kardeşlerimin, oğullarımın, beylerimin ve halkımın gözleri, kaşları berbat olacak" deyip düşündüm[175]" diyerek üzüntüsünü belirtmektedir.

Kül Tegin'in cenaze törenine Gök Türklerin komşularının hepsinden katılımlar olmuştur. Doğuda Kıtan ve Tatabılar temsilciler göndermişlerdi ve başlarında da Uder vardı. Çin imparatoru ise, binlerce ipekli kumaş, altın ve gümüş eşya ile birlikte İşiyi Likeng'i yollamıştı.[176] Tatabılar ise, hükümdarlarının temsilcisi Bökün ile katıldılar. Batı taraftaki uzak komşulardan Soğdlar, İranlılar ve Buhara şehri halkından General Nek ve Oğul Tarkan gelmişlerdi.[177] Bilge'nin damadı da olan Türgiş (On-ok) Kağanından Tamgacı (mühürdar) Makaraç ve Oğuz Bilge onları temsilen katılırken, Kırgız Kağanını Tarduş İnançu Çor temsil etmişti.[178]

174 KT, KD, "Kül Tegin Koyun yılında, on yedinci gündevefatetti. Dokuzuncu ayın yirmi yedisinde yas törenini tamamladık. Türbesini, resimlerini heykellerini ve kitabe taşını menunun yılında, yedinci ayın yirmi yedisinde hep bitirdik. Kül Tegin kendisi kırk yedi yaşında idi. Taş (Türbe) ustalarını, bunca ressam ve heykeltraşı Tuygun Elteber getirdi."

175 KT, K, 10, 11.

176 Çin kaynaklarında Chang Ch'ü-i ve Lü Hsiang'in cenaze törenine katılmak kurban sunmak için gönderildiği bildirilmektedir. CTS 194A, 5177; HTS 215B, s. 6054.

177 KT,K, 11-12.

178 KT,K, 13.

572 yılında Mukan Kağan'a yapıldığı gibi Kül Tegin'e de büyük bir cenaze töreni düzenlendiği anlaşılmaktadır (1 Kasım 731).

Kül Tegin için bir abide dikilecekti. Bilge'nin sözleri yazıta Yollug Tegin tarafından oyma suretiyle yazıldı. Çin'den en iyi sanatçılar ve ustalar getirilmiş, olağanüstü güzel bir türbe inşa ettirilmişti. Ressam ve heykeltıraşlara içi süslettirildiği gibi, heykeller de konmuştu.[179]

Bilge yazdırttığı kitabeyi Gök Türklerin merkezine yakın bir mevkide, kolay erişilebilir bir yer olduğundan, bulundukları merkezde bir yere dikmişti.[180]

Çin imparatoru yazıta kendi sözlerinin ayrılarak yazılması, türbenin dikilmesi vesaire işler için çok kabiliyetli altı usta göndermişti. Yazılan yazıları ve türbe ile heykelleri ipek gibi temiz, zarif olmuştu. Daha önce Gök Türk ülkesinde böyle güzel yazılar ve eserler olmadığı için Bilge'nin bunları gördüğünde üzüldüğü bildirilmektedir.[181]

Bilge Kağan artık yalnızdı. 697 yılından beri devlet yönetiminde ve savaş meydanlarında omuz omuza çarpıştığı Kül Tegin ve Tonyukuk artık yoktu. Zaten Orta Asya'da ona karşı duracak herhangi bir güç de kalmamıştı. Sadece 733 yılında Tatabı halkı Kıtanlardan ayrılmıştı. Herhalde baş kaldıracaklardı. Onların General Ku kumandasındaki 40.000 kişilik ordularını Töngker Dağı'nda mağlup eden Bilge Kağan, 30.000 askerlerini öldürdü. Bu arada, büyük oğlu hastalanıp ölünce General Ku'yu balbal olarak dikti.[182]

II. Gök Türk Devleti uzun süreden beri Çin'e karşı barış içinde yaşıyordu. Bilge yeniden bir Çin prensesiyle evlenmek istediğini yineledi. İmparator Hsüang-tsung kabul edebileceğini

---

179 KT, G, 11, 12.

180 Orhun Irmağı'nın eski yatağı yakınlarında Koşo Çaydam Gölü civarında aşağı, yukarı 47. enlem 102. boylam.

181 CTS 194A, 5177; HTS 215B, 6094.

182 BK, G 9.

bildirince, Ko-chie-li-pi'yi gönderip teşekkür etti ve evlilik sürecine başlanmasını teklif etti.[183]

Bundan sonra beklenmedik bir şekilde Bilge, Buyruk Çor tarafından zehirlendi.[184] Onun Bilge'yi zehirleyiş sebebi hakkında kaynaklarda hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Buyruk Çor birkaç defa Çin'e elçi olarak gitmişti. Orada Çinlilerden etkilenmiş olabilirdi. Diğer taraftan Bilge, yukarıda da söylediğimiz gibi, devlet idaresinde ve hayatta Tonyukuk ve Kül Tegin olmadığı için artık yalnızdı. Fakat kesinlikle kesin bir sebep gösteremiyoruz. Bilge zehirlendikten sonra hemen ölmedi ve Buyruk Çor tarafından zehirlendiğini anladı. Bunun üzerine onu ve bütün ailesi ile işbirlikçilerini öldürttü. Kendisi de 25 Kasım 734 tarihinde vefat etti.[185] Cenaze töreni ise 735 yılının 22 Haziran'ında yapıldı.[186] Oğlu (İ-jan Kağan) onun için büyük bir cenaze töreni düzenlemişti. Çin'den Lisün Tay Sengün kumandasında 500 kişi gelmiş, aynı zamanda bol miktarda altın ve gümüş getirmişti. Sandal ağacı da getirmişlerdi. Bütün millet cenaze töreninde saçlarını, kulaklarını kestiği gibi, en iyi cins atlarını, kara samurlarını, gök sincaplarını (kürklerini) hediye olarak sunmuşlardı.[187] Bu kitabe de Yollug Tegin tarafından bir ay dört günde yazılmıştır.[188] Süsleme işlemleri de onun tarafından meydana getirildi. Çin imparatoru, Bilge'nin cenaze törenine katılmak üzere fermanla Li Ch'üan'i göndermişti. Yine, onun da türbesi inşa edildi. Li Jung ise Bilge'nin yazıtına Çince metni yazmak için görevlendirildi.[189]

183 HTS 215B, s. 6054.
184 CTS 194A, a.y.; HTS 215A, a.y.
185 İt yılının 10. ayının yirmi altısı.
186 Domuz yılının beşinci ayının yirmi yedisi.
187 BK, G, 10-15.
188 BK, GB, 1.
189 CTS 194A, a.y.; HTS 215B a.y.

Çöküşe Doğru

Bilge'nin ölümü üzerine devlet adamları toplandılar ve onun oğlunu kağan olarak II. Gök Türk Devleti tahtına oturttular. Yeni Kağan'ın unvanı İ-jan idi. Ancak İ-jan Kağan fazla yaşayamadı ve yakalandığı hastalıktan kurtulamayarak öldü. Yerine kardeşi geçerek Tengri Kağan unvanını aldı.[190] Yaşı küçük olduğu için devlet işlerinde muktedir görünmeyen Tengri Kağan idareyi gerçekte annesine kaptırmıştı. Vezirlerden Yü-ssu Tarkan ile işbirliği yapan annesi devlet adamlarının çoğunu küstürdü. Devletin doğu ve batı kanatlarını idare eden amcaları şadlar boylar ve halk tarafından seviliyorlardı. Onların nüfuzunun artması kağanın annesi ve adı geçen tarkan tarafından kıskanıldı. Neticede batı kanadı idarecisi şad öldürülürken, doğu kanad şadı kendini kurtarmayı başardı. Üstelik hücuma geçip Tengri Kağan'ı öldürdü. Hiç yoktan devlet kargaşa içine sürüklenmişti. Doğu şadı P'an Kül tegin, Bilge'nin bir başka oğlunu tahta geçirmişti. Ama ona kimse destek vermedi. Basmıllar fırsattan istifade ederek ona saldırınca bütün kuvvetini kaybedip tek başına kaçtı. Bu arada, daha önce tahta çıkardığı kağanı Kutlug Yabgu öldürüp yine Bilge Kağan'ın bir başka oğlunu hükümdar yaptı. Bir süre sonra yabgu onu da ortadan kaldırıp kendisini kağan ilan etti.[191]

Gök Türk ülkesinin kuvvetinin zirvesinde olduğu bir anda böyle karışması Çinlileri harekete geçirdi. Sun Lao-nu adlı elçiye özel görev verilmek suretiyle Uygur, Basmıl ve Karlukların yanına gönderilip bu boylar ayaklandırıldılar. Asiler Kutlug Yabgu'yu öldürdüler ve Basmıl reisini kağan seçtiler. Karluk ve Uygurlar ise sağ ve sol yabgulukları almıştı.

Asi boyların baskınından kurtulan Gök Türkler eski doğu kanat Şadı P'an Kül Tegin'in oğlunu, Ozmış'ı (Wu-su-mi-shih) kağan seçtiler.[192]

---

190 CTS 194 A, s. 5177; HTS 215 B, s. 6054.

191 HTS 215 B, s. 6054; TCTC 214, s. 6844.

192 HTS 215 B, a.y.; TCTC 215, s. 6809-6860; CTS 103, s. 3198.

Ozmış, artık devletin gücünü kaybettiğini biliyordu. Bu yüzden Çin'e gelip T'ang imparatoruna bağlılığını bildirerek ziyaret edeceğini söyledi. Fakat daha sonra bu niyetinden vazgeçince, Çinliler Uygur, Karluk ve Basmılları onun üzerine saldırtarak öldürttüler. Ozmış'ın kesik başı Çin başkentine götürüldü.[193] Birçok kağanlarının ardı ardına ortadan kaldırılmasına rağmen geride kalan Gök Türkler yılmıyordu. Aslında nüfusları çok azalmıştı. Ozmış'ın oğlu Pai-mei kağan seçildi (744 yılı). Yine bu arada, asi üç boyun arası açılmıştı. Basmılların kağan ilan edilen reisi Uygurlar ve Karluklar tarafından öldürüldü ve Uygurlar kendi kağanlıklarını ilan edip devletlerini kurdular. Uygurların kurucusu Kutlug Boyla Kül Kağan, Pai-mei Kağan'a saldırıp mağlup etti ve onun kesik başı babasınınki gibi Çin başkentine gönderildi.[194]

Gök Türkler yıkıldıktan sonra, hanedana mensup beyler ve bir kısım halk gidip Çin'e sığındı. Aslında, yıllardan beri süren iç savaş yüzünden sayıları çok azalmıştı. Beylere çeşitli Çin unvanları sunulduğu gibi, halk kuzey eyaletlerine yerleştirildi. Gök Türk adı 941 yılına kadar Çin kaynaklarında varlığını sürdürdü. Bunlarla ilgili kısa kayıtlarda, söz konusu grupların sık sık Çin'deki T'ang hanedanına karşı isyan ettiğini fakat kuvvetlerinin az olması sebebiyle başarı kazanamadıklarını görüyoruz.[195]

GÖK TÜRK DEVLET YAPISI HAKKINDA DEĞERLENDİRME

Gök Türklerde en yüksek siyasî teşekkülün il (devlet) olduğu, bu devletin tarihinin kaynakları Çin yıllıkları ve Türkçe Orhun Abideleri sayesinde gayet açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Yani bugünkü anlamda devletin karşılığı olan il, aileden (oguş) başlayıp

193 HTS 133, s. 5553; CTS 103, a.y.; TCTC 215, s. 6860.
194 TFYK 970, 20b; TCTC 215, s. 6863.
195 CTS 9, s. 215, 228; HTS 5, s. 148, 150.

sırasıyla, aileler birliği (uruğ), boy (kabileler) birliği halkalarının en gelişmiş ve son şekli olarak belirtilmektedir.

Gök Türk tarihinin başlangıcında devletin kuruluşunu anlatan Çince tarihî kaynak (Chou Shu 50. bölüm), devletin Kağanı Bumın, o sırada tabi olduğu Juan-juan'ları (Moğolları) bozguna uğrattıktan sonra, devlet karşılığı olan "il" ile hükümdarlık unvanı "kağan"ı birlikte zikretmiştir (İl Kağan - devletin hükümdarı). Başka bir ifade ile artık bağımsız hale gelinmiş, yani il (devlet) olunmuştur. 552 yılında vuku bulan bu olaydan sonra ortada bir Gök Türk devleti söz konusudur.[196] Devlet mevcut olduğuna göre, onun sistemi, bir teşkilatı, müesseseleri ve hukuku da olmalıdır.

İslamiyet'ten önce ve sonra Orta Asya bozkır sahasında kurulmuş diğer Türk devletlerinde olduğu gibi, Gök Türk Devleti de sosyal yapı açısından yukarıda belirttiğimiz birbirine bağlı halkalar zincirine sahipti.[197] Sosyal yapının çekirdeğini aile oluşturuyordu. Aileler birliğine "urug" denilmesine rağmen, henüz bunun tam fonksiyonu anlaşılamamıştır. Bir sonraki halka olan boy aileler ve uruglar birliğiydi; boyların başında beyler bulunurdu. Bir siyasî birliğe dahil olmuş boylara "ok" denirdi. Boyların da birliğine "bodun" denirdi ki başında arazisinin genişliğine göre yabgu, şad, ilteber gibi idareciler bulunurdu.

Bilindiği gibi, bir devletin (yani il'in) bağımsız olabilmesi için bazı şartlara sahip olması gerekmektedir. Bunlar siyasî istiklal, ülke, halk ve kanundur.[198]

Gök Türklerin istiklallerini nasıl kazandığını yukarıda anlamıştık. Fakat Moğol asıllı Juan-juan'ları hezimete uğratmadan önce istiklallerini kazanma yolunda önemli adımlar attıklarını Çin kaynaklarından öğrenmekteyiz. 545 yılından önce, Çin Sed-di'nin kuzeyindeki ve Çin sınırlarının dışındaki pazarlarda ipek

---

196 Çin kaynakları CS 50, s. 908-909; SS 84, s. 1864; PS 87, s. 3286-3287; HTS 215 A, s. 6028.

197 Bk. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1984, s. 215 vd.

198 Kafesoğlu, aynı eser, s. 220, 235

alışverişine, vs. ticarete başlayan Bumın Kağan Çin ile münasebet tesis etmek istemişti. Bunu karşılıksız bırakmak istemeyen Çin'deki Batı Wei imparatoru 545 yılında bir elçiyi Gök Türk merkezine gönderdi. Kaynağın ifadesine göre, elçi vardığında Gök Türkler sevinmişler ve birbirlerini tebrik ederek "Şimdi büyük ülkenin elçisi geldi, bundan dolayı bizim ülkemiz yükselecektir" demişlerdi.[199] Gök Türklerin bu olaya sevinmesinin esas sebebi kendilerinin ilk defa siyasî varlık olarak tanınmalarıdır. Yine aynı kaynağın ifadesine göre, bu olaydan dolayı birbirlerini tebrik ediyorlardı.

Gök Türklerin istiklallerini kazanışları ve kaybedişleri Orhun Abidelerinde oldukça önem verilerek anlatılmış, istiklalin kaybedilişinin millet için âdeta bir ölüm, kazanılmasının ise, yeniden diriliş olduğu, milletin bundan çok ders alması gerektiği önemle tavsiye edilmiştir.[200] 630-680 yılları arasında devletin Çin esaretine düştüğü sırada birçok bağımsızlık hareketi meydana gelmiş, en sonunda 679 yılında başlayan isyan kıvılcımı 682'de devletin yeniden istiklalini kazanmasına sebep olmuştur. Devlet tekrar istiklalini kazanınca, kağanlar Çin'de kalmış Türk boylarını kurtarmak için olağanüstü çaba sarf etmişlerdir. Bu da Gök Türk Devleti'nde istiklale verilen önemi gösteren en önemli vesikalardandır.[201]

---

199 CS 50, s. 908; ayrıca bk. Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen Nahcrihten zur Geshicte der Ost Türken* (T'u-küe), Wiesbaden, 1958, I, s. 6; Ahmet Taşağıl, *Gök-Türk Ükesine Gelen Çinli Elçilerin Raporlarına Göre Gök-Türk -Çin ilişkileri (630-680)*, İ. Ü. Sos. Bil. Enst. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1989, s. 43.

200 Orhun Abidelerindeki İstiklal ile ilgili satırlar; Kül Tegin, Doğu Cephesi, 7, 9, 10, 22; güney cephesi, 6; kuzey cephesi, 2, 4, 6. Bilge Kağan, doğu cephesi, 9, 18, 19; Tonyukuk, 3, 10 vb. (M. Ergin, "Orhun Abideleri", İstanbul, 1980).

201 CTS 194 A, s. 5169-5170; HTS 215A, s. 6045-6046; ayrıca bk. Ahmet Taşağıl, "Kapgan Kağan Devrinde Gök-Türk-Çin Münasebetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 65, 1990, s. 309-312.

Bağımsız olan her devletin, varlığını sürdürdüğü bir coğrafi mekâna sahip olması gerektiği herkesçe malumdur. Ancak eski Türk ilinde bu coğrafi mekân, yani ülke toprağı diğer çağdaşı devletlerde olduğu gibi hükümdarın serbestçe kullanabildiği bir arazi parçası değil, korumakla vazifeli olduğu ata yadigarıydı. Bu durum ve vatan sevgisi, Orhun Abidelerinde gayet açık bir şekilde anlatılmıştır. Ayrıca merkez Ötüken kutsal sayılmıştır (Iduk Ötüken). Aslında Orhun Kitabeleri (Türk milletinin acı tatlı hatıralarının gelecek nesillerce unutulmaması için taşa yazdırılıp dikilmesi) ancak o toprakların ilelebed Türk vatanı olarak kalacağı düşüncesinin neticesiydi. Çin kaynakları Gök Türk sınırlarının doğudan batıya 10.000 li (5.000 km'den fazla), güneyden kuzeye 5.000 li (2.500 km'den fazla) olduğunu bildirmektedir.[202] Ülke hükümdarın şahsi malı gibi bir dominium değil, benzeri sadece eski çağlarda Roma'da görülen imperium düşüncesi ile yönetiliyordu.

Gök Türk Devleti'nde halkın (kün) şahsi hukukla donatılmış, iktisaden hür ve özel mülkiyete sahip olduğu görülür. Tarım arazisi üzerinde de özel mülkiyet geçerli oluyordu. II. Gök Türk Devleti zamanında, 698 yılında Kapgan Çin'den bir sürü istekte bulunmuştu. Bunların arasında 30.000 ölçek tohumluk darı da vardı. Bu tohumluk darının halkın tarlalarında kullanılması için olduğu muhakkaktır. Diğer taraftan, Bizans kaynağı Tactica da Gök Türklerin hür insanlar olduğunu zikretmektedir. Özel mülkiyet kişi hak ve hürriyetlerinin teminatı olduğundan, insan ona sahip olup kullandığı ölçüde hür olabilmektedir. Gök Türklerde hürriyetin ne kadar önemli ve fazla olduğunu göz önüne alırsak, bu devletin çağdaşlarına göre insan hakları yönünden epey ileride olduğunu anlamış oluruz.

Eski çağlarda ve diğer Gök Türk çağdaşı kültürlerde insanlar yaşamak için gerekli enerjiyi (çekme ve taşıma gücünü) aralarındaki zayıf ve vasıfsız kişilerin kol kuvvetini çalıştırma suretiyle

202 CS 50, s. 909; PS 87, s. 3287.

sağlıyorlardı. Asalak ve yerleşik köylü kültürde bunun başka çaresi yoktu.

Ekonomik açıdan hayvan yetiştiriciliğine, çobanlığa dayanan bozkır Gök Türk kültüründe ise bu ihtiyaç, başta en yüksek adale gücüne sahip at olmak üzere, hayvan gücü ile karşılanıyordu. Orman kavimlerinde ve yerleşik topluluklarda, hakimiyeti ele geçiren gruplar zorbalık yoluyla kendilerine hiçbir siyasî ve mülkî hak tanımadıkları mahkum kütleleri (Moğollarda çeşitli kölelik müesseseleri, Slav kavimlerinde meşhur köle ticareti, Mısır'da köle kütleleri, Çin'de enselerine boyunduruk vurularak çalıştırılanlar, Hindistan'da paryalar, eski Yunan'da, Aristoteles'in ehli hayvan ve canlı alet dediği, doğrudan mülk sayılan insanlar, Roma'da benzeri köleler) sınıf, kast cenderesine alarak cemiyet düzenini öyle devam ettirmek için asırlar boyunca türlü tedbirlere (özel kanunlara) başvururlarken, insanın kol kuvvetine ihtiyaç duyulmayan bozkır kültüründe özel mülkiyet ve hür çalışma sayesinde gelişen sosyal gelenekler zamanla töre (anayasa) hükümleri halinde kesinlik kazanmıştı.[203]

Gök Türkçe vesikalarda 14 yerde kul tabiri geçmektedir. Ancak bunlarda mülkten, haktan mahrum kimseler değil, bazı siyasî ve medenî haklardan yoksun olmak söz konusudur ve esirlik ifade edilmek istenmiştir. Esirlik ve kölelik sosyal ve hukuki bakımdan farklıdır. Eski Yunan'da, Roma'da ve Moğollarda kölelerin yanında fakat onlardan ayrı olarak esirler de (özellikle savaş esirleri) vardı. Öte taraftan, köle kelimesi hiçbir Gök Türkçe metinde geçmemektedir.

Genel olarak herhangi bir toplulukta yüksek tabakaların oluşmasında üç faktör önemli rol oynamaktadır:

1- Geniş araziye sahip olmak (ekonomik)

2- Askerliği meslek edinmek (idari-askeri)

3- Ruhani (dini) zümreye mensup bulunmak

203 Kafesoğlu, aynı eser, s. 233-235; B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul, 1988, s. 452.

Bu durumu göz önüne alarak, Gök Türk Devleti'ne baktığımızda şunları görürüz. Her şeyden önce, Gök Türklerde ziraatın çok az yer tutmasından dolayı toprak köleliği (servage) söz konusu olamaz. Eli silah tutan herkesin asker olduğu bozkır toplumunda askerliğin ayrı bir meslek olduğu düşünülemez. Zaten Gök Türkleri anlatan Çin kaynakları Gök Türk ordusundan bahsederken, bunu çoğu kez asker kelimesi yerine kullanmıştır. Herkesin asker sayılmasından dolayı ayırım yapmaya gerek duymamışlardır. Bozkır sahasında kurulmuş bütün diğer eski Türk devletleri gibi, Gök Türk Devleti de siyasî ve askerî karakter taşıyor, dinî karakter taşımıyordu.[204]

Yazıtlarda geçen Kara-bodun deyiminin asıl büyük kalabalık diye adlandırılması gerekmektedir. Yani büyük halk kütleleri ifade olunmak istenmiştir; kesinlikle sınıf farklığı söz konusu değildir.[205]

Eski Türk devletlerinde bazı yüksek memuriyetlerin ırsi olduğu bir zamanlar iddia edilmiş olsa da, kaynaklarda bunu doğrulayan bir kayda rastlanmamaktadır. Üstelik tayinlerin yapıldığını Gök Türk tarihini başlangıcından sonuna kadar takip ederek öğrenebiliyoruz. Kısacası, Gök Türklerde sınıflaşma veya sosyal tabakalaşma olduğuna dair kaynaklarda herhangi bir malumat yoktur.[206]

Hatta daha da ileri giderek şunu diyebiliriz ki devleti kuran ve başarılı olmasını sağlayan millet idi: "Türk bodun illedik ilin... Kağanladuk Kağanın yitirü ıdmış = Türk milleti il yaptığı ilini ... kağan yaptığı kağanını kaybedivermiş." Halkın, devletin kuruluşuna katılışı ise: "babam (İlteriş) 17 er ile harekete geçti. Haberi

204 Kafesoğlu, s. 234.

205 Halk için bk. Orhun Yazıtları: Kül Tegin, doğu cephesi, 6, 7, 8, 11, 13. satırlar; Bilge Kağan, doğu cephesi, 1, 7, 8, 21, 22. satırlar; Tonyukuk, 51. satır.

206 CS 50. bölüm; SS 84. bölüm; PS 87. bölüm; CTS 194. bölüm (A kısmı); HTS 215. bölüm (A kısmı).

işiten ormandakiler, ovadakiler toparlanıp geldiler, 70 kişi, sonra 700 kişi oldular... kağanlığı atalarının törelerinde kurdular."[207]

İstiklalin, ülkenin ve halkın mevcut olduğu Gök Türk ülkesinde insan hayatını düzenleyen mutlaka bir kanunlar sistemi de olması gerekmektedir. Orhun Kitabelerinde bildirildiği üzere, Gök Türk Devleti'ndeki kanunlar bütününe "töre" deniyordu. Kitabelerde töre kelimesi 11 yerde geçmekte, bunun altısında il (devlet) deyimiyle birlikte kullanılmaktadır. Diğer beş yerde de il ile alakası açıkça belirlidir. Bu da Gök Türk Devleti'nin töre'ye (kanuna) ne kadar bağlı olduğunu göstermektedir. Bir başka deyişle, devletin varlığı törenin varlığına sıkı sıkıya bağlıydı: "Devleti ellerine alıp töreyi tesis ettiler...", "ey Türk bodunu devletini, töreni kim bozabilir?", "Kazandığımız devlet ve töremiz öyle idi", "devletin töresini terketmiş...", "O (İlteriş), atalarının töresine göre bodunu (milletini) teşkilatlandırdı...", "Töre gereğince amucam tahta oturdu..."[208].

Töre hükümleri değişik şartlar altında etkinliğini sürdürebilmek için değişebilirdi. Ancak törenin bazı hükümleri kesinlikle değişmezdi: Bunlar könilik (adalet), uzluk (iyilik, faydalılık), tüzlük (eşitlik), kişilik (insanlık) idi. Diğer eski Türk devletlerinde olduğu gibi, Gök Türk Devleti'ni de yerleşik ve kabilevi devletlerden ayıran başlıca özellikler şunlar idi: Velayet-i amme, özel mülkiyet, serbest çalışma, imtiyazsızlık, hükümranlığın karizmatik oluşu, birleştiricilik, askerî karakter, dinî tolerans, imperium telakkisi, töre (kanunilik), besicilik-çobanlık. Fakat özellikle vurgulanması gereken nokta şudur ki Gök Türk Devleti'ni diğer kabilevi devletlerden ayıran en önemli özellik kamu hukukunun olmasıdır.

Öte taraftan, Gök Türk ilinde vatan anlayışının bir devlet felsefesi halinde geliştiğini görmekteyiz. Devlet, hükümdar yani kağandan önce gelmektedir. Bu sebepten bütün Gök Türk yazıtlarında

207 Ögel, aynı eser, s. 436.

208 Orhun Yazıtlarında Töre için bk. Kül Tegin, doğu cephesi 2, 3, 26-27. satırlar vb., Bilge Kağan, doğu cephesi 4, 21, 22. satırlar vb.

il (devlet) sözü kağandan önce zikredilmiştir. Devletin yıkılması ise Gök Türkler için en büyük felaket olarak acı bir şekilde telakki ediliyordu. Devlet Tanrı tarafından verilir, kağanın ve milletin durumu Tanrı tarafından yasanır ve tayin edilirdi: "İl berigme tengri (il veren Tanrı)." Kötü kağanlar ile yolundan çıkmış Türk milletini Tanrı zaman zaman cezalandırıyordu ve devleti elinden alıyordu.[209]

Devlet Başkanlığı

Gök Türklerde hükümdarlık, yani devlet başkanlığı kağanlık ile temsil edilmektedir. Devlet başkanı da Kağan unvanını taşıyordu. Kaynaklardan anlaşıldığına göre otağ, örgin (taht), tuğ (kurt başlı sancak), davul (sorguç-köbürge) ve yay hükümdarlık sembolleriydi. Yine, diğer eski Türk devletlerinde olduğu gibi Gök Türklerde de bu unsurlar aynı fonksiyonu taşımaktadır. Gök Türk Devleti'ne yönelik entrika faaliyetlerini sık sık uygulama safhasına koydukları sırada, Çinliler destekledikleri Gök Türk prenslerine birer kurt başlı sancak ve davul göndermişlerdir. Bu şekilde onları hükümdar olarak tanıdıklarını ifade etmek istemişlerdir. Kağan unvanının yanında, sadece Tonyukuk Yazıtı'nda bir kere han unvanı kullanılmıştır.

Kağanı konumuz açısından ele aldığımızda göze çarpan en önemli nokta, despotizm ile yönetilen eski bazı kültürlerde olduğu gibi milletin vazifesi ona bakmak değil, bilakis Kağanın vazifesi millete bakıp gözetmek, doyurmak, boyları bir arada tutmak ve düşmanlara karşı korumaktır. Aşağıdaki sözler onun millete karşı sorumlu olduğunu, hesap verdiğini gösteren en açık misallerdendir: "Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmadım... ondan sonra Tanrı irade ettiği ve lütfettiği için ve talih ve kısmetim olduğu için ölecek milleti diriltip kaldırdım, çıplak milleti giydirdim, fakir milleti zengin ettim, nüfusu az milleti çok ettim. Başka

209 Bk. Ögel, aynı eser, s. 570-580.

illi milletler, başka kağanlı milletler arasında onları pek üstün kıldım. Dört bucaktaki milletleri hep barışa mecbur ettim ve düşmanlıktan vazgeçirdim."[210] Gök Türklerde siyasî iktidar "kut" tabiriyle ifade olunuyordu. Milleti için gece gündüz çalışmayan kağan, milletine karşı vazifelerini yerine getiremediği için, kut'unun Tanrı tarafından geri alındığı gerekçesiyle iktidardan düşürülürdü. 716 yılında İnel'in tahttan indirilmesi bu sebeple olmuştu.

Hükümranlık (erklik) karizmatikti. Kağanlık kişiye Tanrı tarafından verilirdi. Türk hükümdarı kanunları (töre) uygular, kendisi de uyar fakat kanun yapamazdı. Kısacası, başka milletlerde olduğu gibi mutlak hükümdar değildi.[211] Siyasî iktidarı Tanrı verdiği için, millî irade, insaf duygusundan kurtulmuştu. Kağanın icraatları millet tarafından meclis vasıtasıyla kontrol ediliyordu. Bilge Kağan'ın (716-734) ileri sürdüğü teklifler (Gök Türk şehirlerinin etrafının surla çevrilmesi ve Budizmin ülkede propaganda edilmesi) meclis tarafından kabul edilmemişti. Bu meclis kağanı meşrulaştırdığı gibi, gerekçe göstererek red de edebiliyordu. Mesela aynı meclis 581 yılında Ta-lo-pien'i annesi Türk olmadığı için kağan olarak tanımamış, yerine amcası Işbara'yı cesur ve kahraman olduğu için kağanlığa layık görerek onu seçmişti.[212]

Kağanların devleti çok sert idare etmeleri, kötü davranmaları, milletin isyanına sebep oluyordu. Çin kaynaklarına göre Gök Türk kağanı Kapgan'ın halka kötü davranması yüzünden, Gök Türk ülkesinde sık sık isyanlar çıkmış, nihayet bunlardan birinin bastırılması akabinde, Kapgan, ormana pusu kuran asi Bayırku Boyu'nun reisi tarafından öldürülmüştü (716).[213] Bu olay bir ba-

210 Bilge Kağan Yazıtı, doğu cephesi, 27-30. satırlar.

211 Orhun Yazıtlarında hükümranlık için bk. Kül Tegin, doğu cephesi 25, 27. satırlar; güney cephesi 1, 9, 10. satırlar; Bilge Kağan, doğu cephesi 1, 7, 8, 21, 22. satırlar; Tonyukuk 51. satır.

212 SS 84, s. 1865; PS 87, s. 3290; TCTC 175, s. 5449 vd.

213 CTS 194 A, s. 5173; HTS 215 A, s. 6049; Ayrıca bk. Liu, aynı eser, I, s. 171 vd.; R. Giraud, *L'Empire des Turc Celestes*, Paris, 1962, s. 52.

kıma kendisine kötü davranan kağana karşı Gök Türk halkının tepkisiydi.

Gök Türk kağanları da diğer Türk devletlerinin hükümdarları gibi unvanlar almışlardı. Bunlar, "Büyük Kağan, Kutlug, Beğçor, Yüce Gökten Almış, Tanrıya Benzer, Gök Yaratmış, Türk Bilge Kağan, Gökte Doğmuş, Gök Türklerin ve Dünyanın Mukaddes Hükümdarı" idi.[214]

Gök Türk Devleti'nde kağanın milletine karşı sorumlu olduğunu gösteren bir başka delil de yine Çin kaynaklarında kaydedilmiş olan tahta çıkma törenidir. Buna göre, tören sırasında kağanın boğazı bir ipek ile sarılır, sonra sıkılıp bırakılarak kaç sene Kağanlık yapacağı sorulur.[215] Kağan zor durumda kalarak kızarır, bozarır, söylediği sözler millet tarafından dikkatlice dinlenir, tasdik ve tahkik edilirdi. Aslında bundan önce devlet adamları onu bir keçe üzerinde oturturlar, güneş yönünde doğudan batıya doğru çevirirlerdi. Her çevirişte halkın hepsi onu eğilerek selamlardı.

Bir Türk'ün başarılı bir kağan olabilmesi için Tanrı tarafından kendisine verilmiş başlıca üç özelliği kendine toplaması gerekiyordu. Bunlar yarlığ, kut ve kısmet (ülüg) idi. Yarlıg; Tanrı adına verilen emir iken, sonraları değişerek Tanrı'nın bağışlaması anlamına gelmekteydi: "Tanrı yarlığ verdiği için 14 yaşında Tarduş milleti üzerine şad olarak oturdum. Amcam Kağan ile birlikte Gök Irmak'a ve Şan-tung ovasına kadar akın yaptık." İl (devlet) gibi kağanlık da millete ait bir kurumdu: "Türk milleti illediği ilini elinden çıkarmış, kağanladığı kağanını kaybedivermiş...", "İllileri ilsiz kılmış, kağanlıları kağansız kılmış." Diğer taraftan, Tanrı'nın verdiği kut, yarlıg ve ülüg ile dünyanın bütün ülkelerini idare etmekle görevli Gök Türk kağanları üniversal (cihanşumul) devlet anlayışına sahiptiler. Böyle bir devlet ve hükümdar anlayışı dünya hukuk tarihinde önemli yer tutmaktadır.[216]

214 Ögel, aynı eser, s. 593-594.
215 CS 50, s. 909; TFYK 961, s. 11311.
216 Ögel, aynı eser, s. 571.

Gök Türk hükümdarları hakkında yukarıda söylediklerimizi toparlarsak, Türk kağanının milletine karşı başlıca şu vazifeleri vardı:

1- Ordusunun başında olmak.

2- Halkı doyurup giydirmek.

3- Halkı kondurup iskân ettirmek.

4- Halkın kalbini kazanmak ve onun sevgi ve saygısına mazhar olmak.

Öte yandan, kağan olacak kişinin taşıması gereken en önemli özellikler bilge, alp, doğru sözlü ve erdemli olmasıydı.[217]

Yasama ve Yürütme

Bir devlette yasama kurulu niteliğinde meclisin olması hukuk tarihî açısından çok önemlidir. Üstelik, onun çağdaşı olan devletlerin hiçbirinde böyle bir meclis yoksa bu onun önemini çok daha fazla artırmaktadır.

Gök Türk Devleti'nde öyle bir meclisin var olduğunu Çin kaynaklarından ve Orhun Yazıtlarından çok açık bir şekilde anlamaktayız. Yasama kurulu niteliğini taşıyan bu meclis aslında milattan önceki devirlerden beri devam eden bir kurumdu. Gök Türklerde meclis kelimesinin karşılığı "toy" idi. Bütün diğer Türk lehçelerinde ve Türkçeden geçtiği bütün yabancı dillerde de meclis, toplantı anlamına gelmektedir. Bu meclisin üyelerine Toygun (Çince Ta-kuan) denirdi.[218]

Gök Türk kağanları meclisin tabii başkanı oluyorlardı. Kağan olmadığı zaman meclise hanedana mensup olmayan Ayguci ve Ügeler başkanlık ederlerdi. Bu kişiler ayrıca başbakan konumundaydılar. Önemle belirtmek gerekir ki çok önemli bir hukuki kurum olan meclis (toy) Gök Türk tarihinde mühim yer tutmuş, hükümdarların tahta geçirilip indirilmesinde büyük roller

217 Eski Türklerde hükümdarın konumu ve görevleri için daha fazla bilgi için Abdülkadir Donuk, *Türk Hükümdarı*, İstanbul, 1988.

218 Kafesoğlu, aynı eser, s. 250.

oynamıştır. Gök Türkler hakkında ilk bilgileri veren Çin kaynağı Chou Shu'nun 50. bölümünde, Gök Türklerin henüz devlet olarak kurulmadıkları devreye ait bilgileri verirken, bazı rivayetlerden bahsedilmektedir. Bu rivayetlerden sonra esas tarihî kısma geçilirken tam doğruluğundan emin olunmasa bile çok çarpıcı bir misalden bahsedilmektedir. Daha boy aşamasında olan Gök Türkler kendi aralarında şeflerini seçmek için hepsi bir araya toplanmış, ağaçlık bir yerde yükseğe sıçrama yarışması düzenlenmiştir. Neticede en yükseğe sıçrayan şef olarak seçilmiştir. Böylece meclis takdirini en layık olan lehine kullanmıştır. 545 yılında ilk Çin elçisi An-no-p'an-t'uo Gök Türk merkezine vardığında, Gök Türkler reisleri Bumın (T'u-men) ile birlikte sevinmişler, "şimdi büyük ülkenin elçisi geldi, bundan dolayı ülkemiz gelecekte yükselecektir" diyerek birbirlerini tebrik etmişlerdi. Bu kayıtlar ile Gök Türklerin henüz devlet haline gelmeden bile meclis veya ona benzer fonksiyonu icra eden bir müesseseye sahip olduklarını anlıyoruz.[219]

Meclisin kağan seçiminde oynadığı rolü gösteren en iyi delil 582 yılındaki taht değişikliği sırasında meydana gelen olaylardır: Yukarıda bahsettiğimiz gibi T'a-po (Tabo) Kağan'ın ölümünden sonra, ölmeden önce Kağan olarak tayin ve vasiyet ettiği Ta-lo-pien meclis tarafından Kağan olarak tanınmadı ve Işbara daha layık görülerek kağan seçildi.[220] Kısacası meclis takdirini ve yetkisini bu yönde kullanmıştı. Demek ki söz konusu bu meclis kağan nasbında tam yetki sahibiydi. Yeni hükümdarı uygun diye meşrulaştırdığı gibi, gerekçe göstererek reddedebiliyordu.

593 yılında cereyan eden bir başka hadise de meclisin fonksiyonunu göstermesi açısından epey etkileyicidir. Tou-lan (Dolan) Kağan'ın Çin asıllı eşi Çin'de kendi sülalesini yıkıp iş başına gelen Sui hanedanına karşı bazı Çinlilerle ve Soğdlarla irtibat kurarak bir takım gizli faaliyetlerde bulunuyordu. Bunu öğrenen Sui hanedanı durumu kağana bildirdi. Kağan önce bunlara

219 CS 50, s. 908.

220 SS 84, s. 1865; Liu, s. 45-52.

müdahale etmek istemediyse de, Çin elçisi, Gök Türk toygunlarından (ta-guan'larından) birine rüşvet vererek, kağanın hatununun kurduğu gizli planı ortaya çıkarınca, devlet meclisi üyelerinin hepsi, bu gizli plandan dolayı kağanla alay ettiler. Zor durumda kalan kağan bunun üzerine Çinlileri (asi olanları) ve Soğdları cezalandırdı.[221] Bilge Kağan'ın 723 yılında ileri sürdüğü teklifler Gök Türk devlet meclisinde kabul edilmemişti.[222]

Diğer taraftan, halkın tahta çıkma töreninde Kağanı bir keçe üzerine koyarak havaya kaldırması kağanın seçimine halkın iştiraki olarak düşünülmüştür. Toylara katılan toygunlar tegin, kül-çor, apa, erkin, tudun, ilteber, tarhan gibi unvanlar taşırlardı. Toylarda önce dinî-millî törenler yapılarak başlanır, devletin bütün meseleleri görüşülür, sonra ziyafetler verilirdi.

Orhun Kitabelerinde geçtiği üzere, Gök Türklerde hükümetin karşılığı "ayuk" tabiriydi.[223] Bahsettiğimiz gibi, memleket meseleleri devlet meclisi toyda görüşülüyordu. Ancak coğrafi şartlar ve ülkenin içinde bulunduğu durum sebebiyle toyun her zaman toplanması mümkün olamıyordu. Memleket işlerinin asıl görüşülmesi gerektiği anlarda ayuk (hükümet) devreye giriyor, bütün asıl meseleler o an için ayukta konuşuluyordu. Çin kaynaklarına göre Gök Türk hükümeti dokuz bakandan oluşuyordu. Bakanların yazıtlardaki karşılığı ise "buyruk" idi.

Hükümet üyelerinin, taşıdıkları unvanlarından ve kitabelerdeki ifadelerden gayet önemli kişiler olduklarını görüyoruz (çor, ilteber, buyruk-çor, vb.). Bazı hükümet üyelerinin merkezin dışındaki bölgelerde özellikle askerî vali durumunda oldukları, bazılarının tudunluk yaparak vergi toplama işleriyle meşgul oldukları bilinmektedir.[224]

221 SS 51, s. 1332-1333; Ahmet Taşağıl, *Gök-Türk ülkesine gelen...*, s. 21.

222 CTS 194 A, s. 5174-5175; HTS 215 A, s. 6045.

223 Orhun Abidelerinde hükümet için bk. Kül Tegin, batı cephesi, I; doğu cephesi 3, 5, 1; Bilge Kağan, doğu cephesi 4, 6, 2, 3.

224 Kafesoğlu, aynı eser, s. 283.

Hükümetin başında ise, hanedandan olmayan aygucılar veya ügeler, bunlara ilaveten de devlet merkezinde ayrıca tamgacı ve bitigçiler bulunurdu. Tamgacılar kâtip ve mühürdar, bitigçiler ise haberleşmelerden sorumlu kâtip idiler.

Görüldüğü gibi, Gök Türk devlet teşkilatında devlet başkanlığı, yasama kurulu (toy) ve hükümet birbirlerinden farklı kurumlardı. Yani ayrı fonksiyonlar icra ediyorlardı. Ancak hükümdarlığı şahsında temsil eden kağan (devlet başkanı) ülkeden birinci derecede sorumlu olduğu için bütün iktidar elinde bulunuyordu. Başbakanları o tayin ediyor, töre değişikliklerini o teklif ediyor, devlet mahkemesine (yargu) başkanlık ediyordu. Çünkü Tanrı'nın siyasî iktidar ile donattığı tek kişi oydu. Diğer eski Türk devletlerinde olduğu gibi, Gök Türklerde de milletin hemen her şeyi ondan beklemesi (doymak, giyinmek, çoğalmak, huzur ve asayiş) tam otoriteyi doğuruyordu. Öte taraftan, askerî karakter de taşıyan eski Türk idare mekanizması "tam otorite" uygulamasını kolaylaştırıyordu. Ancak kaynakların ifadesi ile, sıkı bir şekilde uygulama altında tutulan törenin hükümleri sayesinde söz konusu tam otorite hiçbir zaman zalim olmadığı gibi, militarist diktatörlüğe dönüşmüyordu.

Gök Türk devlet sisteminde, Çin kaynaklarının ifadesi ile 28'den fazla unvan olduğu gibi, bu unvanları taşıyan kişilerin birer makama da sahip olmaları gayet tabiidir. Gök Türk Yazıtları da unvanlar hakkında epey malumat vermektedir. Kitabelere göre, devlet hiyerarşisi şöyle sıralanmaktadır: Kağan, ailesi, bodun, şadapıt beyler, tarhanlar, buyruk beyler, dokuz-oğuz beyleri, vb. Çin kaynakları ise, kağan ve hatunu söyledikten sonra en büyük unvan olarak yabgu, sonra şad, tegin, tudun, ilteber, erkin'den bahsetmektedir.

Yargı ve Hukuki Özellikler

Gök Türk Devleti'nde yüksek devlet mahkemesine "yargu" denirdi. Yine kaynaklar araştırıldığında, Gök Türk Devleti'nde bir

adliye (könilik) müessesesi olduğunu anlıyoruz. Yarguların vazifeleri töreyi ve örfi hukuku uygulamaktı. Ünlü Gök Türk devlet adamı Tonyukuk, mahkeme başkanlığı, yani yarganlık yapmıştı. Hükümdarlar da yarganlık yaparlardı.[225]

Kaynaklardan anlaşıldığına göre Gök Türk ülkesinde cari cezai hükümler şunlardı:

- Zina yapan evlilerin cezası; idam.
- Adam öldürme; idam.
- Soygun yapan, bağlı at çalan; idam.
- Genç kızları aldatanlar ağır bir şekilde mal ile tazminat ödemek zorunda bırakıldıktan sonra, o kızla mutlaka evlenmesi gerekirdi.
- Adam yaralayanlar, yaranın derecesine göre mal mülk ödemek suretiyle suçlarını tazmin ederlerdi.
- At ve koyun çalanlar on katından fazlasını ödemeye mahkûm edilirdi.
- Diğer hafif suçlar 10 günü geçmemek üzere cezalandırılırdı.
- Vatana ihanet edenler, ordudan kaçanlar ölüme mahkûm edilirdi.[226]

Ceza işlemleri herkese hiçbir fark gözetmeksizin aynen uygulanırdı.

İnsanların Değeri

Gök Türk Devleti'nde kulluğun ve köleliğin olmadığını yukarıda belirtmiştik. Yani insanların hepsi hürdü. Kadınların da toplumda önemli yerleri vardı. Devlet yönetiminde hatunların da söz sahibi olduğunu 585 ve 615 yıllarına ait vesikalardan anlıyoruz. 585 yılında Çin elçilerinin karşılanmasında ve devamındaki görüşmeler esnasında kağanın fikrini değiştirip Çin vassalı olduğunu kabul etmesinde ve 615 yılında Yen-men'de Çin imparatorunu

225 Bu konu için tafsilen bk. Kafesoğlu, aynı eser, s. 280.
226 CS 50, s. 909; SS 84, s. 1863 vd.; TFYK 961, s. 11311.

kuşatan Shih-pi (şi-bi) Kağanın kuşatmayı kaldırmasına sebep olacak kadar yalan söyleyerek onu etkilemesinde çok önemli menfi bir rol oynamışlardı.[227] Yine kitabelerde mevcut olduğu üzere Bilge Kağan'ın annesi hakkında övgü dolu sözleri ve onu bir tanrıçaya benzetmiş olması kadına Gök Türkler tarafından verilen önemi gösteren çok kıymetli bir vesikadır. "Gelinlik kızın cariye oldu" ibaresi de kadınların yüksek bir yeri olduğu ve cariye durumuna düşmesinin çok utanç ve acı verici olduğunun belirtilmesi de Gök Türklerin kadına verdiği değeri gösteren çok değerli bilgilerdir. Bunun, cariyeliğin hiç hoş olmadığını, aksine aşağılayıcı bir durum olduğunu göstermesi de kültür tarihimiz açısından dikkate değerdir. Zaten, yazıtlardaki cariye anlamına gelen küng (kün) kelimesi aslen Çincedir (ch'üen).

Bir erkek bir kızı sevdiğinde akrabalarından birini kızın ailesine göndererek teklifte bulunurdu. Ölen babaların, amcaların, erkek kardeşlerin eşleriyle evlenme (leviratüs) vardı. Bu şekilde, ortada kalan eşlerin zor duruma düşmeleri önlenirdi. Bir başka ifade ile ailenin bütünlüğü korunmaya çalışılırdı. Dışarıdan evlenme de (egzogami) vardı.[228]

Vergileri at ve koyundan oluşmaktaydı. Arabaların kenarlarına çentik atılarak hesap yapılırdı. Yerleşik olmayan bir hayat tarzını devam ettiren Gök Türklerin hesaplarını bu şekilde tutmaları gayet normal olmalıdır. Bunun yanında altın ulçu oklar balmumuna sürülür ve mühür (tamga) şeklinde kullanılırdı.

Özel mülkiyet mevcut olduğundan, Gök Türk Devleti'nde herkesin bir parça toprağa sahip olduğunu anlıyoruz. Çünkü bazı Türk boyları bugünkü Batı Türkistan'ın doğu bölgelerine yakın bir yerde bitki (ağaç, vb.) yetiştiriyordu. Kız çocuklarına da önem verilir, kızın miras hakkı çeyiz olarak koca evine giderdi.

227 S S 84, s. 1876.

228 W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara, 1942, s. 76 vd.; Ögel, aynı eser, s. 241-248; Kafesoğlu, aynı eser, s. 216.

Gök Türk Devleti'nde savaşırken ölmek büyük bir şerefti, hasta yatağında ölmek istenmezdi.

Verilen cezaların kesin hükme bağlanması kan gütmeyi önlüyordu. Bütün bu özelliklere ek olarak selamlama ise Gök Türk Yazıtlarında baş eğme ve diz çökme olarak ifadesini bulmuştur.

Yabancılara Davranış Biçimi

Bu konuya yine Çin kaynaklarındaki bilgilerden başlayabiliriz. Çinliler, Gök Türklerle münasebet tesis etmek için önce, onları kendilerinden daha iyi tanıdıklarına inandıkları Soğdların birini seçmekle işe başladılar. Çünkü düşündükleri gibi Soğdlar Gök Türkleri çok daha iyi tanıyorlar ve iyi münasebet tesis etmiş durumda bulunuyorlardı. Bu sebeple Chio-ch'üan şehrinden An-no-p'an-t'o elçi olarak Gök Türk merkezine gönderildi (545).

552 yılında devlet tesis edildikten sonra ülkenin batı kısımlarının idaresi Kağan Bumın tarafından kardeşi İstemi Yabgu'ya verilmişti. İstemi Batı Türkistan bölgesini baştan başa fethederken hakimiyeti altına aldığı şehirlerin halkına gayet iyi davranıyordu. Hiçbir zaman Cengiz Han gibi eline geçirdiği şehirlerde katliam yapmamıştı. Genellikle yerli prenslerin yerine Türk idarecileri tayin ediyorlar, bazen eskilerin yerlerine kalmalarına müsaade ediyorlardı. Semerkand şehrinin yerli prensine dokunmayan Tardu kızını ona vererek akrabalık dahi kurmuştu. Gök Türklerin, Batı Türkistan'da ahalisi Türk olmayan mevkilerde askerî kolonizasyon tesis ettikleri görülmektedir. Daha sonraları tamamen Gök Türk Devleti sınırları içinde kalan Soğdlar ülkenin batısından doğusuna kadar yayıldılar.[229] Özellikle İpek Yolu olarak bilinen güzergâhta tüccar kavim olarak önemli rol oynadılar. O çağın

229 Bu konuda daha fazla bilgi için bk. Pulleyblank, *The Sogdian Colonies inner Mongolia T'oung-pao*, XLI, 1952, s. 317-356; S. G. Klyaştorny, "Sur les colonies Sogdiennes de la Haut Asie", *Ural Altaische Jahrbücher*, XXXII, 1-2, 1961, s. 95-97.

dünyasında en mühim ticari faaliyetler Gök Türk Devleti topraklarında rahatça yapılıyordu.

Gök Türk Devleti'nin batısını idare eden İstemi Yabgu'nun (552-556), çağdaşı olan komşu devletler Sasani ve Bizans'a gönderdiği elçi aslen Soğd kavmine mensup Maniakh adlı bir kişiydi. Bu da Gök Türklerin diğer milletlere ne kadar değer verdiğini, üstelik elçilik vazifesi ile kendi devletlerini temsil etme yetkisi de verdiğini göstermektedir.

Gök Türk Devleti 682 yılında istiklalini yeniden kazandıktan sonra, devletin başlıca politikası, fetret devrinde yani ülkenin Çin esaretine düştüğü sırada (630-680 yılları arasında) Çin'e gitmek zorunda kalmış ya da zorla götürülmüş Türk boylarını yeniden geri getirmek, esaret altında yaşamaktan kurtarmaktı.[230] Kapgan Kağan bu hususta epey başarılı olmuştur (696 ve 698 yıllarında). Ancak konumuz açısından önemli nokta, girişte de belirttiğimiz gibi, Kapgan Kağan'ın 694'te Türk boylarını Çin'den geri isterken, altı eyalette yaşayan (kitabelerde Altı Çub Soğdak) Soğdları da beraber istemesidir. Yani Türk hükümdarı, daha önce kendi ülkesi topraklarında yaşamış dost, yabancı bir kavmin de Çin esaretinde olmasına tahammül edemiyordu. Neticede Kapgan hedefine ulaşıp Çin'den Soğdları kurtarmıştır.

Burada söylemeliyiz ki Gök Türklerin suçlu insanları kolay kolay öldürmediklerine dair iki açık delil vardır: 593 yılında, Çin'deki Sui hanedanına düşman olan, Gök Türk hükumdarının Çin asıllı eşi Ch'ien-chin (bin altın) Prenses, kendi ülkesindeki taraftarlarıyla gizli işbirliği yaparak, bazı Soğdlarla da anlaşmıştı. Bu durumu farkeden Çinli casuslar buna engel olmasını isteyip kağana söylemişlerdi. İmparatorun gönderdiği çinli elçi, Tou-lan Kağan'dan bunların cezalandırılmasını talep etmiş fakat kağan buna yanaşmamıştı. Bunun üzerine, elçi rüşvet yoluyla kağanın

230 Ahmet Taşağıl, "Kapgan Kağan Devrinde Gök-Türk-Çin Münasebetleri", s. 310, 315, 316; Pulleyblank, aynı eser, s. 321 vd.

hatununun bütün planlarını ortaya çıkarttı. Tou-lan Kağan Çin asıllı hatununu gözden çıkarmasına rağmen, Çinlilerin bütün ısrarına karşı koydu ve onu öldürmedi. Sonradan Gök Türk ülkesine gönderilen Çinli casus elçi Ch'ang Sun-sheng hiç acımadan, gözden düşmüş hatunu öldürdü.[231]

621 yılında ise, Çin'i çok ağır saldırılarla yıpratan Ch'u-lo (Çulo) Kağan'ı Çin elçisi Cheng Yüan-shou ikna edemeyince, onu adamlarına zehirletti. Ölmeden önce Çin elçisi tarafından zehirlendiğini anlayan Ch'u-lo Kağan onları hapse attırmasına rağmen öldürmedi. Bu kağanın ölümünden sonra elçi Çin'e rahatça geri döndü.[232]

Gök Türklerin çok dürüst insanlar olduklarına dair belki de en güzel delil ünlü Çin devlet adamı P'ei Chü'nün imparatoruna sunduğu rapordaki ifadeleridir. 20 yıldan beri Çin imparatoruna batı ve kuzey yabancıları için danışmanlık yapan bu vezir Batı ve Doğu Türkistan'ın bütün küçük devletleri hakkında uzun bir rapor hazırlamış, bunun için de bir süre Tun-huang'da Soğdlar arasında kalmıştı. Dolayısıyla, Soğdları çok iyi tanıyordu. Gök Türk Devleti için de zaten defalarca entrika planları yapmıştı. Kısacası, iki milleti çok yakından tanıyordu. Bu sebepten onun verdiği rapor ve yaptığı mukayesenin Türk tarihi açısından ayrı bir değeri vardır. Çinli devlet adamı raporunda şöyle demişti: "Gök Türkler aslında çok dürüst olduklarından kolayca parçalanabilirler fakat içlerinde Soğdlular var, Soğdluların hepsi çok zalim ve gaddar, ayrıca hilekârdırlar, Gök Türkler hile yapmayı Soğdlulardan öğreniyor. Ben duydum ki Soğd reislerinden Shih-shu-hu-hsi çok fazla hilekârlıkla Shih-pi Kağan'ın yanında bulunuyor. Lütfen, onun öldürülmesine sebep olalım."[233]

231 SS 51,1332-1333.

232 Çinli elçi Cheng Yüan-shou'nun biyografileri için bkz. CTS 62-7b vd.; HTS 100-3a vd.; ayrıca bk. Ahmet Taşağıl, *Gök-Türk-Çin İlişkileri*, s. 29, 100, 108.

233 Çinli devlet adamı P'ei Chü'nün biyografisi için bk. Taşağıl, aynı eser, s. 65-85.

Bu olay her şeyden önce, Orta Asya'da binlerce yıldan beri süre gelen Çin entrika siyasetinin yüzlerce örneklerinden biridir. Ancak vezir Gök Türkleri Soğdlulardan ayırırken, dürüst olduklarını üstüne basa basa vurgulamıştır. Çinliler, neticede ticaret yapma vaadiyle Soğdluları Gök Türk ülkesinin içinden çekerek Ma-i şehrine getirmişler, burada kurdukları pusu ile hepsini öldürmüşlerdir. Kendi tebaası olan bu yabancı kavmin haksız bir şekilde tuzağa düşürülüp katledilmesine tahammül edemeyen Gök Türk kağanı Soğdların intikamını almak için Çin'e karşı hücuma geçti. 615 yılında Çin Seddi'ni aşıp Yen-men kalesinde impratoru kuşattılar. Çin imparatoru çevirdiği bir entrika sayesinde bu tehlikeden kurtulduysa da devletin hızla zayıflamasının önüne geçemedi. İki yıl içerisinde Çin'de hüküm süren Sui hanedanı yıkılıp, yerine T'ang hanedanı kuruldu (617). Bu hadisenin ortaya çıkardığı en mühim sonuç Gök Türklerin kendi milletlerine mensup olmasa dahi tebaasına yapılan bir saldırıya derhal cevap vermeleri ve onların hakkını kendi milletininkiyle aynı tutmalarıdır.

Gök Türk Devleti'nin müttefiklerine, daha doğrusu milletler arası anlaşmalara sadık kaldığını gösteren deliller de yine Çin kaynaklarında tam açıklığı ile mevcuttur. Her şeyden önce, yaklaşık 200 yıl süren tarihleri boyunca herhangi bir anlaşmayı bozduklarına dair bir kayıt yoktur. 557 yılında güneydeki Çin devletlerinden Chou, Gök Türklerle evlilik yoluyla ittifak yapmak için teklifte bulunmuştu. Gök Türklerin bu teklifi kabul edişlerinden sonra, 563 yılında Ch'i'ler (Chou'ların rakibi) de elçi gönderip, evlilik yoluyla ittifak yapmak istediklerini bildirdiler. Üzerinde fazla düşünmeden ikinci teklifi reddeden Gök Türkler daha önce yaptıkları ittifakı bozmadı. Ancak buna karşılık Chou'lar Gök Türkler ile yaptıkları anlaşmaya sadık kalmayarak Ch'i'ler ile fidye vb. şeyler karşılığında anlaştılar. Aslında Chou'lar ile Gök Türkler Chi'lerin üzerine ortak yürümeye karar

vermişler, sonra Chou'lar Ch'i'ler ile anlaşıp seferden vazgeçmişlerdi. Bunun yanında Ch'i'ler daha önce Gök Türklere Chou'larınkinden çok fazla hediye teklif etmişler, Gök Türkler ise bunu kabul etmemişlerdi. Gök Türk Kağanı Mukan daha önce yapmış olduğu anlaşmaya sadık kalmayı tercih etmişti. Sonradan tekrar ikna edilen Mukan yine de 569 yılında kızını prenses-gelin olarak Çin başkentine gönderdi.[234]

Chou'ların Gök Türklerle olan anlaşmasını bozmasına kızan Mukan Kağan'ın geri dönmesi hakkında Çin kaynakları haksız ithamlarda bulunmaktadır. Ancak bu konuyla ilgili bütün kaynaklar tetkik edildiğinde gerçek ortaya çıkmaktadır. Biraz önce belirttiğimiz gibi Gök Türkler hakkında 200 yıl boyunca her türlü haberi veren Çin kaynakları ve diğer tarihî kaynaklarda (Bizans, vs.) Gök Türklerin herhangi bir anlaşmayı bozduklarına dair hiçbir kayıt yoktur.

Gök Türk elçilerinin taşıdığı unvanların kesin olmamakla birlikte genelde tegin ve tarhan olduğu görülmektedir. Elçilerin devlet hiyerarşisinde yüksek bir unvan taşımaları Gök Türklerin diplomasiyle ve milletler arası münasebetlere verdikleri önemi göstermektedir. Gök Türklerin diğer devletlerle dostane ilişki içinde olmak istediklerini Orhun Yazıtlarından da anlıyoruz. Bilge Kağan en büyük düşmanı Çin ile dahi dost olmak arzusunda olduğunu ifade etmiştir: "Çin milleti ile anlaşma, barış içinde oldum ."[235]

Öte taraftan, Bizans Devleti de Gök Türklerle yaptığı anlaşmaya sadık kalmamış, Gök Türklerin düşmanı Avarları himaye etmişti. 576 yılında Batı Gök Türk şadlarından Türk, Bizans'ın bu iki yüzlüğünü elçisi Valentinos'un suratına vurmuştu.[236]

---

234 C S 50, s. 910.

235 Kül Tegin, güney cephesi, 5.

236 Ed. Chavannes, *Documents Sur les Tou-kiue Occidenteaux*, s. 239 vd.; Kafesoğlu, s. 96.

Çin Kaynakları

CS - *Chou Shu*
CTS - *Chiou T'ang Shu*
HTS - *Hsin T'ang Shu*
Pien-cheng Pien-cheng Yen-chiou Suo Nien-pao
PCS - *Pei Ch'i Shu*
PS - *Pei Shih*
SS - *Suei Shu*
TC - *T'ung Chih*
TCTC - *Tsu-chih T'ung-chien*
TFYK - *Ts'e-fu Yüan-kuei*
TT - *T'ung Tien*
WHTK - *Wen-hsien T'ung-k'ao*

Genel Kaynakça

Aalto, Penti, "İranian Contacts of the Turks in Pre-İslamic Times", *Studia Turcica*, Budapeşte, 1971.
Arat, R, Rahmeti, *Eski Türk Şiiri*, Ankara, 1987.
Bang, W, *Über die Köktürkische İnschrift auf Süd seite des des Kültegin Denkmals*, Leipzig, 1896.
-----, "Zu den Köktürkische İnschriften", *T'oung Pao*, VII, 1896.
Bazin, Luis, *Notes sur les Mots Oguz et Türk*, Oriens, VI, 2, 1953.
-----, *Les Calendariers Turs Ansiens et Mediewaux*, Lille, 1974.
Beals, Samuel, *The Life of Hsüan Ts'ang*, London, 1911.
Bernştam, A., *Socialno-ekonomiçesky stroy Orhono-Eniseyskih Tyurok*, Moskova, 1946.
Bicurin, N. Yakınef, *Sobreniye Svediy o Narodah Obvitavşih v Sredney Azii v Drevneye Vremena*, Sanktpeterburg 1851, 1950.
Boodberg, P. A., "Three Notes On T'u-chüeh Turks", *Semitic And Oriental Studies*, XI, 1951.
Chang Jen-t'ang, *Doğu Gök-Türkleri*, Tai-pei, 1968.
Chavannes, Edouard, *Documents sur les Tou-Kioue (Turc) Occidentaux*, Paris, 1941.
------, *Notes Additionnelles sur les Tou-kioue (Turc) Occidentaux*, 1903. (1941)
Clauson, G., "Turk, Mongol, Tungus", *Asia Maior*, N.S. VIII-1, 1960.
------, "Turks and Wolves", *Studia Orientalia*, XXVIII, 2, Helsinki, 1964.

-----, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, Oxford, 1972.
-----, "The Origine of the Turkish "Runic" Alphabet", *Acta Orientalia*, XXXII, Leiden, 1970.
Cordier, H., *Histoire De La Chine*, Paris, 1922.
Czegledy, G., "A. Korai Törtenelem Forrasanak Kritikajahoz", *Mgy. Tud. Akad. Közlemenyek*, XV, 1-2, 1960
------, *Nomad Nepek Vandorlasa Napklettöl Napnyıgatig*, Budapest, 1969.
------, "On the Numerical Composition of the Ancient Turkish Tribal Confederations", *Acta Orientalia*, XXV, Budapeşte, 1972.
Çandarlıoğlu, Gülçin, *Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, İstanbul, 1972.
Deguignes, J., *Histoire Generale des Huns, des Turcs, des Mongol et des Autres Tartares Occidentaux*, Paris, 1756-58, 5. Cil., Türkçe terc. H. Cahit Yalçın, İstanbul 1325h.
Dietrich, K., *Bizantinisce Quellen zur Laender und Völkerkunde*, II, Leipzig, 1912.
Donuk, Abdulkadir, *Eski Türk Devletlerinde Idari-Askeri Unvan ve Terimler*, İstanbul, 1988.
Donuk, Abdülkadir, *Türk Hükümdarı*, İstanbul, 1988.
Eberhard, W., "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya halkları", *Türkiyan Mecmuası*, VII, VIII, 1942.
-----, *Çin Tarihi*, Ankara, 1947.
Ecsedy, H., "Old Turkish Titles Chinese Origin," *Acta Orientalia*, XVIII, 1965.
-----, "Trade and War Relations Between the Turks and China in the Sekond of the Vith. Centry", *Acta Orientalia*, XXI, Budapest, 1968.
-----, "Tribe and Tribal Sosiety", *Acta Orientalia*, XXV, 1972.
Ergin, Muharrem, *Orhun Abideleri*, İstanbul, 1970.
Emel, Esin, "Gök-Türklerin Ecdadından Tsü-k'ü Meng-hsün (m. 367-433) Devrinde Sanat", *Türk Kültürü*, Sayı 100, IX. yıl.
-----, *Antecedents and Development of Budist and Manichean Art in Eastern Turkestan and Kansu*, İstanbul, 1967.
Fan Kuo-chien, *Pei Wei Yü Juan-juan Kuan-hsi Yen-chio*, Tai-pei, 1988.
Franke, Otto, "Das Datum der Chinesischen Tempelinschriften von Turfan", *T'oung Pao*, 1909.

-----, *Geschihte des Chinesischen Reiches*, Berlin, I, 1930, II, 1936.
Gabain, A. M. V., "Köktürklerin Tarihine Kısa Bir Bakış", *DTCF Dergisi*, II/5, 1944, s. 685-695, VIII/3, 1950, s. 373-379.
-----, "Budhistche Türkenmission", *Asiatica*, Leipzig, 1956.
Giraud, R, *L'Empire de Turcs Celestes*, Paris, 1960.
Grignaschi, Mario, "Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler", *Türk Tarih Kongresi Zabıtları*, C. I, Ankara, 25-29 Eylül, 1971, Ankara, 1972.
Grousset, Rene, *L'Empire de Steppes*, Paris, 1931, Türkçe terc. R. Uzmen, İstanbul, 1981.
Hamilton, J., "Toguz-oguz et On-uygur", *Journal Asiatique*, 1964.
Hannestad, K., "Les relations de Byzance aves la Transcaucausie et L'Aise Central aux 5. et 6. Siecles", *Byzantion*, XXIII, 1975.
Harmatta, J., "Byzantino-Turcica", *Acta Antiqua*, X, 1962.
-----, "İrano-Turcica", *Acta Orientalia*, 1972.
Hayashi, T., "Development of A Nomadic Empire", *Bulletin Ancient and Orient Museum*, XI, 1990.
Haussig, H. W., "Theophyaktos Excurs über Die Skytischen Völker", *Byzantion*, XIII, 1954.
Hirth, F., "Nachworte Zur İnscrift Des Tonyukuk", *Alttürkische İnschriften der Mongolei*, II, Folge, 1899.
İnan, A., "Altay Dağlarında Eski Türk Mezarları", *Makaleler ve İncelemeler*, I, Ankara, 1987.
İzgi, Özkan, "XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çinle Yaptığı Ticari Münasebetler", *Tarih Enstitütüsü Dergisi*, IX, 1978.
Julien, Stanislas, *Memoires Sur Les Contrees Occidentales Par Hiouen-Tsang*, Paris, 1857-1858.
-----, "Documents Historique Sur les Tou-kioue Extraits du Pien-i-tien, et Traduit du Chinois par", *JA*, 1864.
----- *Dokuments Sur les Tou-kioue*, Paris, 1877.
Kafesoğlu, İ., "Tarihte Türk Adı", *R. R. Arat İçin*, Ankara, 1966.
-----, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1987.
----- "Eski Türklerde Devlet Meclisi (Toy)", *Türkoloji Kongresi Zabıtları*, İstanbul, (basılış tarihi, 1980).
Kıselev, S. G., *Drevnejaja İstoriya Sibiri*, 1951.
Klyastorny, S. G.: "Sur les Colonies Sogdiennes de la Haute-Asie", *Uajhbr*, XXXII, 1-2, 1961.
Klyastorny, S. G Livsic, "The Sogdian İnscription of Bugut Revised", *Acta Orientalia*, XXVI, 1, Budapest, 1972.

Kurt, A. N., "Göktürk kağanlığı", *DTCF Dergisi*, X, 1-2, 1952.
Laszlo, F., "Dokuzoğuzlar ve Göktürkler", Ankara, 1950.
Liang Shih-ch'iou, *Chinese-English Dictionary*, Tai-pei, 1986.
Ligeti, L., *Bilinmeyen İç Asya*, Terc. Sadrettin Karatay, Ankara, 1986.
Lin En-hsien, *T'u-chüe Yen-chiu*, Tai-pei, 1987.
Liu Mao-tsai, *Die Chinesischen Nachrichten Zur Geschihte der Ost Türken (T'u-küe)*, 2 cild. Wiesbaden, 1958.
Liu İ-t'ang, "A Study of the Genealogy of Türk Qaghan", *Pien-cheng*, 7, 1976.
-----, "Sui Shu T'u-chüe Chüan K'ao-chu", *Pien-cheng*, 12, 1981.
-----, "Hsin T'ang Shu T'u-chüe Chüan K'ao-chu", *Pien-cheng*, 12, 1981.
-----, "Sui Shu T'u-chüe Chüan K'ao-chu", *Pien-cheng*, 12, 1983.
-----, "Hsin T'ang Shu T'u-chüe Chüan K'ao-chu", *Pien-cheng*, 12, 1983.
Macartney, C.A., "On the Greek Sources for the History Turks in the Sixth Century", *BSOAS*, XI, 2, 1944.
Mcgovern, W. M., *The Early Empires of Central Asia*, North Carolina, 1939.
Moravcsik, Gy., *Byzantion - Turcica*, Budapest, I-II, 1958.
Mori, Masao, "Ch'i-min Hakan'ın Bir Çin İmparatoruna Gönderdiği Mektubun Üslubu Hakkında", *R. Rahmeti Arat İçin*, Ankara, 1966.
Mori Masao, "On the Chi-li-fa (Elteber) and Chi-chin of T'iele Tribes", *Acta Asiatica*, 9, 1966.
Müller, F. W. K., *Uiguria*, II, APAW, 1911.
Nemeth, Gy., "Der Volksname Türk", *Körösi Csoma Archivum (Budapest)*, II, 4, 1927.
Orkun, H. Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara, 1987.
Ögel, Bahaeddin, "Göktürk Yzıtlarının Apurımları ve Fu-lin Problemi", *Belleten*, 33, 1945.
Ögel, Bahaeddin, "Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun'lar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler", *DTCF Dergisi*, VI, 4, 1948.
-----, "İlk Töles Boyları", *Belleten*, 48, 1947.
-----, "Doğu Gök-Türkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar", *Belleten*, 81, 1957.
-----, *Türk Kültür Tarihi*, Ankara, 1962.
-----, "Über die Altürkischen Schad (Sü-baschi)", Würde, *Central Asiatic Journal*, III, 1, 1963.
------, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Ankara, 1981.

Özerdim, M., "Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistan'ının Şehirleri", *DTCF Dergisi*, XII, 1, 2, 1952.

Parker, E. H., "The Origin of the Turks", *The English Historical Review*, 11, 1896, s. 431-435.

-----, *A Thousand Years of the Tartars*, London, 1924.

Pelliot, P., "Kao-tch'ang, Qoço, Houo-tchou et Kara-Khoja", *Journal Asiatique*, 1912.

-----, "L'Origine de Tou-kiue, Nom Chinois des Turcs", *T'oung Pao*, XVI, 1915.

Pulleyblank, E. G., "A Sogdian Colony in Inner Mongolia", *T'oung Pao*, XXXX, 1951.

-----, "Chinese Names for Turks", *Journal of the Royal Asiatic Society*, LXXV, London, 1965.

Rasony, Laszlo, *Dünya Tarihinde Türklük*, Ankara, 1987.

Rotours, Des R., *Les Grand Fonctionnaires des Provinces en Chine Sous la Dynastie des T'ang*, 2. cild, Leyden, 1943.

Salman, Hüseyin, "VII. ve X. Asırlar Arasında önemli Türk Boylarından Karluklar ve Karluk Devleti", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 15, Aralık, 1981.

Samolin, W., *East Türkistan to the 12th. Century*, The Hague, 1964.

-----, "Hsiung-nu, Hun, Turk", *Central Asiatic Journal*, III, 2, 1956.

Sechin, Jagchid, "Trade, Peace and War Betwen the Nomadic Altaic and the Agricultural Chinese", *Pien-cheng Yen-chiou-suo Nien-pao*, 1, 1970.

-----, "Objestives of Warfare in Inner Asia", *Pien-cheng Yen-chiou-suo Nien-pao*, 4, 1973.

-----, "A Study on the T'o-pa and Jou-jan Relationship from the Point of View of North Asian History", *Pien-cheng Yen-chiou-suo Nien-pao*, 7, 1976.

Sinor, Denis, "Historical Role of the Turc Empire", *Cahier d'istoire Mondiale*, 1, 1953.

-----, İç Asya, İstanbul, 1999.

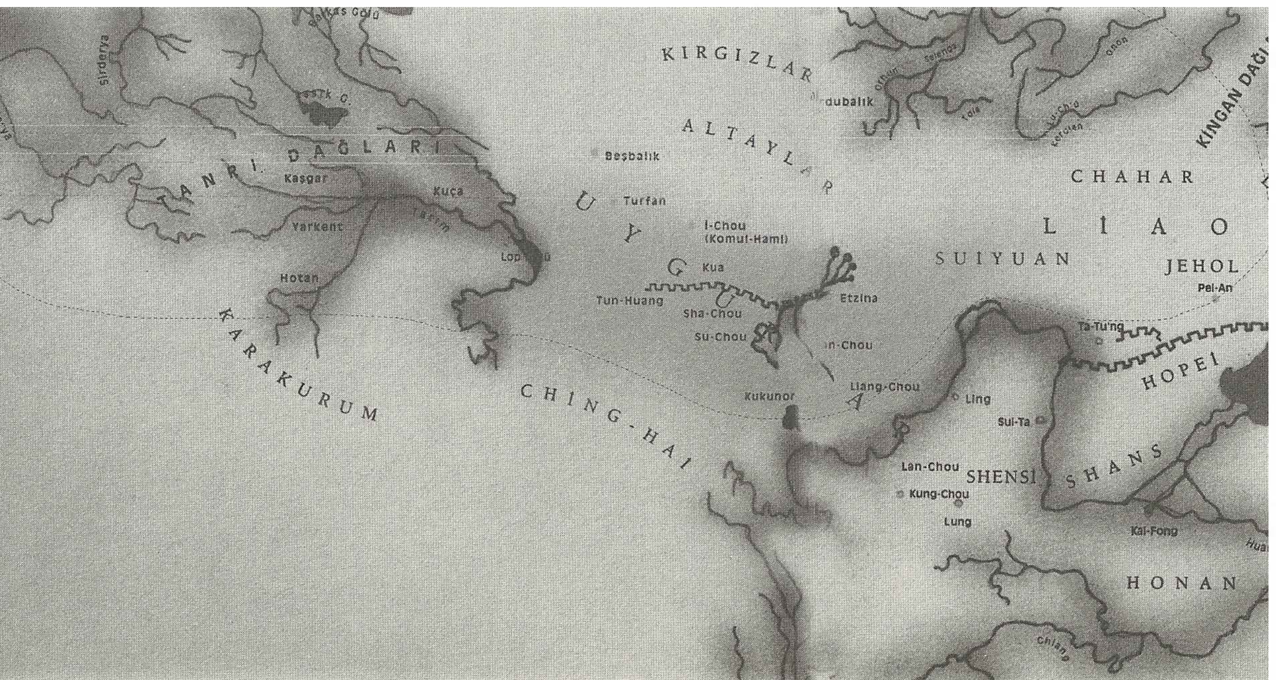
Soper, A. C., "Northern Liang and Nothern Wei in Kansu", *Artibus Assiae*, Assona, 1958.

Şeşen, Ramazan, "Eski Araplara Göre Türkler", *Türkiyat Mecmuası*, XX, 1968.

T'ang Ch'i, "A Preliminary İnterpretation of Terms From Toba (Tabgaç) Language Recorded in the Nan Ch'i Shu", *Pien-cheng Yen-chiou-suo Nien-pao*, 4, 1973.

-----, "Wei Irmağı Barış Anlaşmasına Dair Araştırmalar", *Tarih Dergisi*, 33, 1980/1981.
Taşağıl, Ahmet, "Kapgan Kağan", *Belleten* 218,1993.
-----, "Gök-Türklerin Sonu ve Belgeleri", *Belleten*, 236, 1999.
-----, *Gök-Türkler*, Ankara, 1995.
-----, "Kapgan Kağan Devrinde Gök-Türk – Çin Münasebetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 65 1991.
-----, *Gök-Türkler II*, Ankara 1998.
-----, "Gök-Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları", *Türk Kültürürne Hizmet Vakfı, Tarih Boyunca Türklerde İnsan Hakları Kitabı*, I, İstanbul 1992, s.93-116.
-----, "552-627 Yılları Arasında Töles Boylarının Coğrafi Dağılımına Bir Bakış", *MSÜ Fen-Edeb. Fak. Dergisi*, sayı 1, 1992.
Tekin, Talat, *Orhon Yazıtları*, Ankara, 1988.
Thomsen, V., "İnscriptions de l'Orkhon Dechifree", *Mémoire de la Société Finno-ougrienne (Helsinki)*, V, 1896.
-----, "Turcica Etudes Concernant L'interpretation des Inscription Turque de la Mongolie et de la Siberie," *Mémoire de la Société Finno-ougrienne*, XXXVII, Helsingfors 1916.
Togan, Nazmiye, "Hüan-ch'ang'a göre Peygamber Çağında Orta Asya", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, IV, 1-2, 1964.
Togan, Z. V., *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1970.
Turan, Osman, *12 Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul, 1941.

UYGURLAR

Uygur Kağanlığı

UYGURLAR

Türk tarihinin İslam öncesi devrinde Orta Asya coğrafyasında örgütlü bir biçimde ortaya çıkan üçüncü kağanlık Uygurların Ötüken merkezli kurdukları devlettir. 8. asrın ortasında Gök Türkleri yıkmak suretiyle bağımsızlıklarını elde eden Uygurlar kendi adlarıyla andığımız kağanlıklarını yükseltmeyi başardılar. Bozkır yapılanması ve maniheist etki altında yaklaşık 100 yıl yaşayan bu kağanlık Kırgızlar tarafından baskına uğrayıp yıkıldıktan sonra ikiye bölündüler. Böylece dağılan Uygurların bir kısmı Kansu-Ordos, diğerleri Beşbalık bölgesine göç ettiler. Sonraki asırlarda her iki grup da yerleşik kültüre geçti. Sonuçta Maniheizm, Budizm ve İslam dinlerinin de etkisi buna katılınca eski Türklerin farklı bir yönleri ortaya çıktı. Nitekim girdikleri farklı kültür dairesi ve yerleşik hayat tarzı onlara günümüze kadar gelen eşsiz sanat eserleri meydana getirme fırsatını yakalamalarını sağladı. Bundan dolayı Uygurların Türk tarihinin birçok açıdan farklı bir cephesini oluşturduğunu söyleyebiliriz.

Çin kaynaklarında *Huei-ho*, *Wei-ho*, *Huei-hu*, *Wei-wu-er* gibi şekillerde transkripte edilen "Uygur" adına 974 yılında yazılan *Chiou Wu Tai Shih* (Beş Hanedanın Eski Tarihi) adlı Çin kaynağında şahin gibi dolaşan, hücum eden anlamı verilmektedir.[1]

---

1 J. R. Hamilton, *Les Ouighours a l'epoque Cinq Dynasties D'apres les Documents Chinois*, Paris, 1955 s. 61.

Yine uy'dan (akraba, müttefik) geldiği, nitekim On Uygur adının 10 müttefik manasında olduğu[2] ve daha başka anlamlar taşıdığı da bildirilmiştir.

Uygurların Kökenlerine Bir Bakış

Avrasya Türk tarihinin doğu cephesinde Uygurların ortaya koyduğu zengin tarih malzemesi onların kökenlerini daha eski zamanlarda aramaya sevk etmiştir. Özellikle Çin tarih kaynakları Uygur adını daha derinlere götürme gayreti içindedir. Aslında Orta Asya tarihinde iz bırakan Hun, Gök Türk, Juan-juan vb. büyük devletlerin hepsinin mazisinin çok eskilerde aranması durumu söz konusudur. Uygurların da yaptıkları derin ve kalıcı etkiden dolayı geçmişlerinin önceki devirlere bağlanmaya çalışılması normal karşılanmalıdır.

Uygurların kökeni konusunda kilit konumunda olan Kao-ch'e (Kanglı) boylarıdır. Aslında Koa-ch'e'lar tek bir boydan meydana gelmiyorlardı.[3] Ancak daha sonra onların yerini alacak Töles boyları kavramından da açıkça anlaşıldığı gibi içlerinde Uygur adının ilk transkripsiyonuna benzer bir boy isminin bulunması meseleyi açığa çıkarmaktadır. Ama Kao-ch'e'ların hepsi Uygur değildir. Sadece Yüan-ho adlı kabile, Uygurların adının ilk şekli olarak karşımıza çıkmaktadır. 605 yılından sonra aynı isim Wei-ho şekliyle yeniden Töles boylarının içinde yerini almıştır. Bu sırada Tola Irmağı'nın kuzeyinde bulunan Uygurların, birlikte yaşadıkları Bugu, Tonrga Bayırku, Fu-lo (Buğra) gibi diğer Töles boylarıyla beraber tek bir erk tarafından yönetiliyor olmaları kökenleri konusunu netliğe kavuşturmaktadır. Dolayısıyla Uygurlar 605 yılı dolaylarında henüz küçük bir kabileydiler çünkü sayılarının 10 bin ve bunun yarısının asker olduğu vurgulanmıştır. Tola

2 J. R. Hamilton, "Toquz Oguz et On-Uygur," *Journal Asiatique*, CCL, 1, 1962, s. 40 vd.

3 Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara, 2004, s. 28-39.

Irmağı civarında yaşayan Töles boyları Gök Türk döneminde 627 sonrasında açığa çıkacak Dokuz Oğuz boyları kavramıyla Uygur Kağanlığı'nın ana unsurunu oluşturacaktır.[4]

Bilindiği gibi 627 yılını takiben Doğu Gök Türk Devleti hızla zayıflayınca Sir Tarduşlar, doğudaki Töles boylarının içinden en kuvvetlileri olarak ön plana çıktı. Çin tarafından da bağımsız kağanlık olarak tanınan Sir Tarduş birliği 646 yılına kadar Ötüken bölgesi ve Tola Irmağı civarına hâkim oldu. Onlara bağlanan Uygurların unvanı Huo İlteber idi. Nitekim Sir Tarduşlar zayıflayıp askerî güçleri ortadan kalkınca çok sayıda Dokuz Oğuz boyu ilişki kurdukları Çin'deki T'ang hanedanından askerî unvanlar alırken, Uygurlar da generallik rütbeleri aldılar. Zaten Uygurların adı, 627 yılında vergilerin artırılması üzerine Gök Türklere isyan eden boylar arasında da geçmektedir. Kayıtlara göre o esnada liderleri P'u-sa idi. Hatta üzerlerine gönderilen 100.000 kişilik Gök Türk ordularını yenmeleri şöhretlerinin artmasına neden olmuştu. Burada bağlı oldukları Gök Türk ordularını yenme başarısını gösterdiklerini görüyoruz. Uygurların bu galibiyetlerine, yani Doğu Gök Türk Kağanı İl'in (Hsie-li) onların üzerine gönderdiği yeğeni T'u-li'nin yenilmesine rağmen 646 yılına kadar Uygurların adından söz edilmez. O yıl, Sir Tarduşların mağlup edilmesi sırasında Uygurlar Çinlilere yardımcı olmuşlardı. Bu arada P'u-sa'nın yerine oğlu Tu-mi-tu, Uygurların başındadır. 648 yılında Altay Dağları'nda bağımsızlığını ilan eden Ch'e-pi Kağan liderliğindeki Gök Türkleri de Çinliler kendi orduları yerine Karluk, Uygur ve Buguları görevlendirerek yenilgiye uğratmışlardı. Daha sonra Çin hâkimiyetini tanımayan Batı Gök Türk beylerinden A-shih-na Ho-lu'nun bozguna uğratılması için hazırlanan Çin ordusuna Uygurlardan yaklaşık 50.000 asker reisleri Po-jun liderliğinde katılmış, Taşkent'e kadar ilerlemişti.

4 CTS (Chiou T'ang Shu) 195, s. 5195; HTS (Hsin T'ang Shu) 217A, s. 6111; WHTK (Wen-hsien T'ung-k'ao), 2718a.

Po-jun 661-664 yılları arasında ölünce yerine kız kardeşi Pi-li-tu geçti. 680 yılında ise Uygur reisi Tu-chie-chih'dir.[5]

717 yılında Bilge Kağan, Kargan'da savaştığı Uygur İlteberi'ni mağlup edip doğuya kaçmasına yol açmıştır.[6] Bu bilgiler ışığında Uygurların 740'lı yıllara kadar fazla bir siyasî varlık gösteremedikleri sonucu açığa çıkmaktadır. Ancak katıldıkları Dokuz Oğuz birliği II. Gök Türk Devleti'ne karşı patlak veren isyanlarda daima ön planda bulunmuştur.

Uygur Kağanlığının Kurulması

Uygurların 742 yılında tarih sahnesinde çok kuvvetli bir şekilde yeniden tarih sahnesinde görüldüğüne şahit oluyoruz. II. Gök Türk Devleti, Bilge'nin ölümünden sonra hızla zayıfladığında Karluk, Basmıl ve Uygurlar ön plana çıktılar. Aslında onların iç karışıklığa düştüğü sırada Çin imparatoru devreye girmiş ve Sun Lao-nu adlı elçiyi Uygur, Karluk ve Basmıllara göndererek onları Gök Türklere karşı tahrik etmişti. Neticede ayaklanan bu üç boy 742 yılında Gök Türk Kağanı Kutlug'u öldürdüler. Önce Basmılların reisi kağan seçilirken Uygurlar doğu (sol), Karluklar batı (sağ) kanat yabguluklarını aldılar ve hep beraber Çin'e elçi gönderdiler ve siyaseten varlıkları resmen tanındı. Bu başarıları kazanan boy birliği durmadı. Yine Çinlilerin teşvikiyle adı geçen üç boy, mağlup Gök Türklerin artakalanları tarafından kağan seçilen Ozmış'a (Wu-su-mi-shih) da saldırıp öldürerek ortadan kaldırdılar.

Yılmayan Gök Türkler, Ozmış'ın oğlu Pai-mei'i kağanlığa getirdilerse de (744) başarılı olamadılar.[7] 745 yılında bu kağan da

5 Uygurların bu devri hakkında bilgi veren Çin kaynakları CTS 195, s. 5195-5198; HTS 215A, 217A, s. 6111-6114; THY (T'ang Huei Yao) 94, s. 1688, 1690,1691; WHTK 2718,a,b. Ayrıca bkz. Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler II*, Ankara 1999, s. 46-47.

6 Bilge Kağan Yazıtı, Doğu, 36-38. satırlar.

7 CTS 194A, s. 5177; HTS 215B, s. 6055; TFYK (Ts'e-fu Yüan-kuei) 975, 20b; TCTC (Tsu-chih T'ung-chien) 215, s.6863; ayrıca Ahmet Taşağıl, "Gök-Türklerin Sonu ve Belgeleri", *Belleten*, 236, 1999, s. 23-42.

Uygurlar tarafından ortadan kaldırıldı. Gök Türk Devleti'nin siyasî varlığı tamamen tarihe karışırken Uygurlar, Orta Asya sahnesinde bağımsız devletleri ile yerlerini alıyorlardı. Bu arada Uygurlar ile Basmılların arası açılmış, Karluklar da Uygurların tarafını tutunca Basmıllar mağlubiyete uğramaktan kurtulamamışlardı.[8]

Uygurlar birlikte hareket ettikleri diğer önemli güçler Karluk ve Basmıllara göre artı avantaja sahipti. Bu avantaj Tola Irmağı yani Orta Kuzey Moğolistan'da yaşayan Dokuz Oğuz boylarını yanlarına almalarıdır. Onların ittifakının Uygur siyasî ve askerî varlığına nüfus açısından güç kattığı kesin bir durum olarak değerlendirilmelidir.

Bugu, Bayırku, Hun (Qun), Tongra, Sse-chie (İzgil), Chi'i-pi, A-pu-sse, Ku-lun-wu-ku, A-tie'lerden (Ediz) meydana gelen kalabalık Dokuz Oğuz boylarına Uygurlar da katılınca On Uygur olarak anılmaya başladılar ve kuruluş aşamasında Uygur Devleti halkının ana kitlesini oluşturdular. Bu tarihî sürecin açıkça bilinmesinden dolayı Uygurlar bazı İslam kaynaklarında Dokuz Oğuz olarak kaydedilmişlerdir.[9]

Boy sistemi Uygurların kendi iç yapıları içinde geçerliydi. Çünkü Uygurlar kendi içlerinde de Yağlakar, Uturgar, Kürebir, Baga Sıgır, Ebirçeg (Abırçak), Hazar, Hu-wu-su, Yagmurgar ve Ayabire adlı dokuz *uruga* (küçük kabile) ayrılmışlardı.[10]

Bağımsızlıklarını kazandıktan sonra Uygur Kağanlığı'nın ilk hükümdarı Kutlug Bilge Kül oldu. Yeni bir imparatorluk doğarken doğuda ve batıda Uygurların toprakları genişlemeye başladı. İlk etapta Uygurlara bağlanan topraklar batıda Altay Dağları ile doğuda Ssu-wei arasında uzanıyordu. Bunlar Doğu Gök Türk Devleti'nin eski topraklarını kaplamışlardı. Karluklar ise daha üst seviyede olan sol yabguluğu aldılar. Adı geçen

8 CTS 195, s. 5198; HTS 217A, s. 6114; WHTK 2718c.

9 Hamilton, "Toquz Oguz...", s. 27, 41, 44.

10 CTS 195, s. 5198; HTS 217A, s. 6114; WHTK 2718c.; ayrıca bkz. Gülçin Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri ve Kültürü*, İstanbul 2004, s.13 vd.

Uygur kağanı 747 yılında ölünce tahta oğlu Bayan Çor (Moyen Çor) geçti.[11]

Bayan Çor Kağan'ın devri Uygur Devleti'nin her bakımdan geliştiği, sağlam temellere oturduğu bir dönem sayılır. Çünkü sekiz yıllık süre içinde devlet etrafındaki boy ve devletlere üstünlüğünü kabul ettirdiği gibi teşkilatlanmasını da tamamlamıştır. Öncelikle Hun ve Gök Türk dönemlerinde olduğu gibi Orta Asya'daki boyları kendine bağlamaya çalışmıştır. İlk zamanlarda halkın Bayan Çor'un Kağanlığını tanınmayan bir kesimi Kutlug Bilge Kül vaktinde yabgu tanınmış olan Tay Bilge Tutuk'u kağan ilan ettiler. Kıtanlar ve Tatarlar da onlara katılınca Bayan Çor için tehlike büyüdü. Bükekü civarındaki çarpışmalarda Kıtan ve Tatarları mağlup edince kendi soyundan gelen bütün kabileler ona bağlandı. Buna rağmen kağan geri dönünce halk yeniden ayaklanıp Kıtan ve Tatarlardan bir daha yardım istedi. Ancak istedikleri yardım gecikince, Bayan Çor onları çok ağır bir bozguna uğrattığı gibi sürülerini ve kadınlarını alıp döndü. Arkasından Selenga'nın kuzeybatısında Kıtan ve Tatarları ağır bir bozguna uğrattı. Kaçmaya çalışan Kıtanlar kendiliğinden teslim olurken, Tatarlar Keyra kaynağında ve Üç Birkü suyunda sıkıştırılıp, askerlerinin yarısı öldürüldükten sonra teslim alındılar. Diğer isyancılar Tuzlu Altır Gölü civarında mağlup edildikten sonra devletin doğu tarafındaki huzursuzluklar sona erdi (750'den önce).

750 sonbaharında Bayan Çor'un bir kumandanı Kem Irmağı boyunda yaşayan Çikleri itaat altına aldı. Aynı yılın ilkbaharında Kuzey Batı Mançurya'daki Tatarları mağlup etti. 751 yılında Çikler bir kez daha yenildiği gibi Kırgızlar da baskına uğratıldı. Aynı sıralarda Bayan Çor da Bolçu (Urungu) Nehri üzerinde Karlukları yendi. 752 yılındaki çatışmalarda ise Basmıllar, Türgişler ve Karluklar mağlup edildiler. Şine Usu Yazıtı'ndan anlaşıldığına göre

11 Colin Mackerras, *The Uighur Empire, 744-840, According to the T'ang Dynastic Histories*, Canberra, 1968, s. 1-2; G. Çandarlıoğlu, *Otüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı*, İstanbul, 1972, s. 10-15, 20 vd.

Bayan Çor Kağan'ın birliği sağlamak için yaptığı iç savaşları en azından 755 yılına kadar devam etmiştir.

Kuruluşları sırasında Uygurların müttefiki olan Karlukların batısında Türgişler yaşıyordu. Gücü zaten bilinen Karluklar Türgişlerle birleştikçe önemli bir rakip oluyorlardı. Dolayısıyla Karluklar üzerine seferin gereği ortaya çıktığında, Bayan Çor batıya doğru ilerledi. Altay-Tanrı Dağları arasında Cungarya-Tarbagatay bozkırlarındaki Karluklar yenilerek, batıya doğru çekildiler. Arkalarından Türgişler de mağlup olunca Uygur Devleti'nin sınırları Seyhun Irmağı'na kadar genişledi.

Kuzeyde Yenisey'in batı kolu Kem Irmağı civarında yaşayan Çikler de Bayan Çor Kağan'a bağlanırken, bu bölgenin güçlü boyu Kırgızlar henüz boyun eğmemişlerdi. Bu arada Selenga civarında isyan eden Sekiz Oğuz ve Dokuz Tatarlar mağlup edildiler. Böylece Orta Asya'nın doğusunda herkes Uygurların siyasî üstünlüğünü kabul etmek zorunda kalmıştı.

Bu arada Çin tarihinin en parlak hanedanlarından olan T'ang isyanlar yüzünden kendi içinde karışmıştı. 751 yılındaki Talas Savaşı'nda uğradıkları mağlubiyet, onların kesin bir şekilde Orta Asya'dan ellerini çekmesini sağladı. Ardından Soğd asıllı An Lu-shan'ın çıkardığı isyan T'ang İmparatorluğu'nu temelinden sarstı (755).

Adı geçen hanedanın İmparatoru Hsüan-tsung 44 yıllık saltanatın ardından ölünce (755) yerine tahta Su-tsung geçti. Söz konusu isyan T'ang hanedanının çatırdamasına yol açarken, yeni imparator düştüğü çaresiz durumdan Uygurların yardımıyla çıkmaya çalışıyordu. Bir prensesini gelin olarak gönderen Bayan Çor'un hedefi evlilik yolu ile akrabalık kurarak T'ang hanedanını siyasî açıdan nüfuzu altına almaktı. Yine birçok devlet adamını başkente yollayarak, yeni diplomatik girişimlerde bulundu. Arkasından kendisi çıktığı büyük seferde Çinli devlet adamı Kuo Tsu-i ile birlikte Çin'e doğru ilerledi ve Sarı Irmak'ın kenarında Çin'e saldıran Türk asıllı T'ung-lo (Tonra) boyunu yendi. 757 yılında

Çin'e tekrar yabguları ile birlikte dört bin asker ve çok sayıda at göndermişler, Çinliler de onları büyük ziyafetle karşılamışlardı. Söz konusu Yabgu, bundan sonra isyanın bastırılması işine girişti. Hsian-chi'ye giden ordu Feng Suyu kenarında asileri yendi.

Neticede isyancıların eline geçen başkent Ch'ang-an geri alındı. Arkasından yazlık başkent olan Lo-yang'ı kurtarmak üzere harekete geçtiler. Uygur kuvvetleri yine yabgu idaresinde ilerleyip asileri tamamen bozguna uğrattılar. Hatta Lo-yang'ı da yağmaladılar. Böylece T'ang hanedanı büyük bir tehlikeden kurtuldu. Onların büyük askerî yardımıyla ülkesine tekrar hakim olan İmparator Su-tsung çok miktarda hediyelerle Uygur kumandanlarını ödüllendirdi. Devamında 758 yılında imparator, küçük kızı Ning-kuo'yu muhteşem bir merasimle Bayan Çor Kağan'a gelin olarak gönderdi. Tarihte Çin imparatorlarının öz kızlarını yabancı ülkelere gelin göndermeleri çok görülen bir olay değildir. Herhalde bu durum Uygurların Çin'e yaptığı yardımlar sayesinde gerçekleşmiştir. Kağan geleneklere ve töreye uygun hareket ederek kendisine sunulan olağanüstü hediyeleri sadece kendine almamış, devlet adamlarına dağıtmıştır.[12]

Uygur Kağanlığı'nı her yönden geliştirip yükselten Bayan Çor Kağan 759 yılında ölünce yerine oğlu Bögü geçti. Bu kağanın adına 759 yılında Moğolistan'ın Moğoltu Irmağı-Orgotu Dağı-Şine Usu Gölü civarında bir yazıt dikilmiştir. Yazıtta Bayan Çor Kağan'ın zaferleri, başarıları anlatılmaktadır.[13]

Yeni Bir Dine Giriş

Bögü (Bökü) Kağan'ın adı, akıl ve feraset sahibi, bilge, büyücü anlamları taşımaktadır. Bir başka unvanı Tanrı'da kut bulmuş, il tutmuş, İl Küllüg Bilge'dir. Çin kaynaklarında yeni kağanın adı İ-ti-Chien sonra Mo-yü olarak yazılmıştır.

---

12 CTS 195, s. 5198-5201; HTS 217A, s. 6115-6117; WHTK 2718c.

13 H. Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara, 1994, s. 163-186.

Bögü Kağan, Çin'e karşı uyguladığı politikada değişiklik yaptı. Asi Shih-Chao-i'nin gönderdiği elçilere yüz vermediği gibi tahkir de etti. Buna karşılık Çinli elçi eski dostluklarından, verilen hediyelerin çokluğundan bahsederek onu etkilemeye çalıştı. Hatta daha önce Çin'de savaşan yabgunun yanında yeni imparatorun olduğunu dahi vurgulamıştı. Bu arada Çin'in kuzey sınırları Uygurlar tarafından akınlara maruz kalmıştı. Ancak Çin'in daha derinlerine girme işi, bu ülkeyi yakından tanıyan ve Uygurların zararına sonuçlanacağını öngören Pu-ku Huai-en tarafından engellendi. Çok zengin, geniş ve kalabalık olan Çin ve kültürü kuzeyden gelen kavimleri yutuyordu. Söz konusu akınlardan sonra sakinleşen Uygurlar, ordularını yeniden düzenlediler. Artık T'ang hanedanına yardıma karar vermişlerdi. Pu-ku Huai-en doğu kanadının idarecisi tayin edilirken, Çinliler Uygur askerlerinin geçtikleri yerleri yağmalamamaları için ordunun yolunu değiştirmeye çalışıyorlardı. Neticede Bögü Kağan, Sarı Irmak'ın kuzeyindeki Shao-chou'da konakladığında yanındaki Çinli veliahdı ve kumandanları tören dansı yapmadıkları için azarlayarak tam anlamıyla Çin'e karşı üstün olduğunu gösteriyordu. O sırada Uygurlara ihtiyacı olan Çinli devlet adamları uğradıkları hakaretlere ses çıkaramamışlardı. Pu-ku Huai-en, Uygur kuvvetlerine kumanda ederek asi Shih Chao-i'yi bozguna uğrattı. Bu isyanın bastırılması karşılığında T'ang İmparatoru Tai-tsung, kağana birçok hediyeler gönderdiği gibi, ayrıca yıllık 2.000 ailenin vergi gelirini ona yollamaya razı oldu.

Bu esnada çok önemli bir olay daha gerçekleşti. Kağanın sefer esnasında Mani rahiplerini görmesi Uygurların kaderini değiştirecek olaylara yol açacaktı. 762'deki bu sefer esnasında Bögü Kağan ile tanışan Mani rahipleri kendisini etkilediler. Onların öğretilerine hayran olan Kağan, hayvani gıdalar yemeyi yasaklayan, savaşçılık duygusunu zayıflatan bu dini resmen kabul etti. Bögü Kağan, neden ilgi duyduğunu açıkça anlayamadığımız,

İran kökenli olup doğuya doğru yayılan Maniheizm'i Orta ve Doğu Asya'da kendi halkına kabul ettiren tek hükümdar olarak göze çarpmaktadır. Lo-yang'ın asi An Lu-shan'ın elinden kurtarılması esnasında 762 Kasım'ından 763 Şubat'ına kadar şehrin yakınında kalan Uygur askerleri etrafı yağmalamışlardı. Bu sırada en ünlüleri Juei-hsi (nüfuz edici vakar, sükûnet) adlı biri olan dört Manici rahiple tanışan Bögü onları Karabalasagun'a dönerken yanında götürdü. Karabalasagun'da Uygur devlet adamları arasında bu dinin kabulü hakkında uzun tartışmalar meydana geldi. Adı geçen rahip muhalif devlet adamlarını ikna ederek susturmuştu. Daha sonra Kağan halkı onarlı gruplara böldü ve her grubun başkanı geri kalan dokuzunu eğitti. Maniheizm'in Çin'deki Budizm'e karşı tercih edilmiş olması da muhtemeldir. Çünkü en büyük rakip Uygurlar için her an tehlikeli olabilirdi. Daha doğrusu Budizm etkisinin siyasî sonuçları ortaya çıkabilir, Türkler Çin nüfuzu altına girebilirlerdi. Ama esas neden kağanın bozkır Uygurlarını şehirlileştirmek, dolayısıyla ülkeyi daha mamur hale getirmekti. Dolayısıyla halk zenginleşecek ve kuvvetli Budist Çin'in etkisi altında kalmayacaktı. Üstelik böylece tüccar Soğdluları yanına çekerek mali açıdan da güçlenecekti. Mani dininin resmen kabulünden sonra Uygur merkezine kadınlı erkekli seçkin rahip heyetleri geldi. Maniheizm dünyasında Kağan'ın ve Uygurların şöhreti arttı. Bu arada Bögü Kağan Mani dininin Çin'de de yayılması için teşebbüse geçti. 768 yılında Lo-yang'da Mani tapınaklarının kurulması için T'ang imparatoru emir vermek zorunda kaldı.[14]

Çin'e giderek yerleşen, Uygurlarla birlikte T'ang imparatoruna karşı isyancılarla savaşıp önemli başarılar kazanan Türk asıllı

14 F. W. K. Müller, *Uigurica II,* Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, 1910, s. 95; L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya,* Ankara, 1986, s. 250-260; Ş. Tekin, "Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabulü", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı,* Ankara, 1964, s. 1-11.

Pu-ku Huai-en, söz konusu isyan bastırılınca ortaya çıkan siyasî boşlukta bu sefer kendisi isyan etti (764). T'ang imparatorluğunun ünlü devlet adamı kendisini durduramayınca, ertesi yıl iki yüz binden fazla Uygur, Tibetli, Tangut ve Nu-la gruplarını yanına çekerek nüfuzunu daha da genişleten Pu-ku Huai-en'ın ani ölümü, T'ang hanedanını kurtardı. Tibetli asiler ülkelerine dönerken, Uygurlar Çin ile anlaştı. Daha sonra Uygurlar ve Çinliler hep birlikte Tibetlileri mağlup ettiler.

Bu hadiseler dolayısıyla Bögü Kağan o dönem Çin'den istediklerini elde etti. Sürekli gönderilen hediye ve vergilerin de katkısıyla Uygurlar ekonomik olarak kalkınırken, Çin'de sıkıntılar başladı. 769 yılında Bögü Kağan'ın bir Çin prensesi ile evlenme teklifi derhal kabul edildi. Aynı sıralarda, siyasî üstünlüğün yansıması olarak ticari ilişkilerde de başarı göstermeye başlayan Uygurlar verdikleri her atın karşılığında çok fazla ipek alıyorlardı. İsyanların çok yıprattığı T'ang hanedanı toparlanmaya başlayıp 778 yılında sınırlarda ufak çapta da olsa askerî başarılar kazanınca durum hızlıca değişmeye başladı. Çin başkenti Ch'ang-an'da uzun süreden beri rahat içinde yaşayan Uygur tüccarlarına karşı tavır alındı. Bunun üzerine Bögü Kağan Çin'e saldırıp kazandığı ilk çarpışmada 10 bin Çinliyi öldürdü ancak Tai-chou valisine yenildi. Artık iç isyanlardan kurtulan T'ang hanedanı kendini toparlamış ve nüfuzu artmıştı.

Muhalif Kağan

Uygur Kağanlığı'nın vatandaşlarından Dokuz Oğuzlar ve tüccar kavim Soğdlular, Bögü Kağan'ı Çin'e karşı büyük bir sefer düzenlemesi için ikna edince Vezir Tun Baga Tarkan bunu engellemeye çalıştı; başarılı olamayınca kağan ve yakınlarını ortadan kaldırıp devletin başına geçti.[15]

15 CTS 195, s. 5201-5208; HTS 217A, s. 6121-6124; WHTK 2719b.

Alp Kutluğ Bilge unvanlı yeni kağan 789 yılına kadar 10 yıl tahtta kaldı. Artık T'ang hanedanı güçlendiği için Çin'e karşı barışçıl bir politika izledi. Onun döneminde Çin'de serbestçe dolaşıp ticaret yapabilen Uygur tüccarları ve Dokuz Oğuzlar yerli halka zarar da veriyorlardı. 780 yılında imparator olan Te-tsung, onların ülke dışına çıkmasını istedi. Çinliler önceleri onlardan çekinseler de aralarında nifak çıkararak, kolayca böldüler ve elebaşları Tudun da dahil olmak üzere hepsini öldürdüler. Uygur Kağanı Alp Külüg Bilge'nin tepkisini de hediye ve yalanlarla önlediler.

Sha-t'o Türkleri, vergilerini artırıp mallarını ellerinden alan Uygurlardan ayrılıp Tibetlilerle ilişki kurdular (786). Akabinde beraberce işgal ettikleri Beşbalık Uygurlar tarafından geri alınamadı. Aynı Kağan bir Çin prensesi ile evlendi (788). Bu devirde gerçekleşen bir başka olay da Hsi ve Shih-wei gibi Moğol kabilelerinin Çin'e saldırılarını önlemeye çalışan Uygurların başarısızlığıdır. Ayrıca Tibetliler kuvvetlenip yaptıkları saldırılarla Beşbalık, Kuca ve Kaşgar gibi önemli stratejik şehirlerde Orta Asya tarihinin akışını birden değiştirdiler. Karlukların doğu grubu ve Sha-t'o'ların Tibetlilerin tarafını tutması Uygurların işini zorlaştırdı. 790 yılında Beşbalık Tibetlilerin eline geçince T'ang imparatorları Orta Asya'dan çekilmek zorunda kaldılar.

Tun Baga Tarkan (Alp Kutlug Bilge Kağan) ölünce (789) oğlu To-lo-ssu, Ay Tengri'de Kut Bulmış Külüg Bilge unvanıyla onun yerine geçti. İki yıl kadar süren kısa hükümdarlığı döneminde Tibetlilerin işgal ettiği Beşbalık kurtarıldı. Kağan muhtemelen kardeşi veya hatunu tarafından zehirlenerek öldürülünce (790) kardeşi hemen kendini kağan ilan etti; ancak bu oldu bittiyi kabul etmeyen devlet adamları öldürülen kağanın oğlunu tahta geçirdiler.[16]

16 CTS 195, s. 5210; HTS 217A, s. 6121-6124; WH TK 2719a-b.

Duraklama Dönemi

16-17 yaşında Kağan olan A-ch'o (Feng-ch'en), önceleri devlet idaresine hâkim olamadı. O sırada Tibet seferinde bulunan Başbakan Hsie Yü chia-ssu (İl Ögesi) dönüşünde kendisini destekleyince rahatladı. Zamanla Çinlilerle iyi ilişkiler kuruldu. Tibet üzerine seferler küçüklü büyüklü devam etti ve Ling-chou'da Tibetliler ağır bir bozguna uğratıldı.

Kağan oğul bırakmadan ölünce (795) yerine Hsi-tie kabilesinden geldiği için evlatlık olduğu anlaşılan Ay Tengri'de Ülüg Bulmış Alp Ulug Bilge unvanıyla kağanlığa getirildi. İlk iş olarak Karluk isyanını bastıran yeni kağan daha sonra Tibetlileri de bozguna uğratıp kuzeydeki Kırgızlara karşı büyük bir zafer kazandı. Tarihî İpek Yolu üzerinde çok stratejik konumda bulunan Doğu Türkistan'a ve özellikle Turfan'a hâkimiyet devlete çok şey kazandırdı. Kırgızlar Güney Sibirya'da bulunan zengin maden yataklarını kullanarak İran'dan Çin'e kadar kaliteli demir satıyorlardı. İşte zenginlik kaynağı söz konusu demir ticaretinin kontrolü onları kendilerine bağlayan Uygurların eline geçti. Kağanın faaliyetleri Karabalasagun Yazıtı'nda teferruatıyla anlatılır. Daha sonra Tanrı Dağları havalisindeki Karluklarla savaşan kağan Tibetlileri bu bölgeden uzaklaştırdıktan sonra Karlukları Fergana'ya kadar sürdü. Nihayet Kuca ve Karaşar tamamen Uygurların eline geçti. 10 yıl tahtta kalıp devleti eski gücüne kavuşturan Ay Tengri'de Ülüg Bulmış Alp Ulug Bilge Kağan, 805 yılında öldü. Üç yıl gibi kısa bir süre hükümdarlık yapan yeni kağan, Tengri'de Bolmış Alp Külüg Bilge dönemine ait fazla bilgi yoktur. Tahta çıkışı gönderilen Çinli elçilerce kutlandı. 806 yılında Mani dini rahipleri Uygur elçilerle beraber Çin başkentine gelip kendilerine bir ibadethane kurdular. Maiyetlerinde çok sayıda Uygur Çin'e gidip çeşitli üsler oluşturdu. Bu hükümdar da ölünce (808) yerine Ay Tengri'de Kut Bulmış Alp Bilge Kağan geçti. Nispeten uzun süre tahtta kalan bu hükümdar döneminde

önceki kağanın başarılarının sonucu alındı. Herhangi bir iç isyan çıkmaması da sağlanan huzurun belirtisiydi.[17]

Çok az savaş yapılsa da devletin kudreti dış ilişkilerde görüldü. Dış ilişkilerde en büyük rakip Tibetlilerdi. Eskiye nazaran çok kuvvetlenen Tibetliler, İpek Yolu'na gözlerini dikmişler, zaman zaman özellikle Turfan ve doğusundaki toprakları istila etmişlerdi. Uygurlarla aralarının açılmasını fırsat bildikleri Shat'o Türklerini kendilerine bağladılar. Bu yüzden çıkan uzun mücadelelerde genelde galip gelen Uygurlar Liang-chou'yu ele geçirdiler. Sha-t'o'lar da Tibetlileri bırakıp Uygurlara bağlandılar. Tibetliler misilleme yaparak Çin'den dönen Uygur elçilerini soyunca Gobi Çölü'nü geçen Uygurlar, Tibetlilere akın yaptılar (812). Aynı sıralarda Tibetlilerin başkent Karabalasagun bölgesine kadar sefer düzenleyip başarılı olamadıkları bilinmektedir.

Uygur kağanını Çin'e gönderdiği İ-nan-chu (İnanç?) adlı elçi aracılığıyla bir Çin prensesiyle evlenme talebinde bulundu (813). T'ang imparatoru bu talebi masraflarının ağırlığı yüzünden reddetmek istemişse de durumunu açıklamaktan çekinip oyalama yoluna gitmişti. Kağan 820 yılında Alp Tarkan başkanlığında bir heyet daha yollayıp evlilik ısrarını sürdürdü. Bunun üzerine reddedildiği takdirde Uygurların kızıp büyük dertler çıkaracağından çekinen İmparator Hsien-tsung bu teklifi kabul etti.

Zayıflama ve Yıkılış

Ay Tengri'de Kut Bulmış Alp Bilge Kağan 821 yılının başında ölünce, Kün Tengri'de Ülüg Bulmış Alp Küçlüg Bilge Kağan tahta geçti. Bu arada Çin'de de iktidar değişikliği olmuş, ölen Hsien-tsung'un yerini, Mu-tsung almıştı. Yeni kağanın üç yıllık saltanatında daha önce söz kesilen Çinli prenses gelin olarak geldi. Bu kağanın da ölümü (824) üzerine devleti çökertecek olan Hazar Tegin, Ay Tengri'de Kut Bulmış Bilge Kağan unvanıyla tahta çıktı.

17 CTS 195, s. 5211; HTS 217A, s. 6126 vd.

Bu dönemde, önceki kağan zamanında gelen Çinli Prenses T'ai-ho'nın da katıldığı yoğun entrikalarla devletin içini karıştıran Çinliler kağana bol bol hediye göndererek hiçbir şey olmamış gibi davranıyorlardı. 832 yılında öldürülerek saltanatına son verilen bu başarısız hükümdarın yerine Ay Tengri'de Kut Bulmış Alp Bilge Kağan unvanıyla Hu Tegin geçti. Öncekine hiç benzemeyen yeni kağan devleti nispeten toparladı. Daha sonra bazı devlet adamlarının ihtilal teşebbüslerini engellemeyi başardıysa da Sha-t'o'larla beraber kendisine saldıran bakanlarından Kürebir tarafından öldürüldü. Yerine Hazar (Ho-sa) Tegin tahta geçirildi (839). Aynı yıl çok ağır geçen kış Uygur hayvan sürülerinin çoğunu telef etmişti. Bu da siyasî bunalımı ağırlaştıran ekonomik buhranı doğurunca ülkeye bir türlü huzur gelmedi. Önceki kağanın tahttan indirilişi sırasında merkezde olmayan kumandanlardan Külüg Baga, Kırgızlarla birlikte 100.000 süvariyle Uygur başkentini basarak Hazar Tegin ve Kürebir'i öldürdü. Kağanlığın otağı dahil bütün değerli varlıkları Kırgızların eline geçti.[18]

Devletin yıkılışından sonra Uygurların 15 boyu Karluklara, yani batı yönüne gitti. Bir grup Tibet'e, bir diğeri de Kuca'ya sığındı. Geride kalan 13 boy kendi aralarında Üge (Wu-chia) Tegin'i Kağan seçtiler (840).[19] Bu arada Kırgızların eline geçen Çinli Prenses T'ai-ho geri alındıysa da Sha-t'o'ların desteği ile kurtarılarak Çin'e götürüldü. Devletin eski dirliğini sağlayamayan Üge Kağan 847 yılında öldürüldü.[20] Batıya doğru giden grup da ikiye ayrılarak bir kısmı Kuca'ya, diğerleri Beşbalık'a yerleşti.

Kansu Uygurları

Orhun Bölgesi'nde kendilerine hayat olmadığını anlayan Uygurlar, iki kola ayrılarak değişik ülkelere göç ettiler. Bir grup Kansu

18 CTS 195, s. 5213; HTS 217A, s. 6129-6130.

19 CTS 195, s. 5213-5215; HTS 217A, s. 6131-6134.

20 Tsai Wen-shen, *Li Te-yu'nün Mektuplarına Göre Uygurlar*, Tai-pei 1967, s. 1-65.

Bölgesi'ne giderek Kan-chou Uygur Devleti'ni kurdu. Ancak genelde Çin'e bağlı kalan bu devlet önce T'ang Hanedanı (907'ye kadar) sonra Beş Hanedan devrinde (960'a kadar) iyi ilişkilerini sürdürdü; bazı karşılaşmalara rağmen aralarında büyük bir çatışma olmadı.

911 yılında Jen-mei'nin kağanlığı altındaki Uygurlar Tun-huang'ı ele geçirdiler. Üç senedir Çin'e elçiler gönderiyorlardı. 924'te de Tegin'in yolladığı zengin hediyelerle elçi ziyaretleri tekrarlandı. Bundan sonra sırasıyla A-tu-yu ve Jen-yu kağanlık yaptılar. 937-949 yılları arasında Altun unvanlı bir elçilerinden bahis vardır.[21]

Fazla bir askerî varlık gösteremeyen Kansu Uygurları, 940'tan sonra Liaoların (Kıtanlar), 1028 yılından sonra Tangutların, 1226'da Moğolların hâkimiyetine girdiler. Günümüzde Sarı Uygurlar adıyla varlıklarını sürdürmektedirler.

Beşbalık Uygurları

Orhun Bölgesi'ndeki siyasî varlıklarını kaybettikten sonra Beşbalık Bölgesi'ne giden bir kısım Uygurlar Wo-nie Tegin unvanlı birinin idaresi altındaydılar. Merkezleri Ordubalık'ta öldürülen son kağanlarının yeğeni Mengli'yi başlarına getirdiler (856).

Beşbalık, Turfan ve Tanrı Dağları etrafına yerleşmişlerdi. Beşbalık Uygurları o sıralarda Tibetlilerin yoğun baskısı altındaki T'ang hanedanı tarafından tanındılar. İpek Yolu üzerinde ve tabii kaynaklara sahip olmaları sebebiyle kısa sürede zenginleştiler. 873 yılı başlarında Buku Cun adlı biri ön plana çıkmaktadır. Bu arada Maniheizm onların desteğiyle Çin'de yayıldı. 911'de Kansu Uygurlarının Tun-huang'ı alması üzerine Çin'den kopararak tamamen bağımsız oldular. Tibet ile Karluklar arasında sıkışan Uygurlar hakkında -Çin'de de kuvvetli bir devlet hüküm sürmediği için- fazla kayıt tutulmamıştır. Turfan, Hami, Kaşgar, Beşbalık ve Kuca gibi şehirlerde sanat, edebiyat ve ticaret sahasında

21 Hamilton, *Les Oighours...*, s. 127 vd.

kendilerini geliştirip, ortaya güzel eserler koydukları anlaşılmaktadır. 947 yılında başkentleri Koço, yazlık merkezleri de Beşbalık'ta bulunuyordu. 948 yılında sonra da hükümdarları İduk-kut unvanı ile anılmaya başlandı.[22]

Beşbalık Uygurlarında Budizm daha çok yayılmış, hatta Maniheizm'in yerini almıştı denebilir. Daha sonraki asırda az olsa da Nestûrî Hıristiyanlığı ve İslamiyet özellikle Karahanlı devrinde kabul görmüş, Çin'e de buradan yayılmıştır.[23]

Karahıtay devrinde İduk-kut Barçuk Art Tegin adlı hükümdarları, Cengiz Han'a bağlanmıştı (1209). Moğollar Devri'nde İduk-kut sülalesi varlığını devam ettirdi ve 1368 yılında son İduk-kut Ho-shang Çin'deki Ming İmparatorluğu'na teslim oldu. Karahıtay ve Cengizoğulları döneminde birçok Uygur (Tata Tonga gibi) yüksek görevler aldı. Uygur kültürünün izleri zenginliğinden ve derinliğinden dolayı Orta Asya'nın doğusunda ve batısında her zaman hissedildi.[24]

Uygur Devrinin Değerlendirilmesi

Uygur Kağanlığı, Gök Türk mirasının üzerine kurulduğu için bu devletin bozkır geleneğini sürdürüyordu. Ancak zamanla Çinlilerle fazla yakınlaşma ve Mani diniyle temas etme hayat tarzının değşmesine yol açtı. Soğdluların devlet idari sistemi içinde yükselerek etkili olmalarının da bunda çok fazla rolü vardı. Uygur halkının dayandığı esas unsur Dokuz Oğuz boylarıydı. Diğer kalabalık Karluk ve Türgiş gibi boylar da Orta Asya'nın batısına Sır Derya, Çu, Talas ve İli gibi ırmakların havzalarında yoğunlaşmıştı. Dokuz Oğuz tabiri Çin kaynaklarında coğrafi olarak en doğuda bulunan

22 P. Pelliot, "Kao-tch'ang, Qoço, Houo-thcheou et Qara-Khoja", *Journal Asiatique*, 1912, s. 570, 603; Hamilton, aynı eser, s. 130 vd.; Özkan İzgi, *Wang Yen-te Seyahatnamesi*, Ankara, 1987.

23 B. Ögel, *Sino-Turcica*, Tai-pei 1964, s. 10 vd.

24 K. W. Wittfogel, *History of Chinese Society Liao*, Philadelphia, 1949.

Töles boyları için kullanılırdı. Bunlar Tola Irmağı civarında yaşıyorlardı. Bu ad ilk defa 627 yılında kullanılmıştır. Bunun yanında Uygurlar kendi içlerinde on kabileden meydana geliyorlardı. İlk hanedan Yaglakar kabilesinden çıkmıştı. Bu durum 795 yılında başka hanedana geçene kadar sürdü.

Bu arada kuruluşlarında yenilmelerinden sonra Basmıllar hakkında fazla dikkate değer kayıt bulunmaması onların eski gücünü kaybettiğini göstermektedir. Halbuki onlar da Gök Türklerin yıkılışında etkili olmuşlardır.

Bayan Çor Kağan bazı Çinli ve Soğdlu ustalara Selenga üzerinde Bay Balık adında bir şehir kurdurtmuştur. Aslında Uygurlar zamanında Türkler arasında şehirciliğn geliştiği çok açık bir durumdur.

Uygur Kağanlığı'nın sınırları doğuda Shih-wei'lere kadar uzanırken batıda Altaylar, Çin'de Kansu-Ordos'a kadar Gobi Çölü'nün güneyi, Beşbalık Turfan havzası yaklaşık sınır olarak gösterilebilir. Ancak burası Tibetlilerin baskıları yüzünden bazen elde tutulamıyordu. Beşbalık'taki Kağan Fu-t'u kalesi de bir ara Karlukların eline geçmişti. Karlukların Tanrı Dağları'na yayıldıkları ve buradan Doğu Türkistan şehirlerine inmeleri söz konusudur. Kuzeyde ise Kırgızların itaat altına alınmasından sonraki sınır hakkında herhangi bir şey bilinememektedir. Ancak günümüz Tuva Özerk Cumhuriyeti'nde bulunan Por Bajın (Çamur Ev) kale-şehri çok ilgi çekmektedir.

İkinci hanedandan itibaren alınmaya başlanan *ay* ve *kün* gibi unvanlar Maniheizm'in Uygurlar üzerinde etkisini açıkça gösterir. Ama 795 yılından sonra Beşbalık, Koço, Kuca, Aksu, Karaşar ve Kaşgar gibi şehir krallıkları üzerinde Uygur nüfuzunun artması bundan sonra olmuştur. Neticede adı geçen dinin Uygurların şehirleşmesine katkı yaptığı söylenebilir.

Karabalasagun merkez olup devlet meclisi burada toplanırdı. Gök Türklerin aldığı bütün unvanlar Uygurlar tarafından da

kullanılırdı. Ama bazı unvanların karşılıkları değişmişti; mesela Çince kökenli olan Tutuk unvanı askerî vali yerine boy reisi anlamına geliyordu. Bunların sayıları 11 olup siyasî görevlerinin yanında devlet için vergi toplarlardı. Hükümdarlık babadan oğula geçerken, 779 yılında bir ihtilâl yapan Tun Baga Tarkan, Mani dinî taraftarlarını devletten uzak tutmuştur. 13 hükümdarın yedisinin hanımı Çinliydi. Demek ki Çinli prenseslerle evlenmek politik açıdan ön planda değerlendiriliyordu.

On üç kağandan yedisinin unvanında şu terimlerden biri bulunurdu: Tengri'de, Ay Tengri'de, Kün Tengri'de. Bu, hâkimiyetin gökten, güneşten ya da aydan geldiğine inanıldığını göstermektedir. Aslında bir bakıma söz konusu unvanlardan, Uygur kağanlarının hükümdarlıklarının sadece Uygurlarla sınırlı olmayıp, bütün dünyayı kapsadığı düşüncesinin varlığı da gündeme getirilebilir.

Çin imparatorlarının tayin ettiklerini savundukları Uygur kağanları aslında onlara karşı daima hâkimane tavır takınmışlardır. Mesela Bögü Kağan 762 yılında asi Shih Chao-i'ye karşı yardım için gittiği Çin'de T'ang hanedanın veliahdının kendi önünde dans etmesini istemiş, karşı çıkan Çinli memurlar öldürülmüşlerdi. Ayrıca Uygurların ilginç bir yönü de iktidarda kontrolü sağlayamayan zayıf hükümdarların tahttan indirilerek öldürülmelerinin görülmesidir.

821 yılında Ordu Balık'ı ziyaret eden Arap seyyahı Temîm İbn Bahr'a göre Mani dini şehirlerde yaşayan Uygurların iki dininden biriydi. Yani bütün propagandalara rağmen Mani dini tam olarak halkın arasında yaygınlaşmamıştı.[25]

Uygur toplumsal yapısı hızla değişmiş, özellikle ekonomide ve düşünce tarzında şehirleşme atılımları yapılmıştır. Henüz devletin kuruluş aşamasında, 744 yılında Çin kaynaklarında

25 V. Minorsky, "Tamim İbn Bahr's Journey to the Uighurs," *BSOAS*, 12, 1948, s. 2-283.

Uygurlar hakkında sulak ve otlakları bulmak için gezerler, atçılık ve okçulukta ustadırlar gibi kayıtlar vardır.[26] Aslında sonraki dönemlerde de, büyük kısmı göçebe kalmıştır. Çok değer verdikleri koyun ve atın yanı sıra sığır ve deve yetiştirmek ekonomilerinin temelini oluşturmaktaydı. Atların özellikle Çin ile yapılan ticarette ön plana çıktığı ve ipek karşılığında fazla rol oynadığı bilinmektedir. Uygurlar deve ve ata dayalı basit bir ulaşım sistemi de kurmuşlardı. Çok kalabalık gruplar halinde yola çıkıldığında at, deve ve araba kervanları oluşurdu. Mesela 820 senesinde Ch'ang-an'dan Uygur başkentine doğru yola çıkan kafilede binlerce Uygur ve Çinli bulunmaktaydı.

An Lu-shan'ın oğluna karşı 757 yılında sefere çıkılan 4 bin Uygur askerine günlük 20 sığır, 200 koyun, 2.900 kg tahıl verilmesi et tüketiminin çokluğunu göstermektedir. Zamanla Mani dininin etkisiyle olmalıdır ki Turfan Bölgesi'ni ziyaret eden (980) Çinli seyyah Wang Yen-te fakir Uygurların et yediğini bildirir. Çünkü artık hayat tarzı değişmiştir. Bozkır sahasının çoğunluğunu meydana getiren otlaklarda yapılan hayvancılığın yanında Maniheizm öncesinde dahi varlığı bilinen Uygur tarımı daha sonra bu dinin tesiriyle yaygınlaşmıştır. Mani din adamları soğan benzeri şeyleri yiyorlardı. 821 yılına gelindiğinde ziraatın yaygınlığına rağmen otlaklar hâlâ önemliydi. Yine büyük bir şehir olan Karabalasagun'da ziraat yaygın şekilde yapılmaktaydı. Arkeologların çalışmalarına göre değirmen taşları, harman tokmakları kullanılıyor, hatta sulama yapılıyordu. Bazı Uygur mezarlarında ölü ile birlikte gömülen darı gibi tahılların kalıntılarına rastlanmıştır.[27] Nitekim tarıma elverişli topraklarda Uygurlar buğday, darı gibi tahıl ürünlerini ekip biçmekteydiler.

Ziraatın ilerlemesine paralel olarak şehircilik de gelişmiştir. Kağanın emriyle inşa edilen iki şehirden Baybalık'ın kuruluş

26 CTS 195.

27 L. R. Kızlasov, *İstoriya Tuvı Srednie Veka*, Moskova 1969, s. 85 vd.

çalışmalarına 757 yılında başlanmıştı. Diğeri ise içinde kağanın sarayı bulunan Karabalasagun olup etrafı surlarla çevriliydi ve 12 büyük demir kapısı vardı. Kalabalık nüfusuna hizmet verecek çarşıları ve esnafı mevcuttu. Şehirleşmeye rağmen çadır önemli bir barınak olarak varlığını sürdürmüştür. Zenginlerin iki veya daha fazla çadırı bulunduğuna dair kayıtlara rastlanmaktadır. Bu eş-yaşamın bir göstergesi olarak, Karabalasagun'da çok uzaklardan görülebilen, şehre hâkim, 100 kişilik altından bir çadırın sarayın düz damının üzerine oturtulduğu kaydedilmiştir. Büyük Uygur Kağanlığı devrinden itibaren Beşbalık, Koço gibi şehirlerin etrafında Uygur nüfusu birikti. Beşbalık Uygurları döneminde şehir kültürü buralarda çok gelişti. Şehirleşmenin sonucunda Uygurlar lükse de yöneldiler. At-ipek ticareti hiç görülmediği kadar arttı. Elde edilen ipeğin fazlası ya başka ülkelere ihraç ediliyor ya da para yerine kullanılıyordu.

T'ang hanedanını temelinden sarsan An Lu-shan isyanı bertaraf edilince Çin'de kalan bazı Uygurlar orada zenginleşip bankerliğe başladılar; öyle ki 9. asrın sonlarına doğru Çin'in maliyesini kontrol edecek hale gelmişlerdi.

Eserini 9. asrın ortalarında yazmış olan Câhız'a göre Uygurlar Mani dinini kabul ettikten sonra Karluklara yenilmeye başlamışlardı. Yeni kabul edilen din Uygur kağanlarının savaş isteklerini köreltmiş olmalıydı. Belki Uygurlar arasında bozkırlı ve şehirli olma ikileminin ortaya çıkması devletin temelini sarsan bir başka sebep gösterilebilir. Devletin başkent dışında otoritesi zayıflamış, dolayısıyla boy reislerine gün doğmuştu. Lüks ve gevşek hayat askerî mücadelelere karşı devlet adamlarının gücünü bitirirken, vezirler iktidarı ele geçirmek için fırsat kolluyorlardı.

Ordu yani askerî gelenekler gereği kağanlarının emrinde bulunuyorduysa da devletin yapısında gerçekleşen gevşeme sonucunda, iktidarda sadakatleri zayıf olan Tutuklar (valiler) ön plana çıkıyorlardı.

Uygur Kültürünün Özellikleri

İslam öncesi Türk boyları yazın serin, sulak, otlağı bol yüksek yaylaklarda, kışın ise kışlak denilen daha ılık ova ve vadilerde yaşarlardı. Hükümdarların da yazlık ve kışlık olmak üzere iki merkezleri bulunurdu. Aynı hayat tarzını sürdüren Uygurlar arasında kışlık bölgede daha çok kerpiç veya ahşap evler tercih edilirdi. Surlar bile kalın ağaç kütüklerinden yapılırdı.

Tıcari açıdan bakıldığında Uygurlar komşu devletlere canlı hayvan ve kösele, deri, kürk, et, süt gibi hayvansal ürünler satarlar, karşılığında hububat ve ipek alırlardı. Bu devirde Türklerle komşuları arasındaki ticaret iki yoldan gerçekleşiyordu:

1. İpek Yolu: Çin'den başlayan bu yol Türklerin çoğunlukta olduğu Orta Asya'dan geçip Akdeniz'e ulaşıyordu. İpek Yolu güzergâhı hâkim olanın, devrin dünya ticaretini kontrol edeceği için büyük devletler arasında her zaman büyük rekabetin konusu halinde kalmıştı.

2. Kürk Yolu: Hazar ve Bulgar ülkelerinden çıkan bu yol, Ural, Güney Sibirya, Altaylar ve Sayan dağları üzerinden Çin'e ve Amur Nehri'ne uzanıyordu.

İslam öncesi Türk devletlerinde ekonomi, bağlı devletlerden alınan yıllık vergi ve hediyelerle halktan toplanan vergilere dayanıyordu. Vergi toplama işlemi özel memurlar tarafından yerine getiriliyordu. Ayrıca işlek ticaret yollarından sağlanan vergi ve gümrük resimleri, madencilikten elde edilen yüksek gelir devletin mali gücünü artırıyordu. Para olarak da üzeri resmi damgalı ipek parçaları kullanıyorlardı[28].

Uygurların Edebiyat ve Sanat Faaliyetleri

Destanlar ve efsaneler, Türk destanları bozkır insanının hayat mücadelesi örnekleriyle doludur. Bu edebiyat türünde kurttan

28 Çandarlıoğlu, *Uygur*, s. 37, 38.

türeme, gökten inme, ışıktan olma motifleri bulunmaktadır. Uygur mitolojisinde kurdun rehberlik vasfı açık olarak görülür. "*Kutlu Dağ*" efsanesine göre kutlu bir kaya Uygur ülkesine bereket ve saadet getirmektedir. Bu kaya Çinlilere verilince memlekete çöken uğursuzluk, açlık ve kıtlık yüzünden Uygurlar göç etmek zorunda kalmışlar, yeni ülke ararken onlara kurt rehberlik etmiştir. Hâlâ çeşitli ülkelerdeki Türkler arasında anlatılan masal ve halk hikâyelerinde bozkurt uğur sayılmaktadır.

Şine-us'da bulunan Moyen-Çor (Bayan Çor) Yazıtı ve Karabalasagun'da bulunan Karabalasagun Yazıtı, Uygur tarih ve edebiyatının önemli kaynakları arasındadır. Uygur kitabeleri Uygur alfabesi ve edebiyatının en güzel örnekleridir. Yerleşik medeniyete geçmelerinden sonra günümüze ulaşabilen belgeler çoğalmıştır. Arkeolojik kalıntılar, el sanatları, resimler, hukuk vesikaları, elçi raporları, özellikle Turfan Uygur Devleti kültürü halkında değerli bilgiler vermektedir. Bunlardan biri 981-984 tarihleri arasında Çin elçisi olarak Uygurlara giden Wang Yen-te'nin raporudur. Bu rapora göre:

Kao-ch'ang şehrine yağmur ve kar yağmaz, aynı zamanda burası çok sıcaktır. Burada evler beyaz badanalıdır. Chin-ling dağlarından çıkan nehir şehrin bütün çevresini dolaşır, tarlaları ve meyve bahçelerini sular ve su değirmenlerini işletir.

Zengin insanlar at eti yerler. Geri kalanlar ise sığır eti ve yaban kazı yerler. Onların kullandığı müzik aleti "kopuz"dur. Samur kürkü, pamuklu kumaş ve çiçek motifleriyle işlenmiş elbise imal ederler. Âdetlerine göre büyük kısmı ata binerler ve ok atarlar. Şehrin içinde pek çok iki katlı bina vardır. İnsanlar iyi yüzlüdür ve usta sanatkârlardır. Bunlar altın, gümüş ve demir kap yapımında çok ustadırlar. Aynı zamanda yeşim taşı işlemesini de çok iyi bilirler.[29]

Turfan Uygurları mimari sahada çok eser vermiş olup bunlara Türk "otağ" ve "ordu" geleneğini, eski bozkır kültürünü

29 Özkan İzgi, *Wang Yen-te Seyahatnamesi*, s. 57-58.

yansıtmışlardır. Malzeme olarak, aşı boyalı ve yaldızlı ağaç, balçık, tuğla ve taş (nadiren) yanında oymalı seramik ve sırlı tuğla da kullanırlardı. Daha Orhun Irmağı kıyılarında Ordu-balık'ta iken bu teknikleri biliyorlardı. Arkeolojik kalıntılardan anlaşıldığına göre Uygurlar surlu şehirler, hükümdar kalesi, dinî külliyeler, göllü ve akarsulu bahçeler yapmışlardır.

Uygur mimarisinde dikkati çeken bir başka gelişme, Budist külliyelerinin Türk "*ordu-balık*" yapısı gibi iç içe iki surla çevrili olmasıdır. Dört köşede büyük dağları temsil eden kuleler ve müstakil inşa edilen işaret kulesi vardır. Pagoda mimarisinin özelliklerini taşıyan bu kuleler zamanla Uygur sanatının zarafetiyle değişerek inceldi ve Türk minaresine dönüştü.

Uygur sanatında daha önce bölgede görülen üslûplar geriledi. Türklerin dimdik duruşu, ciddi ifadeleri, protokol sırası ile dizilişleri resimlerde görülmeye başladı. Uygur devrinde realist portre sanatı gelişti. Türk ressamları hayali estetik şahıslar yerine doğal portreler çizdiler, örf ve âdetlerini temsil eden tablolar yaptılar. Türk kahramanlarının ve Uygur kağanlarının resimleri Budist mabetlerinin duvarlarını süslemeye başladı. Bozkır sanatının hayvan motifleri, bilhassa at resmî yerleşik Uygur sanatında da önemini korudu.

Bilindiği gibi yerleşik medeniyetin en büyük özelliklerinden biri şehirleşmedir. Kurulan bu şehirlerde pazarların ortaya çıkması, ticaretin gelişmesi, mal değiş tokuşunda paranın kullanılışı Uygurların ilerlemesinin açık göstergeleridir. Bulunan hukuk vesikalarından anlaşıldığına göre Uygurlar alım-satım ve borç ilişkilerinde belirli para ve ölçü sistemleri kullanmıştır. Borç mal ve para faiz karşılığında genellikle ilkbaharda alınmış ve mahsulün kaldırıldığı sonbaharda ödenmiştir. Bu kayıtlar ziraatın gelişmişliğini göstermektedir. Borç karşılığı her ay faiz ödemesi yapılması, belki de Türklerde ilk bankacılığın temelini teşkil etmiştir. Evlat edinme belgelerinde evlatlık ve babalığın uymak zorunda

oldukları hususlar kaydedilmektedir. Mesela evlatlık yeni ailesine karşı sorumluluklarını yerine getirmediği takdirde cezalandırılacaktır. Buna karşılık babalık da evlatlığına kendi öz oğlu gibi davranacak ona karşı maddi-manevi sorumluluklarını yüklenecektir. Hatta onu ileride doğabilecek öz oğlundan ayırt etmeyip yetişmesine yardımcı olacaktır.

Uygurlarda Mimari Eserler

Uygur kültür ve sanatının karakterini eski Türk inançları, Maniheizm ve Budizm meydana getirmişti. Sanat ve mimarlık eserleri de bu inançları yansıtıyordu. Doğu Türkistan'da tapınak ve manastırlar genellikle külliye görünümündedir. Kareye yakın dikdörtgen bir sur ile çevrili olup saray ve bazı köşkleri de kapsayan Koço şehrinin güneyinde, merkezi bir avlu etrafında kümelenmiş mekânlardan müteşekkil manastır bu örneklerden sadece biridir. Koço, Yar-Hoto, Murtuk ve Sengim şehirlerindeki manastırlar da etraflarındaki rahip hücreleri ve diğer çeşitli yardımcı müştemilâtla birlikte ele alınıyordu. Bunlar genellikle bir yükselti üzerine kurulmuş dikdörtgen planlı yapılardır.

Budist tapınakları Uygurlardan evvelki Türk devirlerinde de bulunuyordu. Mesela bir devresi Gök Türk devrine denk düşen Akbeşim şehrinde tipik özellikleriyle Budist tapınakları yer almaktaydı. Ancak Budist ve Maniheist tapınakları asıl gelişimini Uygur devrinde göstermiştir.

Selçuklu ve Osmanlı devrinin külliyelerine de kaynaklık eden Uygur manastır ve tapınaklarının en önemlilerinden birisi 170x100 m boyutlarında Koço Tapınağı'dır. Akbeşim şehrindeki Budist tapınaklarından birine benzeyen bu mabedin köşelerindeki ve kapılarının yanındaki kuleler sonraki mimari gelişmeler açısından dikkati çekmektedir.

Diğer önemli tapınaklar arasında Murtuk Sengim'de bulunan bazı dinî yapılardan bahsedilebilir. Tapınakların bir bölümüne veya

müstakil inşa edilmiş çok katlı kule şeklinde olup Türkçede "*ediz ev*" denilen "*Pagoda*"lar da ilgi çekici eserler arasındadır. Bunlardan birisi, Yar-Hoto şehrinin merkezindeki ana tapınağın avlusunda, nişlerine Buda heykelleri yerleştirilmiş bir kule şeklinde yükselmektedir. Stupa denen Budist türbeleri, içi dolu kubbe şeklindeki yapılardı. Uygur stupası ise kubbeli otağa benzer bir yapıya dönüştü.

Uygur devri Türk sanat tarihinin en ilgi çekici mimari eserleri arasında özellikle kayalara oyulmuş mağara tapınakları gösterilebilir. Bunların esası Çin'in kuzeyinde devlet kuran Tabgaçlarda da görülmektedir. Doğu Türkistan'daki Bezeklik, Kızıl, Tun-huang mağara tapınakları çok ünlü olup aralarından Uygur tarzının en seçkin örneği, Murtuk Vadisi Kızıl Dağ mevkiinde kayalara oyulmuş 40 tapınaktan meydana gelen Bezeklik mabetleridir. Tapınakların genel planı, yalnız rahiplerin girebildiği ve Buda veya diğer bir ilahın heykelinin bulunduğu en içteki tapınak ile bunun etrafında yer alan dehliz ve diğer tali mekânlardan oluşmaktaydı. Bu mabetler, duvarları dini anlam taşıyan yoğun fresklerle süslendiği için "*bezeklik*" adını almıştır.

Türklerden önce stupalar, bir dini şahsiyetin kemiklerinin ve eşyalarının muhafaza edildiği kubbeli yapılardan ibaretti. Türk-Budist mimarisinde gelişen stupalar, Türk-İslam türbe mimarisinin temelini oluşturmaktaydı. Uygur stupası "*yurt tipi*" çadırdan ilham aldı. İslamiyet'ten sonraki Türk mimarisinde soğan kubbe denilen lotus kubbe tipi de Uygur stupalarıyla başladı. Koço şehrinin surları dışında, kuzeydoğu tarafında bulunan ve Koş-Gumbaz olarak adlandırılanlar Uygur stupalarının en güzel örneklerindendir. Aynı şekilde Toyuk şehrindekilerle Yar-Hoto şehrinin güneydoğusundaki birçok stupa da zikredilmeye değer özelliklere sahiptir.

Genelde Orta Asya, özelde de Uygur mimarisinde sivil mimarinin en önemli ürünleri saraylar ve evlerdir. Saraylar eski ordu-kent kuruluşlarının iç kale kısmına karşılık geliyordu. Bazen yalnız bu iç kale saray olarak nitelendiriliyor, bazen de sur içerisinde saray ve

köşkler söz konusu oluyordu. Koço'da kalıntıları ortaya çıkarılan hükümdar sarayı bir set üzerine inşa edilmiş ve çift sıra surlarla kuşatılmış bir kale (ordu-kent) idi. Sarayın mekânlarının kubbeli veya düz tavanlı olduğu ve divanhanelerinin kuzey ve batıda bulunduğu sanılmaktadır. Bu tip saray düzenlemelerinde bazen setin köşelerinde daha küçük köşkler de bulunurdu.

Sarayların bazı örnekleri set üzerinde değildir. Mesela Yar-hoto saray harabeleri surla çevrili bir avlu içerisinde ve başka bir tiptedir. Uygur evleri ise, genellikle kaplumbağa tarzı çatı denilen, kıvrık çatılı, etrafı duvarla çevrili, masif örgülü, dört köşe veya yuvarlak pencerelidir.

Türklerde ordu-kentler sivil ve askerî mimarinin kaynaştığı yapılardır. Prototipleri antik devirlere inen bu kent tipinde, surlar ve kulelerle çevrili bir yaşam alanları topluluğu vardı. En dışta ise bir hendek bulunurdu. Dörtgen plandaki ordu-kentte dört yönden gelen yollar hükümdarın köşkü veya çadırının olduğu yerde kesişirdi. Erken devirlerden sonra ordu-kentlerde birer iç ve dış kale teşekkül etmişti. Hükümdar veya yöneticinin meskeni iç kaleydi.

Eski Türk topluluklarında önemli askerî yapı örneklerinden olup Türkler ve Çinliler tarafından inşa edilen "Karguy" ya da "Kargu" adlı gözetleme kuleleri hudut bölgelerinde, önemli mevkilerde, surlar üzerinde veya sur içinde yer almışlardır. Özellikle Gök Türklerden İslamî devreye kadarki dönem içerisinde çok yaygın olan bu kuleler genellikle dört köşe veya yuvarlak planlı inşa edilmişlerdir. Söz konusu eserler bazen yukarıya doğru incelerek yükselmekte, bazen de yukarıda darlaşan tepesi kesik bir piramidi andırmaktadır [30].

30 Uygurların kültür tarihleri ve maddi kültür kalıntıları için bkz. Mario Bussagli, *La Peinture de la L'asie Central Asia*, Geneve 1978; Emel Esin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, İstanbul 1978; Melek Özyetgin, *İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku*, İstanbul; Özkan İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültür Tarihi*, Ankara 1987; Yaşar Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı*, İstanbul, 2013.

Çin Kaynakları

CTS (*Chiou T'ang Shu*)
HTS (*Hsin T'ang Shu*)
TCTC (*Tsu-chih T'ung-chien*)
TFYK (*Ts'e-fu Yüan-kuei*)
THY (*T'ang Huei Yao*)
WHTK (*Wen-hsien T'ung-k'ao*)

Genel Kaynakça

Bussagli, Mario, *La Peinture de la L'asie Central Asia*, Geneve 1978.

Colin Mackerras, *The Uighur Empire, 744-840, According to the T'ang Dynastic Histories*, Canberra, 1968.

Çoruhlu, Yaşar, *Erken Devir Türk Sanatı*, İstanbul, 2013.

Çandarlıoğlu, G., *Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı*, İstanbul, 1972.

Esin, Emel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, İstanbul 1978.

Hamilton, J. R., "Toquz Oguz et On-Uygur," *Journal Asiatique*, CCL, 1, 1962.

-----, *Les Ouighours a l'epoque Cinq Dynasties D'apres les Documents Chinois*, Paris, 1955.

İzgi, Özkan, *Wang Yen-te Seyahatnamesi*, Ankara, 1987.

İzgi, Özkan, *Uygurların Siyasi ve Kültür Tarihi*, Ankara 1987.

Kızlasov, L. R., *İstoriya Tuvı Srednie Veka*, Moskova, 1969.

Ligeti, L., *Bilinmeyen İç Asya*, Ankara, 1986.

Minorsky, V. "Tamim İbn Bahr's Journey to the Uighurs," *BSOAS*, 12, 1948.

Müller, F. W. K., *Uigurica II*, Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, 1910.

Orkun, H. Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara, 1994.

Ögel, B., *Sino-Turcica*, Tai-pei 1964.

Özyetgin, Melek, *İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku*, İstanbul 2014.

Pelliot, P., "Kao-tch'ang, Qoço, Houo-thcheou et Qara-Khoja", *Journal Asiatique*, 1912.

Taşağıl, Ahmet, "Gök-Türklerin Sonu ve Belgeleri", *Belleten*, 236, 1999.

-----, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara, 2004.

-----, *Gök-Türkler II*, Ankara 1999.

Tekin, Ş., "Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabulü", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, Ankara, 1964.

Tsai Wen-shen, *Li Te-yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar*, Tai-pei 1967.

Wittfogel, K. W., *History of Chinese Society Liao*, Philadelphia, 1949.

İNDEKS

C

Ç

J

K

L

Gökbörü'nün İzinde

Kadim Türklerin Topraklarında

AHMET TAŞAĞIL

TARİH ÖNCESİNDEN COĞRAFYALAR ÖTESİNE: TÜRKLER

Türk isminin kimlere denildiğini, Türklerin nereden geldiklerini, inançlarını, en ilginç geleneklerini, asırlar boyunca taşıdıkları karakteristik özelliklerini, tüm dünyanın imrendiği teşkilatlanma ustalıklarını ve her koşulda nasıl başarılı olabildiklerini tüm boyutlarıyla öğreneceğiniz bu kitapta, kendinizi at sırtında Sibirya, Moğolistan, Kuzey ve Orta Çin, Doğu Türkistan, Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Afganistan topraklarını geçerken hissedeceksiniz. Her detayı görerek ve tekrar yaşayarak...

AHMET TAŞAĞIL

BOZKIRIN KAĞANLIKLARI

TARIHTEKI DERIN İZLERIYLE UNUTULMAZ TÜRK KAĞANLIKLARI

Hayatlarını sürdürebilmek için tarih boyunca yer değiştirmekten asla kaçınmamış olan Türkler, bozkır ikliminin sert koşullarıyla da mücadele edebilmişlerdir. Ormanlar, bozkırlar ve su boyları Türkler için yurt edinilecek yerler olmuştur. Eski Çin kaynakları ve arkeolojik verilere göre M.Ö. 3 binlerden itibaren tarih sahnesine çıkan Türkler, atlarını evcilleştirerek ve demir işleyerek nesilden nesile, iklimden iklime yok olmadan varlıklarını korumayı başarmışlardır.

Zorlu yaşam şartlarına rağmen Türkler uçsuz bucaksız bir coğrafya boyunca sayısız siyasi kuruluş ortaya çıkarmış, bu kuruluşlar gelişmiş, yükselmiş ve zamanı geldiğinde yıkılmıştır. Kadim Türk tarihinin eski devirlerine dair eşsiz çalışmalar ortaya koymuş olan Ahmet Taşağıl, bu kez İslam öncesi dönemdeki Orta Asya Türklerinde derin izler bırakmış Hunların, Tabgaçların, Gök Türklerin ve Uygurların kağanlıklarını anlatıyor. Kuruluşlarından itibaren devlet politikalarını, yaşam biçimlerini, kültür faaliyetlerini ve diğer siyasi yapılarla olan irtibatlarını izliyor. Türk tarihinin en önemli figürlerini değerlendiriyor, onların bilinmeyen taraflarını gün yüzüne çıkarıyor.

Orta Asya'nın doğusunda Moğolistan yaylalarında ve ağırlıklı olarak Ötüken bölgesinde yükselen dört büyük kağanlık, bozkırların derinliklerinde birbirinin devamı gibi aynı model üzerinde yükselmişlerdir. Hun ve Gök Türk devlet modelleri ile uygulamaları, Çin kaynaklarının da desteklediği gibi birbirinin devamı gibidirler. Aralarındaki farklılıklar ise hem tarihçilerin hem de tarih severlerin ilgisini yoğun biçimde çekmeye devam etmektedir. Kısacası bilge, savaşçı, korkusuz, sadık ve teşkilatçı Türklerin tarihine ilgi duyan herkes, onları bozkırların macera dolu sayfalarında bulmaktadır.

Bozkırın Kağanlıkları: Hunlar, Tabgaçlar, Göktürkler, Uygurlar, bozkır Türklerini tüm gizemiyle meraklılarına sunuyor, sayfaların arasından nal sesleri duyuluyor…

Kronik

₺25,93
KDV'den muaftır.

ISBN: 978-975-2430-75-4

kronikkitap.com kronikkitap